

publisher.agency
Czechia

November, 2023

No 4

Prague, Czechia
16-17.11.2023

International
Scientific
Conference

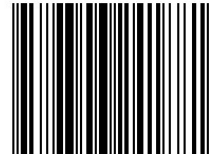
**Research
Reviews**

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 4th International Scientific Conference «Research Reviews» (November 16-17, 2023). Prague, Czech republic, 2023. 247p

ISBN 978-93-06-24188-1

9 789306 241881 >

ISBN 978-9-3062-4188-1

DOI 10.5281/zenodo.10222529

Editor: Božena Kavková, Professor, University of Prague

International Editorial Board:

Vasyl Bobek

Professor, Palacký University of Olomouc

Filip Karban

Professor, Technical University of Ostrava

Miroslav Peterka

Professor, Brno University of Technology

Radomír Voráček

Professor, Masaryk University in Brno

Štěpán Baláž

Professor, Mendel University Brno

David Fabián

Professor, University of Pardubice

Pavel Štefan

Professor, University of West Bohemia

Luboš Melichar

Professor, University of Ostrava

Natálie Tvrdá

Professor, University of Silesia, Opava

Lukáš Trnka

Professor, Technical University of Liberec

Viktor Jonáš

Professor, University of Hradec Králové

Veronika Vrbová

Professor, Tomas Bata University in Zlín

Adéla Kaňová

Professor, Law University in Prague

Emil Stejskal

Professor, Prague German University

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Economic Sciences

STATE MANAGEMENT OF INVESTMENT ACTIVITIES IN THE MINING INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	6
<i>ARKADIY LIGAY</i>	
<i>ZAURE SALZHANOVA</i>	
ИНВЕСТИЦИОННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХСТАНА	11
<i>РОМАНОВА АНЕЛЬ ЕРГАЗЫКЫЗЫ</i>	
<i>ДЖАРИКБАЕВА ДИНАРА ТУРАРОВНА</i>	
INVESTOR PROTECTION AND ARAB STOCK MARKET VOLATILITY	15
<i>DR. ABDULAZEEZ Y.H. SAIF-ALYOUSFI</i>	
<i>DR. TURKI RASHED ALSHAMMARI</i>	
TRADING VOLUME AND STOCK MARKET VOLATILITY IN GCC ECONOMIES: A PERSPECTIVE FROM THE MS-VAR MODEL	16
<i>DR. ABDULAZEEZ Y.H. SAIF-ALYOUSFI</i>	
<i>DR. TURKI RASHED ALSHAMMARI</i>	
THE MAIN DIRECTIONS OF THE UNIVERSITY IN IMPROVING THE QUALITY OF PERSONNEL	17
<i>A. K. SARIEVA</i>	
<i>S. K. TAZHIEVA</i>	
МАТЕРИАЛЬНАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ПОДДЕРЖКА ГРАЖДАН, ПОТЕРЯВШИХ РАБОТУ	24
<i>КЕНЖЕГАЛИЕВА АЛМАГУЛЬ АКИМГАЛИЕВНА</i>	
<i>АСКАРОВ САМАТ АСКАРУЛЫ</i>	
<i>ТЕКЕШОВА САЯГУЛЬ КАРИПЖАНОВНА</i>	
ВЕНЧУРНЫЕ ИНВЕСТИЦИИ В КАЗАХСТАНЕ	27
<i>СЕЙДУАКАС ТОМИРИС СЕЙТАЛИКЫЗЫ</i>	
<i>ДЖАРИКБАЕВА Д.Т.</i>	

Pedagogical Sciences

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН САНДЫҚ МАТЕМАТИКА САБАҒЫН ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ	33
<i>КАЙМОЛДИНА АСИЯ СЕРАХМЕТОВНА</i>	
ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ КӘСІБИ БАҒДАРЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	36
<i>ЖУБАЕВ НАЗАР КАНТАРБАЕВИЧ</i>	
<i>ТИЛЕСОВА ГҮЛИМХАН ШЕКТІБАЙКЫЗЫ</i>	
LANGUAGE, CULTURE AND DIVERSITY	40
<i>GULHAYAT MATLAB ABDULLAYEVA</i>	
INCLUSION IS A REQUIREMENT OF MODERN EDUCATION	45
<i>GASIMOVA TANZILA SARVAR</i>	
MODERN EDUCATION IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES TECHNOLOGIES	48
<i>НАСИЕВА SEVDA МӘНӘММӘД QIZI</i>	
РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ	53
<i>СЕЙТҚУМАРОВА АЙГҮЛ АБАЙҚАНҚЫЗЫ</i>	
THEORETICAL AND HISTORICAL BASIS OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY	55
<i>SEVINC МӘНӘММӘД QIZI ӘЛӘКВӘРОВА</i>	
ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ДАМУЫ	59
<i>УӘЛИХАН АЛМАГУЛ ШОҚАНҚЫЗЫ</i>	
COMPARATIVE STUDY OF ONLINE DISTANCE LEARNING PLATFORMS	64
<i>DAUYLBAYEVA AIGERIM</i>	
DIALOGIC COMMUNICATION SKILLS IN THE ENGLISH LANGUAGE CLASS THROUGH THE USE OF THE PRESS-CONFERENCE METHOD	72
<i>ZHALGAS ARUZHAN</i>	
ABOUT THE SUBJECT CURRICULUM OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE	81
<i>ARZU KARIMOVA</i>	
ФИЗИКІ ТӘРБИЙӘ ВӘ İDMANIN MÜASİR HƏYATDA ROLU	83
<i>NIGAR TELMAN QIZI QARAGÖZOVA</i>	
MEHRIBAN ALIYEVA'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN GYMNASTICS	88
<i>HƏSƏNOVA OFELYA İBADULLA QIZI</i>	

Physical and Mathematical Sciences

MATHEMATICAL PROBLEMS SOLVED BY THE METHOD OF VECTORS	91
<i>AĞAYAROV MƏTLƏB HÜSEYNQULU OĞLU</i>	
<i>SADIQOV MEHMAN NƏBI OĞLU</i>	
PROSPECTS AND OPPORTUNITIES OF HYDROGEN ENERGY AS A METHOD OF REDUCING CARBON DIOXIDE	96
<i>KARTBAYEVA ARAILYM</i>	
USER INTERACTION ANALYSIS WITH VIRTUAL OBJECTS IN AUGMENTED REALITY APPLICATIONS	99
<i>ZAINULINOVA GULDANA TLEKOVNA</i>	

Philological Sciences

GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF EXCLAMATIONS IN TURKISH LANGUAGES	108
<i>SUSAN FAHRADDIN GIRL HUSEYNOVA</i>	
DEUTSCH ALS ZWEITSPRACHE: SPRACHLICHE UND DIDAKTISCHE ASPEKTE	111
<i>AIMAN AUBAKIROVA</i>	

KİTABİ-DƏDƏ QORQUQ DASTANLARININ SOMATİK FRAZEOLÖGİYASININ QURULUŞU	115
<i>HƏSƏNLİ ƏFRANƏ TAHİR QIZI</i>	
Pharmaceutical Sciences	
COLLABORATION OF CLINICAL PHARMACIST AND DOCTOR ON THE EXAMPLE OF TREATMENT OF A PATIENT WITH OSTEOCHONDROSIS	125
<i>TAMAZ CHUMBURIDZE</i>	
<i>NINO NEMSITSVERIDZE</i>	
<i>ANNA DOLENJASHVILI</i>	
<i>LEVAN SHALAMBERIDZE</i>	
<i>IOSEB TOMADZE</i>	
PHARMACEUTICAL CARE OF THE PATIENT WITH OSTEOARTHRITIS.....	128
<i>TAMAZ CHUMBURIDZE</i>	
<i>NINO NEMSITSVERIDZE</i>	
<i>ANNA DOLENJASHVILI</i>	
<i>LEVAN SHALAMBERIDZE</i>	
<i>LIZI TOMADZE</i>	
Medical Sciences	
BEHAVIORAL FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF DISEASES OF THE DIGESTIVE SYSTEM USING THE EXAMPLE OF ZHAMBYL REGION	132
<i>ZHANAR E. NAMAZBAYEVA</i>	
<i>DARIGA S. SMAILOVA</i>	
<i>SOFYA U. UMAROVA</i>	
<i>MAKSUT K. KULZHANOV</i>	
КЛИНИЧЕСКИЙ СЛУЧАЙ ПАЦИЕНТА ОНКОГЕМАТОЛОГИИ С ПРОЯВЛЕНИЕМ ЖИЗНЕУГРОЖАЮЩЕГО НАРУШЕНИЯ РИТМА СЕРДЦА	134
<i>АЙДАРБЕКОВА КУЛШАТ ТЕМИЖАНОВНА</i>	
IMMUNOHISTOCHEMICAL CHARACTERISTICS OF THE ADENOHYPOPHYSIS DURING THE COMBINED EFFECT OF HYPOXIA AND INFECTION	141
<i>SAMIRA YAGUBOVA</i>	
<i>ELCHIN AKBAROV</i>	
<i>TARANA SULTANOVA</i>	
<i>SAMIRA FARZALIYEVA</i>	
<i>GUNASH ALIYEVA</i>	
EPIDEMIOLOGY OF ESOPHAGEAL CANCER IN KAZAKHSTAN FOR 2006-2020	146
<i>KARIBAI TOLEUTAIULY</i>	
<i>ZHUMASHEV ULIKHAN KOSHKARALIEVICH</i>	
<i>SAULE ASKEROVNA ESENKULOVA</i>	
<i>TOLKIEN TAZHEDINOVNA SADYKOVA</i>	
<i>AIZHAN KUMISKALIEVNA DZHAKIPBAEVA</i>	
<i>BAKHYT KARIBAYKYZY KAIKEN</i>	
<i>ULIKHANULY BAUYRZHAN</i>	
CURRENT ISSUES OF PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL CARE FOR CANCER PATIENTS.....	154
<i>ARMAN A. KHOZHAYEV</i>	
<i>BAKHTIGUL A. SHLIK BAYEVA</i>	
<i>BOTAGAZ SH. KIMBATOVA</i>	
<i>ROSA N. ALSEIPULOVA</i>	
<i>AIDANA T. ISKAKOVA</i>	
<i>GULMARAL S. MUSSAKHANOVA</i>	
<i>KALAMKAS KERIM BAYEVA</i>	
<i>AIGERIM B. BAZARBAY</i>	
Sociological Sciences	
THE NEGATIVE IMPACTS OF SOCIAL MEDIA USAGE AND THEIR POSSIBLE SOLUTIONS.....	158
<i>KURMANGALI BIBOLAT</i>	
<i>MAKASH KARIM</i>	
<i>MIRAM ADILKHAN</i>	
FROM TRADITION TO TRANSFORMATION: UNRAVELING CULTURAL DYNAMICS AND DOMESTIC VIOLENCE IN KAZAKHSTAN	168
<i>OMAROVA ARUZHAN</i>	
Literature	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN NORMALARI	181
<i>NAZİLƏ YUSİFOVA</i>	
<i>Z.A.ƏLƏSGƏROV</i>	
<i>M.N.MAHMUDOVA</i>	
QƏRBİ AZƏRBAYCAN İCMASI: YARANMASI VƏ BAŞLIÇA HƏDƏFLƏRİ	194
<i>ABDULLAYEVA SƏMİNƏ</i>	
Historical Sciences	
THE PROBLEM OF INTERETHNIC TENSION IN SOUTHERN KAZAKHSTAN	197
<i>AMANZHOL KALYSH</i>	
<i>ABDULLA ELAMAN</i>	
Political Studies	
RALLY AROUND THE FLAG EFFECT IN KAZAKHSTAN: EVIDENCE FROM THE JANUARY 2022 EVENTS.....	203
<i>SHOLPAN-SAULE MURATBEK</i>	
<i>BASIT GULZAR</i>	

Chemical Sciences

SYNTHESIS AND PHYSICO-CHEMICAL STUDY OF COMPLEXES OF BENZOATES OF METALS Cu(II) AND Ni(II) WITH NICOTINAMIDE ..	210
<i>MAMMADOVA AYNUR TEYYUB</i> <i>RZAYEVA MATANAT FIRUDDIN</i>	
REFERENCE MATERIALS AND MONITORING IN THE NEEDS OF THE EAST KAZAKHSTAN REGION	213
<i>ZHANSAYA Mergenova</i> <i>ZUCHRA DAUTOVA</i>	

Technical Sciences

OPTIMIZING NETWORK ARCHITECTURE FOR BIG DATA TRANSMISSION	220
<i>BISSARINOV BAITUMA</i> <i>BEGAIDAROVA AIDA</i>	
THE STUDY OF THE IMPACT OF VIRTUAL WORLDS ON SOCIAL RELATIONSHIPS AND ETHICAL ASPECTS	229
<i>GARIFULLA ZHANGGIR ZHAYIKULY</i>	

Biological Sciences

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI RAYONUNDA QOYUNLARIN İBTİDAİ BAĞIRSAQ PARAZİTLƏRİ (EIMERIA, CRYPTOSPORIDIUM) İLƏ YOLUXMASI VƏ KRİPTOSPORİDİOZ TÖRƏDİCİLƏRİNİN İDENTİFİKASIYASI	238
<i>ARZU İNŞALLA QIZI BƏDİROVA</i>	

Journalism

COVERAGE OF RELIGIOUS CONFLICTS IN THE MEDIA	243
<i>GIORGI ABAZADZE</i>	

Economic Sciences

State management of investment activities in the mining industry of the Republic of Kazakhstan

Arkadiy Ligay

PhD student in "State and local government", Karaganda University of Kazpotreboyozy

Zaure Salzhanova

Doctor of Economics, Professor, Karaganda University of Kazpotreboyozy

The mining industry of the Republic of Kazakhstan occupies an important place in the economic structure of the country, providing a significant part of GDP and total export revenues. With vast reserves of natural resources such as oil, gas, coal, uranium, copper, and gold, Kazakhstan has become the object of close attention of international investors and multinational corporations. In this regard, the relevance of analyzing investments in the mining industry and identifying the main risks and problems is becoming increasingly important for making informed investment decisions and forming a long-term strategy for the development of the industry.

Companies that are part of the 25 largest transnational corporations in the world have gained a foothold in Kazakhstan, including Exxon-Mobil (which ranks 3rd in the world in terms of foreign assets), Chevron-Texaco (13), and TotalFinaElf. The Russian company Lukoil, the first in the list of the 25 largest TNCs in the region of Central and Eastern Europe, is active in the republic. With more than US\$4 billion in overseas assets, it is well positioned to compete with the largest emerging-market TNCs, including LG electronics" (3rd place in the list of the largest TNCs from developing countries), which, by the way, is also a partner of Kazakhstan.

Currently, a large number of joint ventures and foreign companies operate in the country. According to the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, over the past five years, the real growth of Kazakhstan's GDP amounted to 49.3%, while the share of mining and the oil and gas industry in GDP decreased from 20% to 17% over the period.

The mining and oil and gas industry is one of the strategically important sectors of the economy of the Republic of Kazakhstan. On an ongoing basis, the state carries out large-scale measures for the development of the mining and oil and gas industries, which contribute to a significant increase in the inflow of financial resources into the country's economy [1].

In the first nine months of 2022, the gross inflow of foreign direct investment (FDI) in Kazakhstan amounted to \$22.1 billion. Thus, foreign investment increased by 17.8% compared to the same period in 2021 (\$18.7 billion). The figure for the three quarters of 2022 is comparable to the volume attracted investments for the whole of 2021 (\$23.8 billion). It is noteworthy that the inflow of investments in the manufacturing industry (+36.9%) increased to \$ 4.9 billion with a share of 22.3% of total FDI. In agriculture, the growth was 247% (\$23.5 million), construction: 87.8% (\$684.3 million), wholesale and retail trade: 32.6% (\$3.8 billion), transport and warehousing: 20.1% (\$938.7 million), mining: 11.7% (\$ 10.1 billion) [2].

The top investor countries included the Netherlands (\$5.5 billion), the United States (\$5 billion) Switzerland (\$2.6 billion), Belgium (\$1.3 billion), Russia (\$1.3 billion) and South Korea (\$

1.1 billion). At the same time, FDI inflows from South Korea reached a record high in the history of bilateral relations.

The positive dynamics of the growth of FDI inflows is evidence of the confidence of foreign investors in our country and the ongoing reforms, despite external factors that put pressure on investment flows to Kazakhstan. Fixed investment in mining and development quarries in January-August of this year amounted to 2.7 trillion tenge, which is 16.1% more in monetary terms compared to the same period last year (IFO - 110.1%) [3].

The share of investments in the mining industry and quarrying reaches two-thirds of the total investment in industry and a third of the volume of investments in the economy of the Republic of Kazakhstan as a whole in January-August 2022 (Table 1). At the same time, capital investments in the industrial sector for the year showed an increase of 6.6% in monetary terms (IFO - 101.1%), and in the Republic of Kazakhstan as a whole increased by 11.6% (IFO - 105.7%).

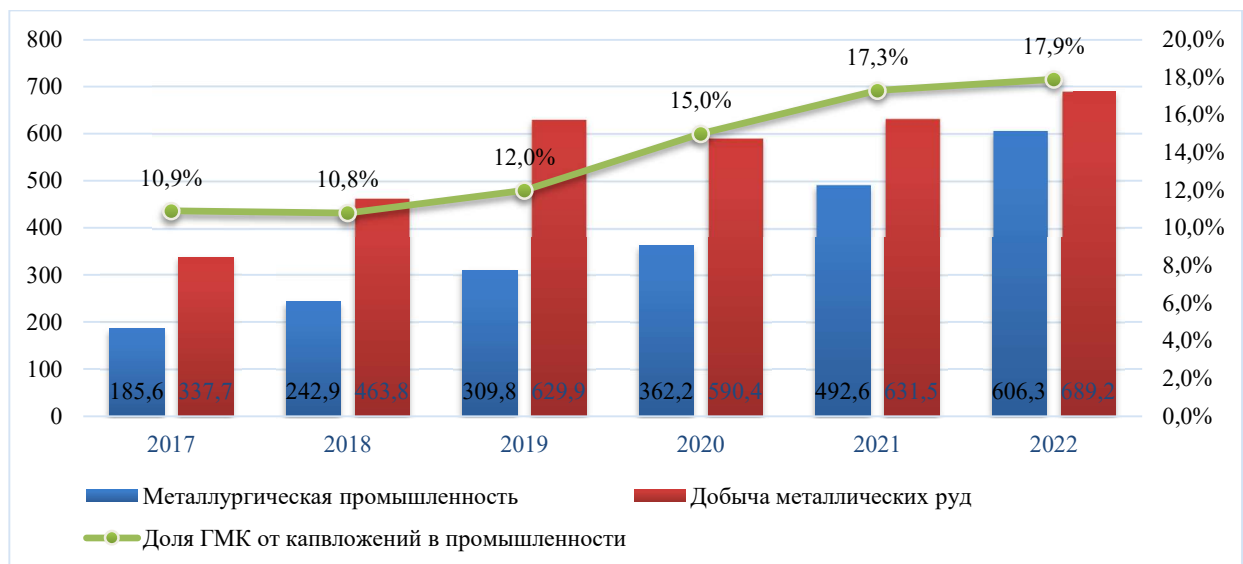
Table 1 Investment in fixed assets. Mining and quarrying by January-August (trillions) tg.)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Volume,	1,1	1,3	1,6	1,8	2,7	3,7	3,0	2,4	2,7
Share of AC, %	31,1	33,7	37,1	37,2	42,5	49,7	42,2	32,1	33,4
Share of industry, %	59,6	62,7	66,8	65,9	70,5	77,7	73,4	60,6	66,0

In the regional context, 85% of all investments in the mining industry and quarrying fell on the oil and gas producing regions of the Republic of Kazakhstan: Atyrau (1.6 trillion tenge), Aktobe (335.9 billion tenge), Mangistau (198.6 billion tenge) and West Kazakhstan (175.3 billion tenge) regions. Significant volumes of investments were also observed in Kostanay (58.5 billion tenge), Kyzylorda (55.8 billion tenge), Karaganda (50.2 billion tenge) and Pavlodar (48.8 billion tenge) regions.

In the structure of the mining industry and quarrying, 78% of the volume of investments fell on the production of crude oil and natural gas: 2.1 trillion tenge - 20.7% more in monetary terms than a year earlier (IFO - 118.5%). This is followed by the extraction of metal ores: 366 billion tenge - 4.2% less than a year earlier (IFO - only 90.3%). The volume of investments in the field of coal mining increased by 1.5 times compared to last year (IFO - 146.5%), to 66.9 billion tenge. or the extraction of other useful. Comparative indicators of investments in mining and metallurgical complex for 2017-2022 shown next (Figure 1).

Figure 1. Comparative indicators of investments in mining and metallurgical complex for 2017-2022.

Almost 90% of all investments in fixed assets in the mining and quarrying industry were provided at the expense of own business funds: 2.4 trillion tenge - 9.2% more in monetary terms compared to January-August 2021.

Non-bank borrowed funds accounted for 271.3 billion tenge - immediately 2.7 times more compared to last year, of which 9.2 billion tenge were borrowed funds of non-residents. Bank loans accounted for only 11.3 billion tenge, which is 4.4% more than in January-August 2021 (Table 2).

Table 2 - Investments in fixed assets. Mining and quarrying. January-August (bln. tg.)

	2021	2022	Increase
Altogether	2351,9	2730,8	16,1
Own funds	2241,5	2448,3	9,2
Borrowed funds	99,6	271,3	172,3
Non-resident's borrowed funds	17,7	9,2	-48,0
Bank loans	10,8	11,3	4,4
Loans from foreign banks	9,0	-	-

According to the National Bank, in January-March 2022, the country received \$6.9 billion from foreign investors. This is \$2.4 billion, or 54.1%, more than in the same period in 2021. The mining industry received the most money (for the first quarter of 2022) - \$3.5 billion (+35,7%). This is followed by the manufacturing industry - \$1.3 billion (+127%), wholesale and retail trade - \$908.1 million (+22.2%), financial and insurance activities - \$291.3 million (+143.7%) - and the transport and warehousing sector - \$276.7 million (+27.4%). At the same time, the inflow of foreign investment in construction exceeded \$236.5 million (+475.6%), and in professional and scientific activities - \$141 million. The least money was received by accommodation and food services - \$13.1 million, agriculture, forestry and fisheries - \$11.5 million - and water supply - \$1 million.

All this testifies to the attractiveness of investing in the mining industry. In the mining industry, the emphasis will be placed on the environmentally friendly development of new processing facilities (petrochemicals, gas processing, oilfield services) and the modernization of existing production facilities, providing a raw material base for domestic processors, in geological

exploration - on attracting private investment in prospecting. exploration and production of oil, gas, natural bitumen, as well as solid minerals.

The dynamics of the mining and oil and gas industry over the past five years shows that [4]:

with the actual growth of production and services in the mining and oil and gas industries, their share in the total gross domestic product of the Republic of Kazakhstan decreased;

the share of operating enterprises operating in the mining and oil and gas industries in the total number of registered industrial enterprises increased;

The growth of investments in fixed assets of mining and oil and gas enterprises is mainly due to investments in the crude oil and natural gas industry.

Due to the great inertia of structural processes and taking into account the unique natural resources, so far our only competitive advantage, which determines the accelerated pace of development of the fuel and raw materials complex and the transition to a progressive industry structure, will take a significant amount of time, which is impossible without active structural policy of the state. In this regard, the question arises of choosing structural priorities that enjoy state support. The choice of such priorities should be based on the need [5]:

intensive development of the mining industry based on advanced technologies for investment in other industries;

modernization of basic production facilities on a modern technological basis;

investments in infrastructure projects (railways, gas and oil pipelines, roads);

formation of a "knowledge economy": digital economy, Industry 4.0, robotics, genetic engineering.

The world experience of successful structural changes in the economy shows that the key aspect of structural adjustment is those industries [6] that carry elements of development, and not just an increase in the scale of production. In other words, structural changes based on scientific and technological progress and innovations, the development of knowledge-intensive industries can have the greatest effect, which correspond to the promising directions of the formation of the modern technological order and the creation of prerequisites for the formation of the next one.

The priority development of raw material industries, which have become leading in the domestic economy, in the absence of prospects for a significant increase in demand and increased competition in the world raw materials market, objectively limits the development of the economy of Kazakhstan, while maintaining the existing trends of structural changes. Structural adjustment

This is not just a way to increase economic growth. Kazakhstan has a real chance to change, to significantly increase its competitiveness in the world economy, this is a new quality of economic development.

In this regard, it is necessary to rethink the relevance and necessity of modern industrial development, where innovations are in demand that ensure the dynamic development of an innovative economy. The export-raw material model of reproduction and its functioning has long been exhausted. On the agenda is the restructuring of the economy, diversification of production, modernization of the technological base on the basis of the transition to a new technological base. In solving these problems, Kazakhstan, of course, should rely on global trends in scientific, technical and innovative development, adopting the most effective tools and mechanisms of interaction between the state, private business and science in this area.

In conclusion, the prospects for economic restructuring and diversification of production in Kazakhstan represent important steps towards sustainable and innovative development of the country. The introduction of modern technologies, support for new industries and the strengthening of infrastructure can help reduce dependence on traditional sectors and increase competitiveness in the global market. These measures not only stimulate economic growth, but

also create new jobs and improve the quality of life of citizens. However, the successful implementation of these strategies requires good governance, investment and active cooperation between the public sector, private companies and educational institutions. Developing the skills and education of the population also plays a key role in ensuring the sustainable and long-term success of Kazakhstan's economic restructuring strategy.

In addition, a focus on innovation and research can contribute to the creation of high-tech industries, improve productivity and increase economic efficiency. It is also important to pay attention to environmental sustainability and social responsibility in order to ensure balanced and harmonious growth.

The key success factors in this process will be the effective management of resources, support for innovation, the creation of a favorable investment climate, and the development of flexible policies that facilitate adaptation to the changing conditions of the global economy. In addition, the active involvement of local entrepreneurship, the development of human capital and ensuring social stability will play an important role in achieving these goals.

Overall, economic restructuring and diversification of production in Kazakhstan are forward-looking strategies that, if properly implemented, can make the economy more resilient, dynamic, and prepared for the challenges of the future.

For the successful implementation of the prospects for restructuring the economy of Kazakhstan, it is also important to pay attention to international cooperation. Interaction with other countries, participation in international projects and integration into global economic processes can facilitate the exchange of experience, technology and investment.

In addition, the creation of a favorable climate for entrepreneurship, the simplification of bureaucratic procedures, the support of start-ups and the development of small and medium-sized businesses will contribute to the diversity of the economy and increase its adaptability to changing market conditions.

Ultimately, the successful implementation of the restructuring and diversification strategy will require not only the efforts of the government, but also the broad support of society. The involvement of citizens in the decision-making process and their active participation in new areas of the economy can be key factors in achieving sustainable and equitable development.

References

1. Vasilevsky E. Structural Shifts, Dynamics and Efficiency of U.S. Economic Growth until 2020 // ME i MO, No. 9, 2006. – p. 15-22
2. Mineral Commodity Summaries, U.S. Geological Survey. 2022. -198 p.
3. Belousov A.R. Evolution of the system of reproduction of the Russian economy. Moscow, MAKS Press Publ., 2006. – c. 393
4. Lenchuk E.B. Course for New Industrialization – Global Trend of Economic Development. – 2016. – № 3. – c. 132-143.
5. Tolkachev S. Reindustrialization in the USA: The Eve of the Non-Industrial Way of Life // The Economist. – 2014. – № 10. – c. 54-69.
6. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "Strategic Plan for the Development of the Republic of Kazakhstan until 2025" dated 15.02.2018 // www.akorda.kz

ИНВЕСТИЦИОННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХСТАНА

Романова Анель Ергазыкызы

Студент НАО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, Алматы

Научный руководитель:

Джарикбаева Динара Тураровна

PhD, ассоциированный профессор НАО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, Алматы

Аннотация. Данная статья предоставляет полный обзор текущей инвестиционной атмосферы в Республике Казахстан. Произведен анализ факторов, которые делают Казахстан привлекательным для инвесторов, включая устойчивый бизнес-климат, богатые природные ресурсы и стратегическое географическое расположение. Освещены основные направления инвестиционной политики в стране, обозначены основные проблемы, с которыми сталкиваются инвесторы. Особое внимание уделяется инвестициям в основной капитал и их влиянию на экономическое развитие Казахстана.

Ключевые слова: инвестиционное положение, Казахстан, инвестиции, факторы, основной капитал, тенге, развитие.

Annotation. This article provides a comprehensive overview of the current investment climate in the Republic of Kazakhstan. The factors that make Kazakhstan attractive to investors, including its stable business climate, abundant natural resources and strategic geographical location, have been analyzed. The main directions of investment policy in the country are highlighted, and the main challenges faced by investors are outlined. Special attention is paid to investments in fixed capital and their impact on the economic development of Kazakhstan.

Key words: investment situation, Kazakhstan, investments, factors, fixed capital, tenge, development.

Введение

С момента обретения независимости Казахстан уделяет большое внимание привлечению инвесторов и усовершенствованию инвестиционного климата.

Один из ведущих приоритетов в государственной политике Казахстана заключается в создании и поддержании благоприятной инвестиционной среды и поощрении увеличения объема прямых иностранных инвестиций в экономику страны. Это считается одной из ключевых задач, поставленных перед государством, с целью стимулирования экономического роста и развития.

Факторы, влияющие на инвестиционную привлекательность Казахстана, охватывают несколько ключевых аспектов.

Во-первых, стоит выделить комфортный предпринимательский климат в стране, обеспечиваемый благоприятным инвестиционным законодательством и привлекательными мерами поддержки для инвесторов, а также наличие экономической и политической стабильности.

Во-вторых, Казахстан обладает обширными природными и минеральными ресурсами, что делает его важным игроком на мировой арене. На территории страны обнаружено и изучено большинство элементов таблицы Менделеева, что предоставляет возможности для развития разнообразных секторов, от добычи металлов до производства химических продуктов.

В-третьих, благоприятное географическое положение Казахстана в центре Евразийского континента и на пересечении ключевых трансконтинентальных маршрутов обеспечивает стратегическую важность для торговли и экономических связей между различными регионами. Этот фактор становится еще более существенным с созданием Таможенного союза и доступом к огромному потребительскому рынку.

Инвестиционное положение в Республике Казахстан

Казахстан представляет собой крупную региональную страну с диверсифицированной экономикой, ориентированной на секторы, такие как энергетика, горнодобывающая промышленность, сельское хозяйство и финансы. Казахстан имеет впечатляющие природные ресурсы и занимает шестое место в мире по объемам запасов. Доказанные запасы, исключая Каспийский шельф, составляют более 21 миллиарда баррелей эквивалентов нефти.

Согласно данным Национального Банка за период с 2010 по 2020 годы, общий объем прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в Казахстан составил около 249 миллиардов долларов США. Из этой суммы, примерно 30,4%, или 75,6 миллиарда долларов США, пришлось на нефтегазовый сектор, а 23% или 42,1 миллиарда долларов США, были направлены на добычу металлических руд и развитие металлургии. Отметим также, что в обрабатывающей промышленности было привлечено 39,4 миллиарда долларов США, что составляет 15,8% от общего объема ПИИ.

В привлечении инвестиций в экономику активно участвовали такие организации, как АО "ФНБ "Самрук-Қазына," АО "НУХ "Байтерек," Фонд прямых инвестиций, Международный финансовый центр Астана (МФЦА) и другие. С начала 2015 года было реализовано 12 проектов транснациональных компаний в сфере переработки средствами инвестиций в размере 967 миллионов долларов США, что привело к созданию около 3,5 тысяч рабочих мест. Кроме того, в сотрудничестве с "якорными инвесторами," в секторах логистики, газохимии и металлургии было реализовано 5 проектов с инвестициями в размере 412 миллионов долларов США и созданием 690 новых рабочих мест.

Важно отметить, что доля реинвестированных доходов в общем объеме прямых иностранных инвестиций в Казахстане относительно низкая (15% за период 2005-2020 годов), в то время как в мировой практике этот показатель составляет 30-35%.

Данные от Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан показывают, что инвестиции в основной капитал с 2010 года выросли с 4,7 трлн тенге до 12,3 трлн тенге. Тем не менее, доля этих инвестиций в ВВП страны оставалась практически на том же уровне, составляя около 16-18%.

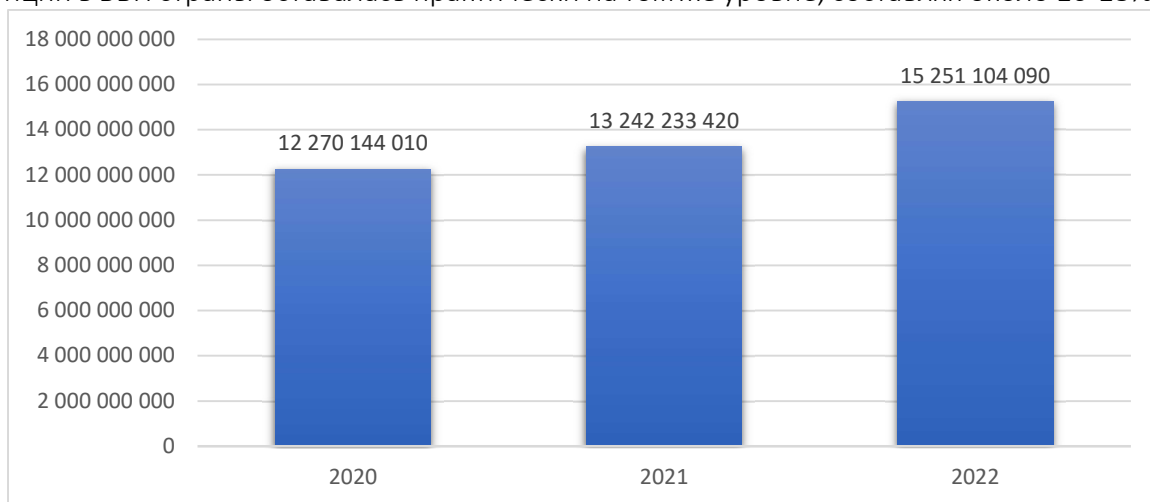

Рис. 1 – Освоено инвестиций в основной капитал за период 2020-2023 год, млрд тенге.

Согласно рис.1, инвестиции в основной капитал в 2022 году увеличились на 9,2% по сравнению с предыдущим годом. Собственные средства предприятий остаются основным источником финансирования инвестиций, составляя 73,2% от общего объема в 2022 году, что подтверждает их преобладающую роль в данной области. Из общей суммы привлеченных средств, 15,5% были предоставлены бюджетными средствами, 8,1% были получены в виде других заемных средств, и 3,2% представляли собой банковские кредиты. За первые девять месяцев 2023 года объем инвестиций в основной капитал в Казахстане составил 11,6 миллиарда тенге, что представляет увеличение на 12,1% по сравнению с аналогичным периодом в 2022 году в сопоставимых ценах.

Рис. 2. Структура инвестиций в основной капитал в РК 2023 году.

Со стороны технологической структуры инвестиций в основной капитал на рис.2 видно, что 60,8% расходов направлены на строительство и капитальный ремонт зданий и сооружений, при этом почти 70% из них осуществляется предприятиями частной собственности. Дополнительно, 28% инвестиций направлены на приобретение машин, оборудования и транспортных средств, включая их капитальный ремонт, и 11,2% затрат приходится на другие категории инвестиций в основной капитал.

Основные проблемы и тенденции

Государственное регулирование и управление: вмешательство государства в экономику, ценообразование и монополизация создают негативное воздействие на инвесторов. Также существует низкое доверие к судебной системе и правоохранительным органам, что увеличивает риск конфискации. Бюрократические процедуры и отсутствие политики по защите внешних инвестиций осложняют ситуацию. Существует недостаточная эффективность государственных инвестиций. По данным за 2020 год, было зафиксировано нарушение в объеме 224,2 млрд тенге в рамках 5 государственных программ. Эти нарушения охватывают различные аспекты, включая финансовые аспекты на сумму 9,9 млрд тенге, а также неэффективное планирование и использование бюджетных средств, что привело к потере 214,3 млрд тенге.

Проблемы факторов производства: необходимо развивать инженерную инфраструктуру, обеспечивать доступ к земельным ресурсам и финансированию, а также обновлять основные фонды. Также существует недостаток квалифицированной рабочей силы и предпринимателей в некоторых отраслях.

Структурные проблемы: инвестиции в основной капитал и ПИИ сосредотачиваются в некоторых отраслях и регионах. Внутренний рынок ограничен по емкости. Также существуют преграды, такие как тарифы и нетарифное регулирование со стороны других стран-партнеров и валютные риски.

Направления инвестиционной политики

В Республике Казахстан была принята Концепция инвестиционной политики Республики Казахстан до 2026 года. Согласно Национальному плану развития Республики Казахстан до 2025 года, ключевым изменением в стратегии будет переход от государственного сектора, который ранее играл доминирующую роль, к созданию конкурентной среды и эффективному привлечению частных инвестиций в экономику. Особое внимание уделяется стимулированию инвестиций в высокотехнологичные производства. Для того, чтобы достигнуть цель в виде повышения уровня инвестиционного климата в Казахстане, политика реализуется в следующих направлениях:

1. Будущее развитие инвестиционной экосистемы

В Казахстане активно ведется работа по укреплению благоприятной инвестиционной среды и формированию положительного инвестиционного имиджа с помощью соблюдения принципов ESG (Environmental, Social, Governance). Эти принципы включают в себя решение экологических проблем.

2. Поддержка увеличения инвестиций в частном секторе.

В рамках государственно-частного партнерства (ГЧП), Казахстан предоставляет возможности для частных инвесторов сотрудничать с государством в различных секторах экономики. Это может включать в себя проекты в сфере инфраструктуры, энергетики, транспорта, образования и здравоохранения, а также другие отрасли. Проекты ГЧП обычно основываются на долгосрочных партнерствах между частным сектором и правительством, где частные инвесторы предоставляют финансирование и управляют проектом, а государство обеспечивает поддержку и гарантии. Особенности ГЧП включают в себя совместное финансирование, управление и распределение рисков между государством и частными инвесторами.

3. Показ инвестиционных возможностей экономики.

Казахстан активно продвигает инвестиционные проекты на международном уровне, привлекая иностранных инвесторов и расширяя международное сотрудничество. Создание Международного финансового центра "Астана": Казахстан активно проводит презентации и инвестиционные форумы для привлечения иностранных инвесторов. Это позволяет инвесторам из разных стран узнать о возможностях вложения средств в различные проекты.

По данным национальной компании «Kazakh Invest» был создан Национальный проект по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы, который состоит из:

1. Увеличение активности предпринимательства;
2. Ускоренный рост числа предпринимателей;
3. Создание новых рабочих мест и отраслей;
4. Развитие конкурентной среды во всех аспектах.

В заключение, нужно обратить внимание на важность государственно-частных партнерств (ГЧП) в контексте развития экономики. Рассмотренные механизмы, такие как совместное финансирование и распределение рисков, представляют собой эффективные инструменты для реализации крупных проектов. Подчеркивается важность развития инструментов устойчивого финансирования, включая "зеленое" финансирование, в соответствии с принципами ESG (Environmental, Social, Governance). Это направление свидетельствует о стремлении к устойчивому и ответственному подходу к инвестициям, что не только способствует решению экологических проблем, но и создает благоприятные условия для долгосрочного развития. Кроме того, данная работа выделяет основные направления инвестиционной политики, акцентирует внимание на ключевых проблемах и тенденциях, а также рассматривает важность инвестиций в основной капитал. Все эти аспекты формируют комплексное видение инвестиционного положения в Казахстане и предлагают перспективные решения для дальнейшего развития.

Investor protection and Arab stock market volatility

Dr. Abdulazeez Y.H. Saif-Alyousfi

Department of Finance, College of Business Administration, University of Hafr Al-Batin, Hafr Al-Batin, Saudi Arabia

Dr. Turki Rashed Alshammari

Department of Business Administration, College of Business Administration, University of Hafr Al-Batin, Hafar Al-Batin, Saudi Arabia

Abstract

This study examines the effect of investor protection on stock market volatility in Arab stock markets. Recognizing the pivotal role of investor protection in maintaining market stability and enhancing investor confidence, our research investigates the impact of a spectrum of regulatory measures, legal frameworks, and institutional safeguards on stock market volatility. With a particular focus on the unique dynamics characterizing Arab financial markets, we present a rigorous analysis based on a panel dataset comprising data from 11 Arab countries spanning the period from 2010 to 2022, yielding a total of 16,516 observations. To assess stock market volatility and investor protection, we employed advanced econometric methods. Stock market volatility was quantified using a Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity (GARCH) model, while the investor protection level was gauged using the World Bank Doing Business Investor Protection Index. Our findings reveal a significant and robust relationship. They indicate that the protection of investors' rights exerts a pronounced dampening effect on stock market volatility in the Arab context. This result underscores the critical importance of having high levels of investor protection, which emanate from the enactment and enforcement of laws and policies that safeguard investor rights. This, in turn, positions a nation as a "safe haven" for investors and capital, bolstering its attractiveness in the global investment landscape. Stock market environment not only fosters economic growth but also beckons domestic and foreign investments, enhancing the economic prospects of the Arab world.

Keywords: Investor protection; Stock market volatility; Arab economies, GARCH model

Trading volume and stock market volatility in GCC economies: A Perspective from the MS-VAR Model

Dr. Abdulazeez Y.H. Saif-Alyousfi

Department of Finance, College of Business Administration, University of Hafr Al-Batin, Hafr Al-Batin, Saudi Arabia

Dr. Turki Rashed Alshammari

Department of Business Administration, College of Business Administration, University of Hafr Al-Batin, Hafar Al-Batin, Saudi Arabia

Abstract

This study employs the Multivariate Stochastic Volatility Vector Autoregressive (MS-VAR) model to investigate the intricate relationship between trading volume and market volatility in the Gulf Cooperation Council (GCC) stock markets. These markets, characterized by their shared economic ties, geopolitical dynamics, and harmonized regulatory frameworks, present a unique setting for analysis. Utilizing a comprehensive dataset spanning from January 1, 2010, to October 1, 2023, the research explores the dynamic interactions between trading volume and market volatility, revealing both multifaceted relationships and asymmetric dynamics with investment returns. While the influence of trading volume on volatility and returns may appear limited, the effects of market volatility and returns on trading volume are notably robust. These findings have significant implications for market participants, policymakers, and investors in the GCC region, offering insights to refine trading strategies, enhance risk management practices, and guide portfolio diversification decisions while contributing to the broader academic understanding of emerging markets with a shared regional identity and distinct economic factors.

Keywords: Trading volume; Stock market volatility; GCC economies; MS-VAR Model

THE MAIN DIRECTIONS OF THE UNIVERSITY IN IMPROVING THE QUALITY OF PERSONNEL

A. K. Sarieva

Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

S. K. Tazhieva

candidate of economic Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Annotation. The article reveals the essence of the formation of professionalism of the activity and personality of higher school teachers associated with the promotion of a high level of requirements imposed by society and the professional community to economic activity. In our opinion, a properly organized process of professional development of teachers of higher education will help in solving this problem. The article discusses new approaches to improving the quality of higher education, including in the areas of development of modern programs, certification of graduates, the introduction of a system of academic integrity, the rating of educational programs of universities. A set of measures to improve the quality of training for the new economy of the country also involves the creation of the association "League of Academic Integrity". The article proposes a set of measures to improve the quality of training and competitiveness of universities, including at the international level. A teacher of a higher school should be aware that teaching is a type of scientific and pedagogical work aimed at managing the cognitive, cognitive activity of students, and in order to constantly improve the quality of training specialists, the teacher needs to master the skill of managing this activity to a high extent. The university's management system, like any other organization, largely determines the results in all areas of its activities.

Keywords: competitive personality, competence, economic personnel, professional development, international rating, individual learning, managing, trajectory, organization.

The relevance of the problem of the formation of the activity and personal professionalism of teachers of higher schools is due to the presentation of a high level of requirements of society and the professional community for economic activity. This requires constant improvement of personal qualities, increasing existing knowledge and acquiring new knowledge, the orientation of each to personal growth and professional skills.

For many objective and subjective reasons, it is impossible to imagine a modern teacher without the work of innovative research activities, self-development and self-improvement. Over the past twenty years, the domestic educational environment has experienced many approaches to professional development and advanced training of teachers of higher schools. Unfortunately, only a few of them were really effective.

Identify the problem. In accordance with the law of the Republic of Kazakhstan "on the status of a teacher", professional development of teachers is carried out no more than once every five years. In accordance with the order of the Minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated January 28, 2016 No. 95, advanced training courses for teachers are conducted by an independent organization[1]. In our opinion, a properly organized process of professional development of high school teachers will help solve this problem.

The quality of education is the result of the University's activities in various fields. The

process of raising it to the level of modern and promising requirements is based on a systematic approach and requires clear management that takes into account all factors affecting the results of training. The main purpose of the article is to ensure the demand for new professions and the needs of human resources, as well as to consider the main directions of improving the quality of personnel in universities. the role of education in ensuring promising results is formulated. The need for adequate resource support to improve the quality of education is justified, since without it there is no opportunity to succeed in modernizing education and become a participant in the Bologna Process on equal terms.

Personnel Management is the process of influencing its employees by the organization or the personnel service operating in it with the help of a set of special methods aimed at achieving certain goals.

In the modern world, it is important to take into account all the factors that affect the internal environment of the organization. And for the good functioning of his enterprise, the manager must take into account all modern areas that contribute to improving the quality of Personnel Management at the enterprise. Such areas include[2]:

1. improving professionalism in management. It is necessary to carry out work on professional development of employees.

2. application of modern management technologies. Modern technologies provide the manager with additional tools for both information analysis and procedures for developing managerial decisions, comparative assessment of alternative options for decisions, forecasting and developing a histogram of the expected development of the situation. The results of vocational training, in turn, can be expressed as:

- income growth, sales volume, labor productivity of workers;
- increasing the capacity of employees and the enterprise as a whole;
- reducing the costs of ensuring the functioning of the Enterprise, etc.

Constant monitoring of the results of the activities of all employees in any form, the head and subordinates should be mandatory, the main purpose of which is to prevent errors or correct them at the initial stage of their occurrence.

As practice shows, at an enterprise where work on training and advanced training is well established, there is a significant increase in the cultural and technical level of employees, and training and advanced training of personnel has a positive effect on increasing labor productivity.

Russian scientists E. S. Krapivina, O. V. Zyryanova believe that the work on training and advanced training of personnel at the enterprise needs to be improved every day, for which the following factors create a need[3]:

1) determining the needs for training and professional development of employees by profession;

2) development of annual plans for training and professional development of personnel in accordance with the established procedure and ensuring their implementation;

3) creation of a base for vocational training of workers in production;

4) development of measures for the preparation and implementation of special training tools;

5) Organization of course training and advanced training courses for employees directly at the enterprise;

6) analysis of the results and effectiveness of Personnel Training;

7) study of the development of proposals sent to the management of the enterprise to further improve the forms and methods of training personnel at the enterprise.

An important place in the management of labor resources at the enterprise is occupied by the planned professional development of personnel by specialists and senior employees. It is difficult to overestimate the importance of the need for continuous professional growth of any

specialist.

Only a constant update of knowledge helps the employee to maintain the necessary creative potential, the ability to actively master modern ideas. Therefore, enterprises must conduct personnel training.

Training in institutes, courses and faculties of advanced training should be carried out mainly for a period of up to three months, without interruption from production. The training frequency should be covered every five years. In addition, it is necessary to ensure the retraining of specialists and senior personnel depending on production needs. The time of training managers and specialists in institutes, courses and faculties of advanced training should be calculated for the total and continuous work experience, which gives the right to leave and remuneration for the years of Service.

A necessary condition for successful improvement of the organization of training of working personnel at the enterprise is the improvement of curricula. They must meet the following requirements[3]:

1) sequence or identity. The curriculum should contain a list of academic disciplines subject to study in strict sequence from theoretical training to practical training; it should determine the study time for each section;

2) accuracy in specialties. In order for the curriculum and programs to ensure a gradual increase in the qualifications of workers in each specialty, the curriculum must reflect the main goals and objectives of training in accordance with the requirements of the tariff and qualification directory;

3) rationality. In accordance with the level of training of students, the curriculum should expand the scope of students' knowledge, strive to rationalize labor to achieve high technical and economic indicators that should stimulate them.

When training personnel at the enterprise, the organization of the assessment of knowledge and skills of students should be of great importance.

In the article of Russian scientists E. S. Krapivina, O. V. Zyryanova on the topic "basic directions of improving the quality of personnel organization management", one of the most important areas related to improving the organization of training and professional development of personnel for enterprises is to stimulate work in this area. Improving material and moral incentives for employees should contribute to an increase in the bonus fund. In this case, the following methods of stimulating personnel training at the enterprise can be used[3]:

- implementation of an integrated approach to stimulating work on training and professional development of working personnel;

- improve the use of the working personnel incentive fund. It is necessary to create a unified system of employee motivation. This is also due to the issues of spending the fund of material incentives for training and advanced training of personnel.

According to Russian scientists E. S. Krapivina, O. V. Zyryanova, when working with employees, it is always worth remembering the following[3]:

- there is no need to save on the salaries of good workers;
- loyalty to the organization is not enough for long work in it;
- lower needs must also be met without fail, especially when they are associated with such higher needs, as a need for respect and recognition, which is currently based on the amount of wages.

The enterprise should have a flexible recreation system for all employees, and not just for the head. With an honest and honest approach to work, no one will allow you to stay for a long time. For good reasons, it is necessary to create special conditions for vacation.

Organizational culture has a significant impact on production activities, interpersonal relationships, and the climate within the organization.

Building a personnel management system in an organization is an important and complex process. When forming it, it is necessary to take into account the specifics of the organization. As a rule, within the framework of the organization, a general policy and methodology are formed, as well as model regulations on key personnel processes. Then, at the level of internal divisions, on the basis of standard regulations, all personnel functions are formalized.

According to the report on the implementation of the national project "Quality Education "Educated Nation" in 2022, one of the main tasks is to increase the competitiveness of Kazakhstani universities. In Kazakhstan, out of 104 civil universities, 35% (36) universities implement joint educational programs and double-degree programs. During the reporting period, 202 foreign experts were involved in 29 universities of the country. [4].

Table 1. Strategy for improving the quality of universities in Kazakhstan

	2021	2022	2023	2024	2025
Number of universities in Kazakhstan in the QS-WUR ranking, TOP 200, units.	1	2	2	2	3
A source: [5]					

According to the annual report on the implementation of the national project "Quality Education "Educated Nation", one of the strategic objectives of quality education is to increase the competitiveness of Kazakhstani universities. The project provides for the entry of domestic universities into the top 200 in the QS-WUR rating.

Out of 104 civil universities, 36 universities implement joint educational programs (hereinafter referred to as SOP) and double-degree programs (hereinafter referred to as DDP). There are contracts for 65 SOP between the OVPO of the Republic of Kazakhstan and partner universities. Of these, the SOP in English is 30 (46%).

The training is carried out both with the departure of Kazakhstani students and with the use of distance technologies.

The SOP training is carried out in 7 languages: Kazakh, Russian, English, French, Chinese, German, Turkish.

The largest number of implemented SOPs are universities such as Almaty Management University – 12 units, KazNPU im. Abaya – 8 units, M.Kozybayev SKU – 7 units, ASUE - 4 units.

The largest contingent of students have such universities as Almaty Management University – 497 people, KazNPU im. Abaya – 155 people, AUES – 111 people, KazNMU named after S.D. Asfendiyarov – 72 people. E.A. Buketov KarU – 60 people.

The largest number of implemented DDPS are universities such as KazNU named after al-Farabi – 47 units, ENU named after L.N.Gumilev – 42 units, KazNPU named after. Abaya – 8 units, ATU – 7 units.

At the same time, such universities as Al-Farabi KazNU – 278 people, Gumilev ENU – 257 people, KBTU – 170 students, KazNPU named after al-Farabi have the largest contingent of students in the framework of the DDP. Abaya – 122 people.[5]

Measures have been taken to expand the range of short-term courses in partnership with companies in the real sector. Structural divisions have been created in universities, contracts have been concluded with enterprises of the regions, courses have been developed aimed at implementing the requests and needs of enterprises of the regions, online platforms operate.

Measures have been taken to develop "Silver Universities". Silver universities exist in 72

OVPO RK. In the first half of 2022-2023, 28 OVPO out of 72 (39%) implemented 234 courses within the framework of silver education.

List of OVPO implementing silver education courses:

L.N. Gumilyov Eurasian National University; Al-Farabi Kazakh National University; Kazakh National Women's Pedagogical University; K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University; Kurmangazy Kazakh National Conservatory; Atyrau University named after X.Dosmukhamedov ; D.Serikbayev EKTU; East Kazakhstan University named after

S.Amanzholov; Zhangir Khan State Technical University; Saginov Karaganda Technical University; Korkyt Ata Kyzylorda University; Semey Medical University; Pavlodar Pedagogical University; Rudna Industrial Institute; Toraigyrov University; M.H. Dulati Taraz Regional University; Shakarim Semey University; M.Auezov South Kazakhstan State University; Almaty University of Energy and Communications Gumarbek Daukeev; O.A.Baikonurov Zhezkazgan University; International Educational Corporation; International University of Information Technologies; Alikhan Bokeikhan University; Innovative Eurasian University; Karaganda University of Kazpotrebsoyuz; Kazakhstan Medical University "HSE"; Caspian Public University; International University of Tourism and Hospitality

The total number of students was 2,087.[5]

The number of foreign experts involved in teaching.

According to the order of the Acting Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated July 19, 2021 No. 349 "On approval of the Distribution Plan for the number of foreign scientists to attract higher and postgraduate education organizations to teaching activities", it was planned to attract 200 foreign experts to 29 universities of the country within the republican budget.

Due to the increase in prices for air tickets and accommodation in Kazakhstan, the payment of labor allocated for foreign specialists, the arrival of 18 foreign experts funded under the RB did not take place.

Thus, 182 foreign scientists were attracted at the expense of the Republic of Belarus. 30,600 thousand tenge of undeveloped funds were returned to the budget.

At the same time, 20 scientists were attracted by universities at their own expense, the contract period of which ranged from 3 to 6 months.

Thus, the number of foreign scientists involved in teaching is 202 people or 100%.

To participate in the program of attracting 200 foreign specialists to teaching in 2022, 29 OVPO were selected (national – 5, NAO – 23, international - 1). The amount of financing is 340,000 thousand tenge (Order of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan No. 155 dated April 19, 2022). In 2022, 202 foreign specialists were involved. The duration of stay of foreign specialists at the expense of the republican budget in the OVPO RK is 4 weeks, at the expense of the university – from 3 to 6 months. Foreign specialists conducted lectures (5962 hours), seminars (3674 hours), master classes (1408 hours) and trainings (295 hours) for students. 168 people conducted training sessions and seminars for university employees. Students and teaching staff of universities rated the level of teaching quality of foreign specialists by 91% out of 100% (according to the results of the survey).

The number of branches of leading foreign universities.

According to this indicator, no value is planned for 2022. However, the Ministry has carried out work on opening 3 foreign branches. The resolutions of the Government of the Republic of Kazakhstan "On some issues of the non-profit joint-stock company "North Kazakhstan University named after Manash Kozybayev" dated April 15, 2022 No. 225 were adopted; "On the establishment of a branch of the Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education "National Research Nuclear University "MEPhI" and a branch of the Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education "Gubkin Russian State University of Oil

and Gas (National Research University)" dated August 5, 2022 No. 539.

Within the framework of cooperation on the implementation of double-degree programs, Kazakh universities have established partnerships with 97 universities from 23 countries of the world. Compared to 2021, the geography has expanded almost 2 times. (2021 – universities from 13 countries). Measures have been taken to increase the number of educational grants in the direction of this program. A roadmap has been developed for the preparation of a joint OP at all levels.

Ensuring management is carried out through the understanding that the human resources of the University are its strategic resource.

One of the main tasks is the development and implementation of human resource management models (selection, recruitment, adaptation, evaluation, motivation, creation of a personnel Reserve). The University prioritizes the quality of teaching staff and administrative staff. This is ensured by the presence of a personnel policy and an open system for measuring the results of activities through the development of a system of incentives and increasing the efficiency of university personnel. The university must provide: the presence of experienced and qualified teaching staff to ensure the quality of training, evaluation and educational programs; continuous staff improvement to ensure the continuous personal development of academic and administrative staff.

The quality of education is a very complex category: philosophical, political, managerial, pedagogical, economic. It determines the quality of life of both the individual and society as a whole, since it is characterized not only by the amount of knowledge and skills acquired in professional activities, but also by the quality of individual, ideological and civic development of each person. Ideas about the quality of education and its content are not static. They reflect a certain historical era, the level of spiritual and technological development of society. For all citizens, quality education is the basis for building a quality and just society, which humanity dreamed of, which since ancient times has been a kind of indicator of the development of our civilization. Quality education can change the perception of ourselves and the world, the surrounding reality and the future. The course of historical civilizational development has led to the transition from an industrial society to information, where the product of the highest value is information, and the value of human resources in developed countries of the world (as a source producing this information) reaches 80% of national wealth.

Thus, based on the research carried out, the quality of the personnel of a higher educational institution includes several aspects: teaching staff; research activities; practical experience; relevance of curricula; accompaniment and support of students.

The teaching staff. The quality of personnel includes the qualifications and competence of teachers. This includes their level of education, scientific achievements, teaching experience, and effective education for students.

Research activities. The quality of personnel is also determined by their scientific achievements and research activity. Teachers actively engaged in research activities contribute to the development of the scientific base of the educational institution, updating curricula and attracting external funding.

Practical experience. The quality of the personnel of a higher educational institution also depends on their practical experience in the relevant fields of knowledge. Teachers with experience in industry or professional practice can provide students with specific examples and applications of educational material.

Relevance of training programs. The quality of personnel also depends on the relevance and compliance of curricula with modern requirements. Teachers must be aware of the latest trends, new methodologies and developments in their field to ensure the relevance and quality of Education adapted to the needs of students and the labor market.

Support and support of students. The quality of personnel is also reflected in their ability to accompany and support students in the learning process. Teachers must be available for advice, be willing to help students with inquiries and problem solving, and be able to support and motivate students for academic achievement.

List of references:

- 1 Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan on the development of domestic education and science <https://primeminister.kz/kz/news/reviews/zhas-talanttardy-koldau-men-okytudyn-zhana-zholdary-kr-bgm-otandyk-bilim-men-gylymdy-damytu-turaly-9102743>
- 2 Koryakovtseva O. A., Bugaychuk T. V., Dosse T. G. Personality of the organization of improving the qualification of the teacher of the University.pdf <https://yspu.org/images/a/a5>
- 3 Krapivina E. S., Zyryanova O. V. main directions of improving the quality of management of the personnel organization /<https://files.scienceforum.ru/pdf/2012/0637.pdf>
- 4 Personnel policy of the university. Qualitative composition of teaching staff of universities of the Republic of Kazakhstan// <https://enic-kazakhstan.edu.kz/files/1677493069/7-2-abisheva-kadrovaya-politika.pdf>
- 5 Annual report on the implementation of the national project "Quality Education "Educated Nation" by the end of 2022. Appendix 4 to the Joint Order No. 1 dated August 12, 2021 and No. 79 of the Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan dated August 11, 2021
- 6 Rating of educational programs of universities. National Chamber of entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan" Atameken " //https://atameken.kz/ru/university_ratings

Материальная и социальная поддержка граждан, потерявших работу

Кенжегалиева Алмагуль Акимгалиевна

Преподаватель Колледжа Атырауского инженерно-гуманитарного института, Республика Казахстан, г. Атырау

Аскаров Самат Аскарулы

Преподаватель Колледжа Атырауского инженерно-гуманитарного института, Республика Казахстан, г. Атырау

Текешова Саягуль Карипжановна

Преподаватель Колледжа «Болашак» Республика Казахстан, г. Атырау

Аннотация

Данная статья рассматривает влияние социальных сетей на молодежь. Автор анализирует, как использование социальных сетей может влиять на психологическое и эмоциональное состояние молодежи, а также на их социальные отношения и развитие. В статье представлены результаты исследования, проведенного среди молодежи в возрасте от 16 до 25 лет, которое показывает, что интенсивное использование социальных сетей может привести к ухудшению самооценки и появлению психологических проблем, таких как депрессия и тревожность. В статье также представлены рекомендации по использованию социальных сетей с учетом их потенциальных негативных последствий для молодежи. Исследование и его результаты являются актуальными и полезными для психологов, социологов и других специалистов, работающих с молодежью.

Введение

Статья рассматривает актуальную и важную тему - поддержку граждан, которые столкнулись с потерей рабочего места. Этот вопрос стал особенно актуальным в свете экономических трудностей, вызванных различными факторами, такими как экономические кризисы или пандемии.

Материальная поддержка:

- Рассматриваются различные формы материальной поддержки, доступные гражданам без работы, включая пособия по безработице и другие социальные пособия.
- Анализируются преимущества и недостатки существующих программ материальной поддержки.

Социальная поддержка:

- Обсуждается важность психологической и эмоциональной поддержки для лиц, потерявших работу.
- Изучаются различные способы обеспечения социальной поддержки, такие как консультирование и образовательные программы.

Программы переквалификации и обучения:

- Подчеркивается значение инвестирования в образование и переквалификацию для повышения конкурентоспособности безработных граждан на рынке труда.
- Рассматриваются примеры успешных программ переквалификации.

Роль государства и общества:

- Описывается, как правительства и общество могут содействовать поддержке граждан без работы, включая создание рабочих мест, регулирование экономики и предоставление ресурсов для поддержки.

Роль государства и общества для граждан, потерявших работу, состоит в оказании поддержки и помощи в период безработицы. Вот несколько основных функций и ролей:

1. Предоставление пособий по безработице: Государство может предоставлять пособия по безработице для лиц, потерявших работу. Это помогает покрыть базовые расходы на жизнь и облегчает финансовую нагрузку в период поиска новой работы.
2. Поддержка в поиске работы: Государство и общество могут оказывать помощь в поиске новой работы, предоставляя информацию о вакансиях, организуя тренинги и обучение для повышения квалификации, а также консультируя граждан по вопросам трудоустройства.
3. Помощь в переобучении: В случае, когда потерянная работа уже не актуальна или востребована на рынке труда, государство и общество могут предоставить поддержку и возможности для переобучения и приобретения новых навыков, чтобы граждане могли успешно конкурировать на рынке труда.
4. Социальная защита и моральная поддержка: Государство и общество должны обеспечивать социальную защиту безработных граждан, включая доступ к медицинскому обслуживанию, жилью, питанию и другим базовым услугам. Кроме того, важно предоставлять моральную поддержку и психологическую помощь, так как потеря работы может быть тяжелым эмоциональным переживанием.
5. Содействие созданию рабочих мест: Государство и общество должны работать на создание новых рабочих мест и стимулировать экономическое развитие, чтобы сократить безработицу в обществе в целом.

В целом, государство и общество должны демонстрировать социальное и экономическое сознание и поддерживать граждан, потерявших работу, на пути к их реинтеграции на рынок труда и обеспечению достойного уровня жизни.

В Казахстане государство оказывает поддержку гражданам, потерявшим работу, с целью их реинтеграции на рынке труда и обеспечения достойного уровня жизни. Ниже перечислены некоторые меры и программы, реализуемые правительством:

1. Система пособий по безработице: государство предоставляет временное пособие по безработице тем, кто потерял работу. Это помогает людям покрыть основные расходы до тех пор, пока они не смогут найти новую работу.
2. Повышение квалификации и переподготовка: правительство финансирует программы повышения квалификации и переподготовки для безработных граждан. Это позволяет им приобрести новые навыки и улучшить свою конкурентоспособность на рынке труда.

3. Предоставление микрокредитов: государство предоставляет микрокредиты безработным гражданам для начала своего бизнеса или развития существующего. Это помогает им создать собственные источники дохода и стать самостоятельными.

4. Содействие при трудоустройстве: правительство предлагает программы содействия в трудоустройстве, особенно для групп с ограниченными возможностями и молодежи. Это включает в себя информационную поддержку, профориентацию, консультирование и организацию ярмарок вакансий.

5. Социальная поддержка: государство предоставляет различные социальные выплаты и услуги, такие как пособия на детей, пенсии, медицинское обслуживание, чтобы обеспечить достойный уровень жизни для всех граждан.

Это лишь несколько примеров мер и программ, предоставляемых государством в Казахстане для поддержки граждан, потерявших работу, и помощи им в повышении уровня жизни и реинтеграции на рынок труда.

Заключение

Статья подчеркивает, что материальная и социальная поддержка граждан, потерявших работу, играет важную роль в укреплении социальной стабильности и обеспечении благосостояния общества в целом. Реализация эффективных мер поддержки требует совместных усилий правительства, общества и работодателей.

ВЕНЧУРНЫЕ ИНВЕСТИЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

VENTURE INVESTMENTS IN KAZAKHSTAN

Сейдуакас Томирис Сейткаликызы

Студентка, НАО «Университет Нархоз», Казахстан, г. Алматы

Руководитель:

Джарикбаева Д.Т.

Seiduakas Tomiris Seitkalikyzy.

Student, «Narhoz University»

Kazakhstan, Almaty

Supervisor: Dzharikbaeva D.T.

Аннотация.

Тема венчурных инвестиций в Казахстане остается актуальной и стратегически важной для развития страны. Развитие инновационно-технологического сектора тесно связано с динамикой рынка венчурных инвестиций, который сегодня представляет собой один из критически важных компонентов. Венчурные инвестиции играют ключевую роль в стимулировании инноваций, развитии стартап-экосистемы и привлечении инвестиций из-за рубежа. Они способствуют созданию новых технологий, развитию высокотехнологичных секторов экономики и созданию рабочих мест. Казахстан активно развивает инфраструктуру для стартапов, предоставляет финансовую поддержку и создает условия для научных исследований и образования. Эта тема имеет стратегическое значение для страны и способствует ее конкурентоспособности в глобальной экономике.

Цель исследования: проанализировать и оценить состояние венчурного рынка Казахстана с целью выявления его текущего состояния, трендов, потенциала и препятствий, а также определение возможных путей для развития и стимулирования венчурных инвестиций в стране. В работе были использованы методы анализа и синтеза.

Ключевые слова: венчурный рынок, венчурные инвестиции, стартап, инвестиции, финансирование, инвесторы.

Annotation.

The topic of venture investments in Kazakhstan remains relevant and strategically important for the development of the country. The development of the innovation and technology sector is closely related to the dynamics of the venture investment market, which today represents one of the critical components. Venture capital investments play a key role in stimulating innovation, developing the startup ecosystem and attracting investment from abroad. They contribute to the creation of new technologies, the development of high-tech sectors of the economy and the creation of jobs. Kazakhstan is actively developing infrastructure for startups, providing financial support and creating conditions for scientific research and education. This topic is of strategic importance for the country and contributes to its competitiveness in the global economy.

Purpose of the study: to analyze and assess the state of the venture capital market in Kazakhstan in order to identify its current state, trends, potential and obstacles, as well as identify

possible ways for the development and stimulation of venture investments in the country. Methods of analysis and synthesis were used in the work.

Keywords: venture market, venture investments, startup, investments, financing, investors.

ВВЕДЕНИЕ

Венчурные инвестиции в Казахстане играют центральную роль в стимулировании инноваций и развитии технологий, что способствует укреплению конкурентоспособности страны и созданию новых рабочих мест. Они также поддерживают стартап-сообщество и предпринимательство, обеспечивая доступ к финансовым ресурсам и экспертной поддержке для молодых предпринимателей. Привлечение иностранных инвесторов и разнообразие источников финансирования стимулируют экономические связи. Венчурные инвестиции способствуют развитию высокотехнологичных секторов экономики, диверсификации и устойчивому росту. Они также поддерживают образование и научные исследования, способствуя подготовке квалифицированных специалистов и созданию рабочих мест, что в свою очередь помогает снизить уровень безработицы. В связи с этим Казахстан продолжает активно развивать инфраструктуру для венчурных инвестиций, предоставлять налоговые льготы и финансовую поддержку, а также сотрудничать с международными партнерами для привлечения инвестиций. Актуальность этой темы подтверждается стремлением Казахстана к развитию инновационной экономики и росту конкурентоспособности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Команда аналитиков собрала все общедоступные данные о рынке венчурного капитала в Казахстане за период с 2018 по 2022 год (Рисунок 1). Согласно отчету, общий объем публичных сделок на венчурном рынке страны за этот период составил 87 млн долларов при 175 сделках, при этом 84% из них относятся к предпосевным и посевным стадиям стартапов. Однако в документе отмечается, что сумма в 87 млн долларов отражает лишь ~60% от общей рыночной активности, так как значительное количество сделок не сообщается или не раскрывается участниками. Поэтому общий объем сделок за четыре года аналитики оценили в 145 млн долларов. [1]

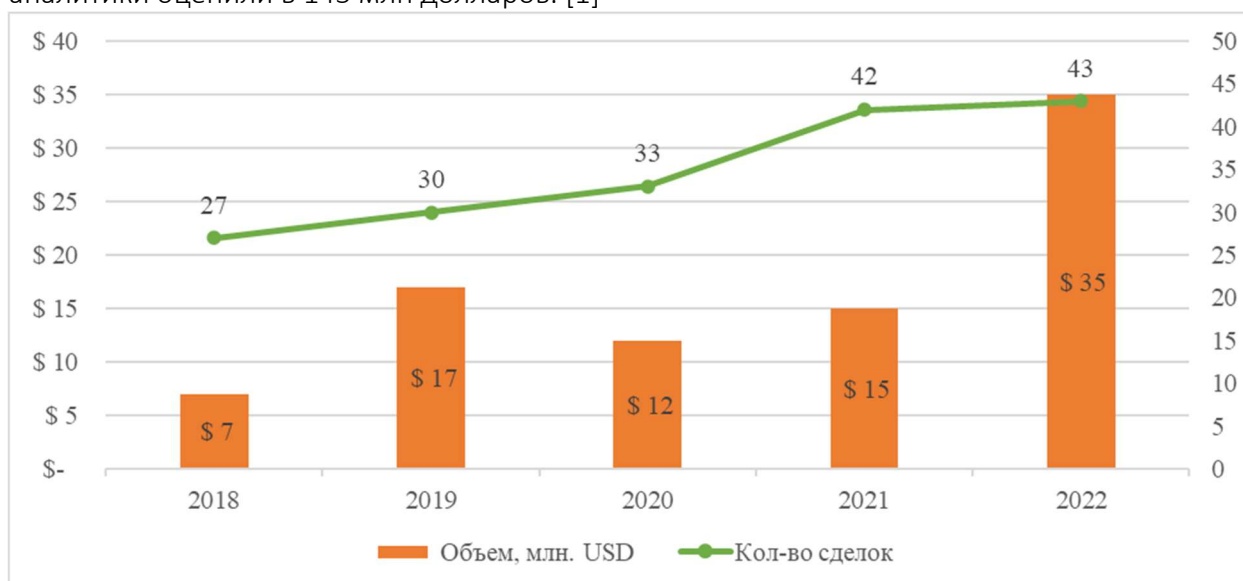

Рисунок 1 – Годовая сумма и количество наблюдаемых венчурных сделок в 2018-2022 гг.

Примечание – составлено автором на основе источника [2]

Сегодня совокупный объем венчурного капитала в Казахстане составляет 260 млн долларов США, инвестиции Национального инновационного фонда в иностранные фонды – около 40 млн долларов. Государственной программой формирования национальной инновационной системы РК предусматривается инвестирование в сферу информационных технологий и интернет-бизнеса за счет средств венчурного капитала. [3]

В большинстве случаев, венчурные сделки сосредотачиваются на предварительных и начальных стадиях, так называемых pre-seed and seed stages, что указывает на сильный акцент на финансирование на ранних стадиях и поддержку стартапов на начальных стадиях развития.

Частные венчурные фонды редко участвуют в финансировании на более поздних стадиях, таких как начальная стадия роста и расширения, когда уже можно предсказать результаты проектов с высоким уровнем научной направленности. Даже в случаях, когда такие участия происходят, это происходит случайным образом, что свидетельствует о несовершенстве системы финансирования высокотехнологичных отраслей в Казахстане и неспособности использовать на полную мощность разнообразные механизмы финансирования.

Таблица 1 – Показатели венчурного финансирования в Казахстане

№	Показатели	2019 г.	2020 г.	Прирост, в %
1	Общий объем венчурных инвестиций по РК, долл. США	9 270 000	27 800 000	199,9
2	Количество венчурных сделок, единиц	33	35	6,1
3	Средний чек венчурного финансирования по РК (п.1 /п.2), долл. США	280 909	794 286	282,8

Примечание – составлено автором на основе [4]

Согласно представленным данным, общий объем венчурных инвестиций в РК в 2020 г. вырос практически на треть, тогда как количество совершаемых сделок по венчурному инвестированию выросло всего на 2 единицы, или 6,1%. Вследствие этого размер среднего чека вырос в 2,8 раза и составил более 794 тыс. долл. США. Для сравнения: в России данный показатель за 2020 г. составил 1400 тыс. долл. США. [4]

Средний размер сделок на венчурном рынке Казахстана сравнительно небольшой, что свидетельствует о значительном количестве инвестиций на ранних этапах развития стартапов. Однако в последний год наблюдается сдвиг в направлении качества, а не количества сделок, и инвесторы ставят более высокие требования при отборе проектов для инвестирования. Это означает, что больше капитала становится доступным для ограниченного числа, но более перспективных и многообещающих стартапов. В экономике есть такое понятие как бизнес-ангел, то есть человек, преимущественно частный инвестор, который оказывает поддержку и финансирует стартап на самых ранних стадиях его развития.

На рынке множество инвесторов, поэтому на данном графике наглядно изображены венчурные сделки в Казахстане по типам инвесторов, то есть какую долю занимают те или иные инвесторы в венчурных инвестициях по Казахстану.

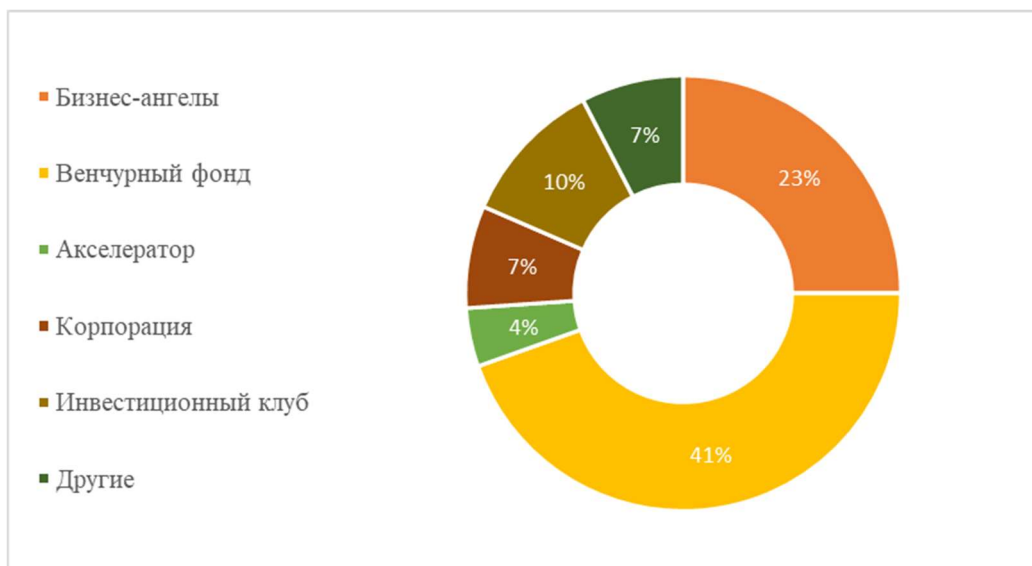

Рисунок 2 – Венчурные сделки по типам инвесторов: численность.

Примечание – составлено автором на основе источника [2]

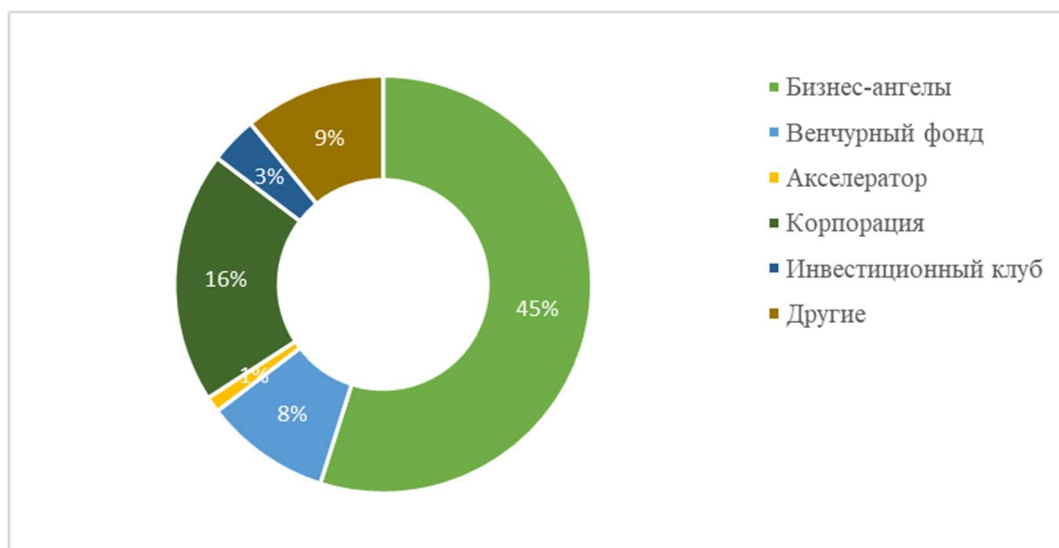

Рисунок 3 - Венчурные сделки по типам инвесторов: объем.

Примечание – составлено автором на основе источника [2]

Как показывает статистика, 45% суммы венчурных сделок профинансировано бизнес-ангелами, активными из них являются около 15, остальные 200+ предпочитают оставаться «за кулисами».

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (ВЫВОДЫ)

На текущий момент можно выделить определенные тенденции, указывающие на то, что рынок венчурного капитала в Казахстане все еще находится в стадии формирования и не достиг высокого уровня зрелости. Это обусловлено относительно низкими объемами инвестиций по сравнению с другими странами, ограниченностью потребительского рынка, а также отсутствием ключевых институциональных участников и неохотой корпораций внедрять инновации. В результате данных факторов, возможен отток высококвалифицированных ИТ-специалистов, стремящихся найти более перспективные рынки и источники финансирования за границей.

Тем не менее, на фоне этих вызовов наблюдается положительная динамика. Увеличение числа венчурных фондов и инвестиционных клубов, как национальных, так и международных, говорит о растущем интересе казахстанского рынка и его потенциале для привлечения инвестиций в стартап-экосистему. Экспертные мнения подтверждают, что, несмотря на существующие вызовы, венчурный сектор в Казахстане начинает привлекать внимание и может стать перспективным направлением для инвесторов в будущем.

Улучшению позиций Казахстана предшествовали усилия Правительства страны по содействию технологическому развитию страны. Помимо принятия и реализации профильных программ инновационного развития создавались технопарки, бизнес-инкубаторы, специальные экономические зоны. Кроме того, в 2018 г. был утвержден первый закон о венчурном финансировании. В законе впервые были уточнены следующие понятия: венчурное финансирование, венчурный фонд и венчурный управляющий; а также новые договорные конструкции. Однако эффект от принятых мер остается незначительным. [4]

Один из главных вызовов в венчурном инвестировании в Казахстане заключается в недостатке финансирования на ранних этапах развития стартапов. Стартапам, особенно на начальных этапах, часто требуется финансовая поддержка, и недостаток доступных средств может замедлить их развитие. Кроме того, ограниченный доступ к рисковому капиталу и отсутствие развитой инфраструктуры для поддержки инновационных компаний создают дополнительные вызовы для венчурной индустрии в стране.

Другим важным аспектом является нехватка ясных правовых и нормативных рамок, регулирующих венчурные инвестиции, что может вызывать юридическую неопределенность и затруднять инвестирование. Низкая культура венчурных инвестиций и отсутствие системы стимулирования инвестиций в венчурный сектор также оказывают влияние на развитие венчурной индустрии в Казахстане. Решение этих проблем потребует совместных усилий и внимания со стороны правительства, бизнес-сообщества и инвесторов, а также разработки более поддерживающей и стимулирующей экосистемы для венчурного инвестирования.

Отсутствие развитой инфраструктуры в поддержку инновационных стартапов сдерживает потенциал развития небольших и средних технологических предприятий, которые могли бы быть потенциальными бенефициарами венчурных инвестиций. Кроме того, низкая ликвидность венчурных инвестиций, обусловленная недостаточным развитием фондового рынка, затрудняет выход венчурных фондов из проинвестированных проектов, что может снизить привлекательность венчурных инвестиций. Отсутствие экономических стимулов для вложений в высокотехнологичные предприятия ограничивает интерес венчурных инвесторов. Кроме того, недостаточная поддержка предпринимательской деятельности в сфере малого и среднего бизнеса может отпугнуть потенциальных предпринимателей и инвесторов, создавая дополнительные препятствия для развития венчурной индустрии в стране. Развитие венчурного финансирования ограничивается также недостаточной информационной поддержкой, дефицитом квалифицированных специалистов в этой сфере и бюрократическими сложностями при регистрации венчурных фондов. Таким образом, выяснив основные проблемные зоны венчурного рынка Казахстана, можно выдвинуть рекомендации для улучшения состояния венчурного рынка и укрепления позиции страны на мировом рынке.

Например, улучшение законодательной базы, расширение налоговых льгот, снятие ограничений на инвестиционные стратегии финансовых учреждений, увеличение возможностей совместных инвестиций и обеспечение гарантий, создание благоприятной среды для выхода инвесторов из проектов, а также повышение профессионализма участников рынка. Внедрение этих мер позволит Казахстану привлекать стабильные инвестиции и создать условия для устойчивого экономического развития в ближайшие годы.

Следовательно, при анализе нынешнего состояния венчурного финансирования в Казахстане можно утверждать, что оно находится на начальном этапе своего развития. Один из факторов, которые ограничивают развитие венчурного финансирования, заключается в недостаточно развитой капитализации фондового рынка в отличие от развитых западных стран, где рост венчурных фондов также связан с развитием фондового рынка.

На данный момент в Казахстане существует недостаточное взаимное доверие между инвесторами и предпринимателями, что приводит к предложению стартапам не выгодных условий для привлечения финансирования. Например, инвесторы предлагают залог имущества или требуют слишком большую долю в бизнесе. В мировой практике такие подходы считаются устаревшими.

Следовательно, возможности для начинающих предпринимателей и стартапов в поиске финансирования на ранних этапах развития ограничены. Это ограничение также относится к государственным программам, нацеленным на поддержку стартап-индустрии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Статья о казахстанских стартапах 2023 – Режим доступа: URL: <https://profit.kz>
2. Venture Capital Market Overview in Kazakhstan 2023 – Режим доступа: URL: <https://mostfund.vc/>
3. Развитие венчурного финансирования в Республике Казахстан– Евразийский национальный университет имени Л. Н.Гумилева // Набат Д.Т. г. Нур-Султан 2019
4. Развитие венчурного рынка в Республике Казахстан: проблемы и приоритеты. // Казбекова Л.А., Шайнуров А.С., Култанова Н.Б. Вестник университета «Туран». 2022;(2):100-109.

Pedagogical Sciences

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН САНДЫҚ МАТЕМАТИКА САБАҒЫН ӨТКІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Каймолдина Асия Серахметовна

Көктас ауылының №4 ЖББ тірек мектебі (ресурстық орталық) КММ жанындағы
“Балдырған” шағын орталығының тәрбиеші, әдіскері, Қазақстан Республикасы

Математика ақыл-ой тәрбиесінде және интеллектті дамытуда, оның ішінде цифрлық технологияларды игерудің негізі ретінде үлкен рөл атқарады. Оны зерттеу есте сақтау, сөйлеу, адам қиялы мен эмоциялардың дамуына ықпал етеді; тұлғаның табандылығын, шыдамдылығын, шығармашылығын қалыптастырады. Математикамен айналысудың негізгі мақсаты-әлемнің реттелгеніне негізделген және сол себепті түсінікті, сәйкесінше адам үшін болжауға болатындығы негізінде балаға өз қабілеттеріне деген сенімділік сезімін беру.

Математика маңызды ғана емес, сонымен бірге өте қызықты ғылым. Ең бастысы - балаларды қызықтыру және әрқайсысына ұнайтын іс-әрекетті табу. Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, логикалық ойлауды дамытуға және мектеп жасына дейінгі балалардың интеллектуалды дамуына бағытталған ойын технологияларын, компьютерлік бағдарламаларды, математикалық мазмұндағы оқыту жүйелерін үнемі пайдалану балалардағы ақыл-ой белсенділігінің дамуына ықпал етеді, математикалық дайындықтың сапасын арттырады, балаларға қоршаған шындықтың қарапайым заңдылықтарын сенімді түрде шарлауға және күнделікті өмірде математикалық білімді белсенді пайдалануға мүмкіндік береді.

Математика сабағын өткізу барысында әртүрлі технологияларды қолдануға болады, мысал ретінде сандық сабақты сипаттағымыз келеді. Сандық сабақты өткізу үшін компьютер, электронды тақта, презентация материалы қажет.

Мектепке дейінгі жаста балаға мектепте қажет білім негіздері қаланады. Математика-бұл мектепте оқу кезінде белгілі бір қиындықтар тудыруы мүмкін күрделі ғылым. Сонымен қатар, барлық балалардың математикаға бейімділігі жоқ, сондықтан мектепке дайындық кезінде баланы санау негіздерімен таныстыру маңызды.

Қазіргі мектептерде бағдарламалар өте қаныққан, эксперименттік сыныптар бар. Сонымен қатар, біздің үйлерге жаңа технологиялар тез енуде: мысалы, көптеген отбасыларда балаларды оқыту және көңіл көтеру үшін компьютерлер сатып алынады. Информатика негіздерін білу талабы бізге өмірдің өзін ұсынады. Мұның бәрі баланы мектепке дейінгі кезеңде информатика негіздерімен таныстыру қажеттілігін анықтайды.

Балаларға математика және информатика негіздерін үйретуді мектепте оқуды бастағанда олардың келесі білімі болуы маңызды:

- өсу және кему ретімен онға дейін санау, бірден онға дейінгі есептік (бір, екі, үш) және реттік (бірінші, екінші, үшінші...) сандарды қатарынан және араластырып тану білігі;
- бір ондық тағы алдыңғы және кейінгі сандар, алғашқы ондықтың сандарын құра білу;

- негізгі геометриялық фигураларды (үшбұрыш, төртбұрыш, шеңбер) тану және бейнелеу;

- үлестер, затты 2-4 теңбөліккебөлүмүмкіндігі;

- өлшеу негіздері: бала ұзындығын, енін, биіктігі нарқанмен немесе таяқшалармен өлшей алуы керек;

- заттарды салыстыру: көп-аз, кең – тар, жоғары-төмен.

Математикада пәндердің сапасы емес, олардың саны маңызды. Іс жүзінде сандармен операциялар әлі қиын және балаға толық түсініксіз. Дегенмен, сіз балаға белгілі бір пәндер бойынша санауды үйрете аласыз. Бала ойыншықтарды, жемістерді, заттарды санауға болатындығын түсінеді. Мысалы, балабақшаға барар жолда сіз баладан жолда кездесетін заттарды санауды сұрай аласыз. Бала затты көргенде, сезінгенде, сезінгенде, оны үйрету әлдеқайда оңай. Сондықтан балаларды математика негіздеріне үйретудің негізгі принциптерінің бірі-көрнекілік. Математикалық оқулықтар жасаңыз, өйткені түрлі-түсті шеңберлер, текшелер, қағаз жолақтары және т.б. сияқты белгілі бір заттарды қарастырған дұрыс.

Егер сіз "Лото" және "Домино" ойындары болса, сабақ үшін геометриялық фигуралар жасасаңыз, бұл қарапайым санау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

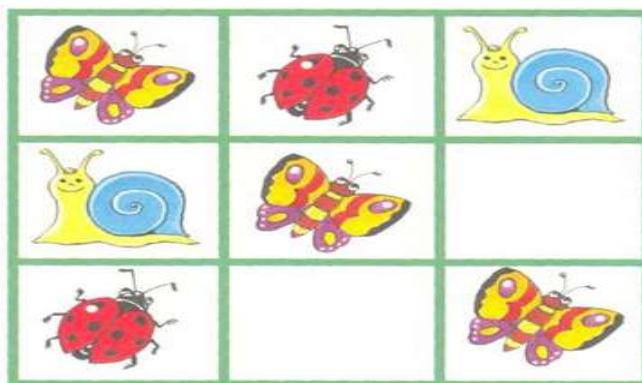
Бала сондай-ақ көп, аз, бір, бірнеше, көп, аз, тең сияқты ұғымдарды үйренуі керек. Серуендеу кезінде немесе үйде балаңыздан көп, аз, бір затты атауын сұраңыз. Мысалы, орындықтар көп, үстел біреу; кітаптар көп, дәптерлер аз.

Балаларды қосу мен азайтудың қарапайым математикалық әрекеттеріне үйрету бойынша дайындық жұмыстары санды құрамдас бөліктерге бөлу және бірінші ондықтағы алдыңғы және кейінгі сандарды анықтау сияқты дағдыларды дамытуды қамтиды.

Ойын түрінде балаларалдыңғыжәнекейінгісандардықуанаболжайды. Мысалы, қайсан бестенкөп, бірақжетіден аз, үштен аз, бірақ біреуден көп және т.с.с. балалар сандарды болжауды және ойларын болжауды жақсы көреді. Мысалы, он ішіндегі сан туралы ойланыңыз және балаңыздан әртүрлі сандарды атауын сұраңыз. Сіз өзіңіз ойлаған саннан үлкен немесе аз деп айтасыз. Содан кейін балаңызбен рөлдерді ауыстырыңыз.

Әзірленген ағдарлама математиканы оқуда қолданылатын әртүрлі әдістерді қарастырады.

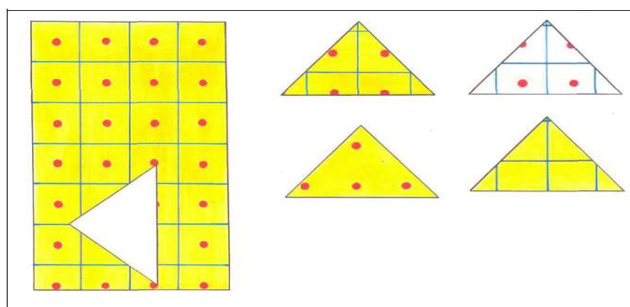
"Заңдылықты тап", жетіспейтін тақырыпты сызыңыз және кестені толтырыңыз" әдістемесі логикалық ойлау мен зейінді дамытуға бағытталған. Балаларды фигуралардың немесе заттардың логикалық құрылысында заңдылықтарды табуға үйретеді. Балада аналитикалық дағдыларды дамытады. Бұл әдіс 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1 –«Заңдылықты тап» әдістемесі

"Фигураларды қабаттастыру" әдістемесі визуалды - бейнелі ойлауды дамытуға, фигуралардың түсі, пішіні мен өлшемі бойынша бір-бірімен қатынасын талдауға және

синтездеуге бағытталған. Бұл әдіс 2-суретте көрсетілген.

Сурет2 - "Фигураларды қабаттастыру" әдістемесі

"Қарындаштарды ең үлкенінен кішісіне дейін орналастыру" әдісі логикалық ойлауды дамытуға, заттарды бір немесе бірнеше қасиеттерге жіктеу қабілетін қалыптастыруға бағытталған. Бұл әдіс 3-суретте көрсетілген.

Сурет3 - "Қарындаштарды ең үлкенінен кішісіне дейін орналастыру" әдістемесі

Демек, мектеп жасына дейінгі баланы мектепке дайындаудың маңызды міндеттерінің бірі оның математикаға деген қызығушылығын дамыту болады. Мектеп жасына дейінгі балаларды Отбасы жағдайында ойын және ойын-сауық түрінде таныстыру оларға мектеп курсының күрделі мәселелерін тезірек және оңай игеруге көмектеседі.

Осылайша, балада математикалық түсініктердің қалыптасуы әртүрлі дидактикалық ойындарды қолдануға ықпал етеді. Мұндай ойындар баланы кейбір күрделі математикалық ұғымдарды түсінуге үйретеді, сан мен санның, сан мен цифрдың арақатынасы туралы түсінік қалыптастырады, кеңістік бағыттарын бағдарлау, қорытынды жасау қабілеттерін дамытады. Дидактикалық ойындарды қолданған кезде әр түрлі заттар мен көрнекі материалдар кеңінен қолданылады, бұл сабақтардың көңілді, көңілді және қол жетімді түрде өтуіне ықпал етеді.

Әдебиеттер:

1. Байгушева К.М. Компьютерный урок по математике // Начальная школа, 2003. - № 8. - С. 95.

Оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау және кәсіби бағдарлау мәселелері

Жубаев Назар Кантарбаевич

аға оқытушы, магистр, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тілесова Гүлімхан Шектібайқызы

оқытушы, магистр, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Бүгінде бізді қоршаған әлем бұрынғыдан да өзгермелі және қарқындай дамуы, ғылыми-техникалық прогрестің қарыштап өсуінің жағдайында мамандық әлемі оның барлық экономикалық, әлеуметтік, тіпті саяси өзгерістерін көрсетеді, ал оның жеке тұлғаға қоятын сұраныстары үнемі өзгеріп отырады. Осыған орай, жастарды болашақ мамандыққа кәсіби бағдарлау жұмыстары, осы мәселе төңірегінде жастардың білім дәрежесі мен ой-өрісінің кеңдігіне, кәсіптік іскерлігіне деген талап деңгейін жоғары сатыға көтеріп отыр.

Біздің қоғамымызда әр адамның өз өмір жолын шын қалап, көптеген мамандықтар ішінен өзіне оңтайлысын таңдауына мүмкіндігі мол. Кәзіргі жағдайда жасөспірім белсенді, әрекетті болуы керек, еңбек нарығындағы жағдайға тез бейімделе білуі, әр түрлі мамандықтар туралы деректерді талдау білуі және оның тұлғалық қасиеттерінің таңдаған мамандығына қаншалықты сәйкес келетінін шамамен анықтай білуі тиіс. Алайда, іс жүзінде жоғары сынып оқушылары тек өздеріне ғана және ата-аналар мен достардың кәсіби емес көмегіне сүйене алады. Мысалы, кейбір ата-аналар балаларының бойындағы қабілеттерін ескермей, өздері таңдаған мамандыққа мәжбүрлейді. Ол ата-ананың жүзеге аспаған арманы болуы мүмкін.

Өкінішке орай, қазіргі таңда ынта-ықыласпен жұмыс істейтін және елімізді неғұрлым жоғары даму деңгейіне көтеретін нағыз мамандар азайып барады. «Көптеген оқушылар бейіндік пәнді таңдауда саналы қадамға бармайды. Олардың таңдауы көбінесе мамандықтарға бөлінетін мемлекеттік грант көлемімен, мектепте оқытылатын таңдау пәнінің жеңілдігі, ата-анасының және достарының ұсыныстарымен анықталады» [1, 3 б.].

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, – «Қазіргі уақытта мектеп оқушылары арасындағы кәсіптік бағдар беру жұмыстары негізінен жарнама түрінде жүргізіледі, колледждер мен ЖОО-лар даярланатын мамандықтар туралы хабардар ету үшін мектептерге баруды ұйымдастырады. Аталған іс-шаралардың негізгі мақсаты контингентті тарту болып табылады», деп баяндалған [2, 12 б.].

Осылайша, осы тақырыптың өзектілігі жастардың мамандық таңдаудың маңыздылығына, санасыз мамандықты таңдаудың адамның өзіне де, қоғамға да теріс әсер беретінінде және еңбек нарығының динамикасына байланысты.

Кәсіби бағдар беру оқушыларды мамандықтар әлемінде, олардың мазмұны, ерекшеліктері, жеке тұлғаға қоятын талаптарын өз бойындағы қасиеттерімен ұштастырып, өндіріс, шаруашылық салаларының даму міндеттеріне, оның нарықтық экономика жағдайындағы рөліне сай саналы таңдалып алынған мамандыққа мүдделігін тәрбиелеуді қажет етеді. Кәсіби бағдар беру жүйесі қазіргі таңда жастарды өз бетінше кәсіп үйренуге ғылыми-теориялық және практикалық қабілеттерін, ел экономикасындағы қажеттілікпен ұштастыру болып отыр.

Пошаев Д.К. «Мамандық таңдауда оны баянды етіп, творчестволық еңбек ету мақсатында істелінген және жүзеге асырылатын жұмыстар, жүргізілген және іске

асырылатын шаралар жиынтығын беретін комплексті және күрделі ұғымды кәсіптік бағдар деп атаймыз» - дейді [3, 12 б.].

Кәсіби бағдар - педагогика және психологиялық, медициналық және биологиялық, экономикалық және әлеуметтік процестермен үйлесетін күрделі және көп жоспарлы құбылыс [4, 212 б.]. Осыған байланысты кәсіптік бағдарлаудың келесі аспектілері ерекшеленеді.

Психологиялық-педагогикалық: Кәсіптік бағдарлау жұмысы адамдардың кәсіби мүдделеріне тәрбиелік әсер етеді, яғни жеке тұлға мен қоғам мүдделерін келісуді қамтамасыз ететін мамандық таңдаудың оң уәждерін қалыптастыруға ықпал етеді. Білім беру саласы үшін болашаққа бағдарлау адамды өмірдің барлық салаларын (материалдық және рухани өндіріс, әлеуметтік құрылым) қамтитын қоғам мәдениетін кеңейтуге және одан әрі байытуға, қоғамдық дамудың нақты жағдайларын негізге ала отырып, қоғамдық прогресс игілігі үшін өз мүмкіндіктерін өздігінен дамытуға және іске асыруға дайындау міндетін білдіруі мүмкін.

Медициналық-биологиялық: Мамандықты дұрыс ұйымдастырылған және сауатты таңдау денсаулыққа және белгілі бір қызметке қажетті жеке физиологиялық қасиеттерге қойылатын талаптарды есепке алуды көздейді. Сонымен қатар, жас адамның таңдаған кәсіби қызметі адамның денсаулығы мен жеке басына қандай әсер ететіні туралы түсінігі болуы маңызды. Бұл қызметтің көптеген салаларында кейбір кәсіби маңызды қасиеттердің сөзсіз күшеюіне байланысты, бұл «кәсіби деформациялар» деп аталатын - адамның отбасындағы және өмірдің басқа да кәсіби емес салаларындағы мінез-құлқына теріс әсер ететін жеке тұлғаның патологиялық және жиі қайтымсыз өзгерістеріне әкеп соғады. Қауіпсіздік техникасы, еңбек және демалыс режимі сақталмаған кезде, қозғалыстың аз болуы, эмоциялық кернеудің жоғары деңгейі, шаңдану, денсаулыққа зиянды химиялық заттармен байланыс және т.б. сияқты еңбек жағдайлары кәсіби аурулардың туындауына әкеп соғады.

Әлеуметтік-экономикалық: Кәсіпті таңдау және жеке тұлғаны одан әрі кәсібилендіру кәсіби қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін белгілі бір білім жүйесін, нормаларды, дағдыларды меңгеру процесін болжайды. Осылайша, жеке және қоғамдық мүдделерді келісу кәсіби бағдарлау тиімділігінің көрсеткіші болып табылады.

Лайықты жұмыс адамға үлкен мүмкіндіктер береді, ол оған өзін-өзі іске асыруға, өзінің даралығын көрсетуге мүмкіндік береді, жеке адамның әл-ауқатының қаржылық негізін жасайды, психикалық денсаулықты қолдайды және бұл қоғамға қажеттілік сезімін, өмірге қанағаттанушылықты береді. Осыған орай, ғалымдардың пікірі бойынша кәсіби шыңдарға жеткен, мансапқа қол жеткізген адамдардың жұмыста сәтсіздікке ұшырағандардан әлдеқайда ұзақ өмір сүретініне көз жеткізді. Демек, дұрыс жұмыс таңдау - адам өміріндегі табыстылықтың маңызды факторларының бірі.

Кәсіптік даярлық функцияларын орындайтын, «арнайы білім» немесе кәсіптік білім алудың 2 жолын – өз бетінше білім алу немесе кәсіптік білім беру мекемелерінде оқуды көздейді. Кәсіптік білім берудің жетістігі қандай да бір мамандық алуға «дайындық» (эмоциялық, мотивациялық) сияқты маңызды психологиялық сәтті айқындайды.

Адам өзінің ішкі ресурстарын талдау нәтижесінде және оларды кәсіп талаптарына сәйкес келтіру арқылы болашақ кәсіпті таңдау қоғамдағы адамның өзіне сенімділігі, тұлғаның өзін-өзі танытуы өмірдегі басты шешімдердің бірі болып табылады. Психологиялық тұрғыдан мамандықты таңдау екі аспектілі құбылыс болып табылады:

- таңдау субъектісі, яғни таңдаушы адам;
- таңдау объектісі - таңдайтын нәрсе.

Таңдау субъектісі мен объектісі мамандық таңдаудың біркелкі еместігін анықтайды. Бұл олардың көптеген сипаттамаларымен түсіндіріледі.

Мамандық таңдау - бұл бір сәттік әрекет емес. Мамандық таңдау бір процеске біріктірілген бірқатар кезеңдерден тұрады. Сонымен қатар, кезеңдердің ұзақтығы сыртқы жағдайларға да, мамандық таңдау субъектісінің жеке ерекшеліктеріне де байланысты. Ғалымдар кәсіби өзін-өзі анықтау - жеке адамның кәсіби қызметінің барлық кезеңін қамтитын процесс екенін анықтады: кәсіпке ниет, ықыластың пайда болуынан бастап еңбек қызметінен шығуға дейін.

Кәсіби өзін-өзі анықтаудың пайда болуы орта мектеп жасын қамтиды, бірақ оның алдында бірнеше кезең бар.

Кәсіптің алғашқы таңдауы (бастауыш сынып оқушыларына тән) кәсіптер әлемі туралы аз сараланған идеялармен сипатталады - осы кәсіп түріне қажетті ішкі ресурстар туралы ситуациялық түсінік, кәсіби ниеттердің тұрақсыздығы.

Кәсіби өзін-өзі анықтау кезеңінде (орта мектеп жасы) кәсіби ниеттердің пайда болуы және қалыптасуы және еңбектің әртүрлі салаларында бастапқы бағдар пайда болады.

Келесі кезең - кәсіптік оқыту - таңдалған мамандықты игеру үшін мектепте білім алғаннан кейін жүзеге асырылады.

Кәсіби бейімделу, адаптация кезеңінде қызметтің жеке стилі қалыптасады, өндірістік және әлеуметтік қатынастар жүйесі басым болады. Содан кейін жұмыста өзін - өзі жүзеге асыру - кәсіби еңбекке байланысты әрекеттерді орындау немесе орындамау.

Осылайша, кәсіби өзін-өзі анықтау адамның бүкіл өмір жолына енеді.

Кәсіби өзін-өзі анықтау - жеке тұлғаның дамуының қоғамдық процесінің елеулі жағы. Жеке тұлға - бұл өзін-өзі реттейтін күрделі жүйе және ол мамандықты саналы түрде таңдау үшін қоғамдық бағдарлау жүйесіне қосылуы қажет. Бұл жүйе мектептің, отбасының, қоғамдық ұйымдардың, арнайы әдебиеттің, өнердің мамандық таңдау уәждеріне мақсатты ықпал етуін қамтиды.

Кәсіптік бағдарлау құралдарының мұндай жиынтығы оқушыларға кәсіби бағдар және кеңес беру міндеттерін шешуді, кәсіби қызығушылық пен бейімділікті оятуды, жұмысқа орналасуға және кәсіби бейімделу кезеңінің қиындықтарын ескеруге тікелей көмек көрсетуді қамтамасыз етуге арналған. Кәсіби бағдарлау құралдар жүйесі жеке тұлғаның кәсіби даму мүмкіндіктерінің кең ауқымын қамтиды, одан жеке тұлға өз қызметінің себептері мен мақсаттарын анықтайды.

Кәсіби өзін-өзі анықтау процесі субъектінің кәсіби бағдарлау факторларымен байланысын іске асыратын қызметінің пайда болуына, кеңеюіне байланысты. Өзін-өзі анықтау осы қызметке оның компоненті ретінде енгізілген.

Кәсіби өзін-өзі анықтаудың ең жақын психологиялық алғышарттары ретінде жеке тұлғаның құрылымдық элементтері олардың функцияларының сипаты бойынша әртүрлі болып келеді. Өзін-өзі анықтаудың маңызды тұлғалық алғышарттарының барлық жиынтығын екі негізгі топ бойынша қарастыруға болады:

1. кәсіпті таңдау проблемасын табысты шешу мүмкіндігін қамтамасыз ететін жеке тұлғаның ерекшеліктері, бірақ бұл процесті жандандыруға тікелей қатыспайды. Бұл топқа мінездің ерік белгілері, сондай-ақ еңбекқорлық сияқты сипат жатады. Бұл жерге кейбір еңбек және өмірлік тәжірибенің болуын, адамның жалпы өмірлік жетілу деңгейін жатқызған жөн;

2. кәсіби өзін-өзі анықтауға қажеттілік, адамда пайда болған білім және кәсіптік қызушылық мен бейімділік, сенімдер мен көзқарастар, құндылықтар мен идеалдар, өмірлік құндылықтар туралы түсініктер. Бұл топты тұлға бағытының әртүрлі компоненттері құрайды. Олар адам үшін тартымды қызмет саласын негіздеу функциясына ие.

Қорытынды келе, кәсіби бағдарлау өмір бойы өтеді, мектепте басталады, онда балалардың еңбекке дайындығын қалыптастыру, одан әрі кәсіби қызмет үшін қасиеттерді, қабілеттерді тәрбиелеу және мамандық таңдау кезінде оқушыларға кәсіптік қолдау

жұмыстары өтеді. Одан әрі колледжде және жоғары оқу орындарында кәсіптік бағдарлау іс-шараларын өткізу мынадай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

1. еңбек нарығында өз мүмкіндіктерін іске асыру үшін алған дағдыларын, білімдерін пайдалана отырып, студенттің кәсіби қызметіне деген сана-сезімін қалыптастыру;

2. студенттерді, түлектерді жұмысқа орналастыру және бейімдеу процесіне дайындау;

3. жас мамандарға қызығушылық танытқан кәсіпорындармен ынтымақтастықты орнату.

Сондай-ақ, кәсіптік бағдар жұмыста, біліктілікті арттыру түрінде кездеседі. Кез-келген кәсіпорын өз қызметкерлерін оқыта отырып, ең алдымен келесі мақсаттарды көздейді:

- қызметкерді кәсіби және техникалық дамудағы ең жаңа үрдістерге бейімдеу;

- мансаптық өсудің жоғары сатысына көшу.

Мысалы, бұл орта буын басшылары немесе жетекші маман болуы мүмкін. Бірінші жағдайда, еңбек процесімен бірге жүретін оқу іс-шаралары өткізіледі. Бұл кәсіпорынның өзінде, жұмысшылар өндірістен қол үзбей жүреді. Екінші жағдайда, қызметкерлердің біліктілігін арттыру қызметкерлердің кәсіпорынның өзі жүргізетін мамандандырылған курстарға немесе кәсіптік мектептер мен оқу орталықтарындағы сабақтарға қатысуын білдіреді.

Нағыз кәсіби таңдау, әсіресе жасөспірім кезінде, адамның жеке шешімі ретінде ғана жүзеге асырылмайды, өйткені ол болашақ өмірінің барлық аспектілерін толық түсінуге дайын емес және ересектердің қолдауына мұқтаж. Сондықтан, ең дұрысы жасөспірім бүкіл қоғамның көмегін пайдалануды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Орта білім беру ұйымдарында едәуір сұранысқа ие мамандықтар бойынша білім алушылардың кәсіптік бағдарын анықтау және диагностикасын жүргізу механизмі» бойынша әдістемелік ұсынымдар. Әдістемелік ұсынымдар. - Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. – 3 б.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. <https://egi.edu.kz/wp-content/uploads/2020/12/Gosprogramma-2020-2025-gody.-kaz.pdf>
3. Пошаев Д.Қ. Мамандық таңдау негіздері. Кестелі оқу құралы.- Шымкент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2007. -12 б.
4. Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берикханова А.Е. Педагогика./Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т.,Берикханова А.Е. Оқулық.– Алматы: ОНОН. 2018. - 212 бет
5. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 249 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249>
6. «2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022. – 320 б.
7. Ранняя профессиональная ориентация школьников в условиях обновленного содержания среднего образования. Методическое пособие Методическое пособие. Астана 2014, 45с.
8. Жилбаев Ж.О. Профессиональное самоопределение учащихся в условиях ресурсного центра и социального партнерства: монография / Караганда: Изд. КарГТУ, 2015 г.

Language, Culture and Diversity

Gulhayat Matlab Abdullayeva

ASPU, senior teacher

Abstract

Despite its importance, linguistic and cultural diversity—which is engrained in many civilizations across the world—is sometimes disregarded in educational situations. The concept that language learners should gain language proficiency based on the native speaker model has historically been reinforced by the historical dominance of the monolingual theoretical framework and has been mistakenly used as a reference for language development in the area of language education. The limitations of this paradigm have frequently resulted in underutilization and devaluation of students' knowledge of languages and cultures. A different paradigm, known as plurilingualism, may be used to teach languages while recognizing and valuing their variety. It can also be used to solve issues with diversity in language education, particularly in legacy language programs. The objective is to establish a link between plurilingualism theory and practice. This paper also discusses fundamental issues that need further research, such as the domination of mono-lingual and neoliberal ideologies, in order to deepen our understanding of plurilingual education in diverse geographic areas and educational contexts.

Keywords: heritage, language education, linguistic and cultural diversity

Introduction

We are all as varied as we can be because of our differences in genetics, environment, education, nation, ethnicity, and other factors. But in order to be really egalitarian, a society must allow for diversity. Social groups must make sure that its members exhibit tolerance for variety in both their words and deeds. Tolerance for variety is the key to achieving social justice and equality, which in turn contribute to society tranquility.

Although it is ethically correct to practice it, doing so can also have practical benefits for all of its members. But in the fight for social justice, diversity, and tolerance, certain topics get more attention than others. As a result, we overlook other people, which can have fatal consequences and greatly impede the overall fight for social justice, equality, and diversity.

A key component of human culture and identity is language variation. It is a distinct and in-depth representation of the diversity of human experience and cognition, reflecting the various ways that individuals see the outside world and engage with it. It is also a significant component of humanity's cultural legacy. Different languages' words, phrases, and expressions are not merely collections of sounds and symbols; rather, they hold the collective knowledge, beliefs, values, and experiences of the speakers. A wealth of information, history, and culture are also lost with the loss of a language.

Therefore, it is crucial for all of us to celebrate and preserve language variety. This entails appreciating the worth and significance of many languages and acting to safeguard them. This entails helping communities that are making an effort to preserve their linguistic history as well as adopting measures to guarantee that subsequent generations will have access to it.

Globalization and the growing dominance of a few prominent languages, such as English, Spanish, French, and Mandarin, are two of the largest dangers to linguistic variety. Other languages, particularly those spoken by tiny or isolated people, might be marginalized and eventually exterminated as a result. For instance, approximately 2,500 languages are listed in the

UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger as being endangered, with many of them having very few speakers remaining.

Because the loss of linguistic variety can also result in the loss of cultural diversity, this is a serious issue. The cultural information and practices that are carried down through a language also vanish when that language is lost. This might include the community's distinctive traditional music, stories, beliefs, and rituals as well as its ties to their lands, histories, and identities.

However, language preservation and celebration also aim to advance racial and cultural tolerance and respect. We may understand one another better, appreciate other viewpoints, and cooperate to create a more accepting society by appreciating and celebrating the diversity of human language.

Using language to better understand others

Language provides fresh perspectives on our past, cultural diversity, migration, and how the brain absorbs information. This information can further our understanding of what it is to be human and lead to a variety of useful uses. Linguists collaborate extensively with scholars from various fields, including biologists, psychologists, archaeologists, and historians, to achieve these objectives.

There are over 6,000 languages in use today. Even in the absence of archeological or written records from that period, the study of languages enables us to learn about the history and migration of many nations over a long period of time. Communities that are far apart in location will occasionally use the same terminology. These parallels must have been "transported" in some way. By tracking the development of a language, we may learn more about the people who spoke it and the various cultures they interacted with. Studying words and concepts that are similar across languages teaches us about the sociocultural origins of various peoples.

A vital instrument for communication is a language. It serves to advance societal peace and order. It is utilized to achieve goals and objectives as well as to demonstrate authority and power. However, if language is utilized improperly, it may also be harmful to society. Language must be used in accordance with social norms in order to prevent disputes and respect the limits of individual diversity.

Diversity is the blend of many racial, ethnic, cultural, gender, religious, and linguistic origins. There is diversity in the classroom as well. Even the students' varied intellectual and social aptitudes may be connected to diversity in the classroom. Students are better able to comprehend one another's cultures, languages, ethnicities, religions, etc. when there is variety in the classroom. Diversity will help the classroom adopt a fresh viewpoint. Cultural diversity refers to the diversity of cultures, whereas linguistic diversity refers to the diversity of languages. It is possible for students from many cultures and tongues to be present in a classroom.

Diversity in linguistics

The importance of linguistic variety cannot be overstated. First of all, languages serve as a bridge across cultures and help individuals stay connected to their pasts, families, and homes. Diversity in linguistic expression also reflects the inventiveness and originality of the human race.

Understanding the many forms of linguistic diversity in the classroom can be particularly crucial for instructors. Members of a class may have varying language requirements and expressions in a variety of contexts. For everyone concerned, these scenarios offer advantages and disadvantages. Similar issues with language diversity also arise in offices and other public spaces.

Diversity in terms of culture and language fosters adaptable viewpoints, behaviors, and solutions. Multilingual employees have high levels of cognitive competence. Language and cultural barriers are two factors that affect how people communicate with one another in social situations. Our ethics, attitudes, and customs are influenced by culture. The main instrument for promoting

communication between individuals from various cultures is language. Language and cultural variety show both our common and unique human experiences.

Languages help to create individual identities, but they also come from a common ancestry. By fostering understanding and a feeling of identity, they can act as a bridge to other people and cultures. Citizens' opportunities can be improved through multilingual policies and activities. Additionally, having a good command of a second language may improve a person's employment, make it easier for them to access services and rights, and promote social cohesion and intercultural understanding.

Cultural variety is one thing, but linguistic diversity is something else entirely. The distinction is in the unique setting from which a certain community's and society's culture and language arise. Language is merely one component of culture, which also includes all other facets of our lives, including cuisine, custom, religion, beliefs, and everything else. A person's behavior is determined by the acculturation they acquire from society or their group.

Then, culture will determine one's manner of life, including the language used. Cultural variety is created by the differences in how people move and live in accordance with their respective cultures. Cultural variety is implied by linguistic diversity, but linguistic diversity is far more particular and indicates more than what is immediately apparent. Language suggests how fundamentally different we are from one another as it is what we utilize to express ourselves and communicate linguistic distinctions.

1. All languages and cultures have intrinsic worth, which should be recognized and valued on an equal basis. There should be no better or inferior languages or cultures.

2. Communication is a two-way street: It's critical to try to comprehend and interact with individuals from other language and cultural backgrounds in communities that are linguistically and culturally diverse. Being understanding, patient, and courteous is necessary for this.

3. Stereotyping and prejudice are harmful: They can sour relationships and lead to disputes when they are based on language or cultural differences. It's crucial to treat everyone with respect and decency and to refrain from assuming anything about someone based on their language or culture.

4. Education is essential: Fostering knowledge of linguistic and cultural variety via education helps increase awareness and foster a more tolerant and inclusive society. We must inform ourselves and others on the advantages of variety as well as the risks posed by linguistic and ethnocentric prejudice.

5. Support multiculturalism: Supporting multiculturalism entails recognizing the diversity and richness of all cultures. People may respect and learn from other cultures via multiculturalism, and they can also develop a deeper feeling of community.

Overall, embracing both our differences and our commonalities is key to respecting linguistic and cultural diversity since it helps us all see how different we all are. Culture is something that is acquired, not something that is passed along. It is influenced by the customs, beliefs, and worldview of a group of people who are related via one or more of the following factors: history, religion, language, socioeconomic class, location, or ancestry.

Language has a significant impact on how communities and families transmit cultural traditions and construct their identities. We all have a variety of languages, dialects, and accents that we have learned from our families and communities. Any strategy for promoting equality and eliminating prejudice must respect each of these.

DIVERSITY OF LANGUAGES

Living cultures and languages are always evolving. People's speech and writing styles are influenced by one another. The Internet and other new media provide languages new prospects for development. Languages constantly interact with one another and influence one another in a variety of ways, most notably via borrowing words. For instance, English has borrowed terms from

more than 350 languages throughout the years, and many other European languages are actively doing the same.

Similar to biodiversity, cultural and linguistic variety is increasingly recognized as a positive and lovely thing in and of itself. Each language is the result of its own unique history and has its own unique perspective on the world. Each language has its own unique character and worth, and all are equally suitable as means of expression for the speakers. We may infer that no language is inherently more difficult than any other language from comparisons of the rates at which youngsters learn to talk.

All of our students should be able to utilize English properly, but it's also important to recognize that speaking more than one language is a valuable skill that may help with learning in general. For the majority of individuals on the planet, speaking two or more languages fluently is typical. Even yet, there is still an erroneous notion that knowing English alone is sufficient and that some languages are greater and more valued than others, despite the fact that signing is a language that is equally genuine.

The same idea was extended to accents and dialects, with the notion that the only acceptable way to speak English was through "Received Pronunciation." Even if attitudes have changed, some people still encounter prejudice because of their accent or dialect. This prejudice is caused less by their incapacity to communicate than by the stigma associated with certain accents.

According to research, bilingual children do better academically when their native tongue is acknowledged, encouraged, and nurtured alongside English. The importance of valuing a child's first language is becoming more widely recognized in the early year sector, yet prejudice persists and is perpetuated by misinformed politicians and other people who are unfamiliar with language acquisition theories.

The majority of us will have felt the frustration of hearing a language we are unable to comprehend, and some of us will have struggled to communicate effectively. Do you recall how soothing it may be to hear your native tongue spoken once more? Do you recall how relieved you felt not having to focus so hard to understand? People speaking a language other than our own might occasionally make us feel uneasy and even intimidated since we feel excluded and unable to comprehend.

It is important to be able to relate to all of these emotions in order to better understand our biases against individuals who speak different languages and to be able to communicate effectively with English language learners. Imagine how worn out you would be after a day of trying hard to communicate and make sense of a world where no one sounds the same as at home. This is particularly relevant for practitioners dealing with children learning English as a second language.

GLOBALIZED SUPERIORITY

However, this 'internationalized supremacy' has also worked against us, and not just because it makes us slack off on language acquisition. In contrast to other nations, we have not been exposed to foreign languages on a regular basis or by accident, the way that people in other parts of the globe get familiar with English through media like movies, television, and music.

The idea of "internationalized superiority" encourages a propensity to see English usage standards as the standard and the "correct" method to conduct affairs. For instance, in English, the phrases "please" and "thank you" have a lot of meaning, and it is considered rude to not use them. Children who speak English are frequently reminded of this, so it eventually becomes intuitive for adults to sprinkle them throughout our talks.

Contrast this with certain other languages' traditions, where respect and courtesy are shown through word choice, syntax, voice inflection, and body language. Even if we never acquire

fluency in any language other than our own, learning such knowledge and improving our grasp of how languages function can go a long way toward lowering misunderstanding and bias.

Conclusion

Cultural variety includes more than simply variations in language and attire. It also includes many approaches to managing, communicating, and thinking. Diversity is a notion that rejects prejudice and supports the inclusion of people from different backgrounds, including those related to education, parental status, location, language, and culture. Diversity is about respecting others with diverse and similar experiences while also learning from them. The fact that cultural diversity should be taken into account is the key that the people need. It is also crucial to make clear that knowing about another culture does not obligate one to adopt its values and internalize its standards. It only offers a means of learning how to handle intercultural issues.

According to my observations, the majority of instructors want to have an impact on their students' lives. Teachers must be aware of additive strategies to support bilingual learners within an equity and culturally responsive educational framework. These strategies include community engagement, high expectations for all students, ensuring high standards for academic success, offering various types of authentic assessments in students' preferred languages, and developing collaborative support methods. When they feel that their teachers care about them and hold them to high standards, students will react favorably. Not just in schools, but in every element of life, there is a plurality of languages. In many facets of society, those who speak languages other than English are useful. In order for emerging bilinguals to genuinely have a feeling of belonging and have their identities validated, teachers must be transformational and agentive in their approach.

References:

1. Abiria, D. M., Early, M., & Kendrick, M. (2013). Plurilingual pedagogical practices in a policy-constrained context: A northern Uganda case study. *TESOL Quarterly*, 47(3), 567–590.
2. Bono, M., & Stratilaki, S. (2009). The M-factor, a bilingual asset for plurilinguals? learners' representations, discourse strategies and third language acquisition in institutional contexts. *International Journal of Multilingualism*, 6(2), 207–227.
3. Conteh, J., & Meier, G. (2014). *The multilingual turn: Opportunities and challenges*. Bristol: Multilingual Matters.
4. Cummins, J. (2007). Rethinking monolingual instructional strategies in multilingual classrooms. *Canadian Journal of Applied Linguistics*, 10(2), 221–240.
5. Ellis, E. (2013). The ESL teacher as plurilingual: An Australian perspective. *TESOL Quarterly*, 47(3), 446–471.
6. García, O., & Sylvan, C. (2011). Pedagogies and practices in multilingual classrooms: Singularities in pluralities. *Modern Language Journal*, 95, 385–400.
7. Garton, S., & Kubota, R. (2015). Joint colloquium on plurilingualism and language education: Opportunities and challenges, (AAAL/TESOL). *Language Teaching*, 48(3), 417–421.
8. Marshall, S., & Moore, D. (2013). 2B or not 2B plurilingual: Navigating languages literacies, and plurilingual competence in postsecondary education in Canada. *TESOL Quarterly*, 47(3), 472–499.
9. Taylor, S. K., & Snoddon, K. (2013). Plurilingualism in TESOL: Promising controversies. *TESOL Quarterly*, 47(3), 439–445.

Inclusion is a requirement of modern education

Gasimova Tanzila Sarvar

Magistr, Teacher, Under the Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan State Pedagogical College

Abstract: Inclusion is a continuous process and is the inclusion of everyone in the society, regardless of race, nationality, religion, gender, and health opportunities. and inclusive education is the embodiment of the inclusion process in education. For the effective organization of inclusive education, it is necessary to transform the entire education system: legislation and policy, financing, monitoring, and the organization of the training and education process. Therefore, in order to solve the problems that arise in training during the implementation of inclusive education, the school must be open to innovations and adapt to the ever-changing needs and demands of children. The education of children with disabilities together with all children will ensure their successful socialization, feeling like a full-fledged person in society, different ensures participation in public and social activities. Involvement of children with disabilities in education together with other children is one of the most important tasks of the state policy.

for the successful organization of inclusive education, it is important to educate society, communities, to be ready for innovations and changes, and to be closely involved with education.

Key words: inclusion, discrimination, integration, inclusive education, disabled.

In the broadest sense of the word, inclusion covers not only the field of education, but also the entire spectrum of social relations: work, communication, entertainment. In order to create a favorable and friendly environment everywhere, to eliminate barriers in social consciousness, discrimination should be eliminated, and conditions should be created for everyone to be integrated into society, regardless of health conditions.

Inclusive education is the process of development of general education, which provides access to education for children with special needs, the availability of education for all, adapting to the various needs of all children. It is an ideology that creates favorable conditions for children with special educational needs and does not allow any discrimination against children. As our republic is a multicultural and tolerant country, people do not face national, gender, religious discrimination not only in the field of education, but also in other fields. Certain shortcomings are manifested in the integration of people with disabilities into society, and the decisions made in this area, the projects implemented, and the steps taken to solve the problem have positive results. ensures integration into the society and creates a foundation for the formation of a fairer society.

During inclusive education, the terms adapted education program, individual educational plan of the person with disabilities, which are more often used during inclusive education, include who, according to what and how to implement inclusive education.

A student with limited health opportunities is a physical person who has physical, mental, psychophysical problems determined by the approval of the psychiatric-medical-pedagogical commission and who has an obstacle in getting an education without creating special conditions.

Adapted educational program is an educational program that takes into account the psychophysical development characteristics of persons with disabilities, individual capabilities

and, if necessary, corrects developmental disorders and ensures social adaptation of these persons.

An individual curriculum for a person with disabilities is a curriculum in which the content of the program is customized taking into account the characteristics and educational needs of a specific student.

The educational experience until the 60s and 70s of the last century did not meet the needs of children with limited health opportunities. This unpleasant legacy of the past still manifests itself in discrimination against people with physical limitations in many areas. Until the formation of inclusive education, children with disabilities were sent to special institutions or did not receive the necessary attention and support in integrated schools. In the 1960s and 1970s, with the expansion of the movement for human rights and general equality, the tendency to integrate people with disabilities into society and general education schools began to develop. Nevertheless, some schools were not ready to integrate children with physical disabilities into school. Therefore, children overcome many obstacles. They had to fight to participate fully in the life of the school.

After some time, the term "integrated education" describing this process was replaced by the term "inclusive education" in international practice. Inclusive education: an approach that seeks to develop a child-centered methodology that recognizes that all children are individuals with diverse needs. Inclusive education seeks to develop a teaching and learning approach that will be more flexible to meet different learning needs.

Inclusion is an attempt to give students with disabilities confidence in their abilities, so that they are motivated to go to school like all children. While studying together, children learn to live together, eliminate the boundaries between people with and without disabilities, and take the first and most important step towards the integration of people with disabilities into society. The reason for the difficulty of integrating people with disabilities into society is the state of development of the society, which hinders the realization of people's rights and freedoms with its own obstacles rather than their disabilities. Therefore, the effective organization of inclusive education should begin with the education of the society in the field of inclusion, so that physical limitations are no longer perceived as a defect in society, but as a characteristic of this or that person. Inclusion is the creation of a perfect whole from differences when people need each other.

Some teachers and specialists believe that children with disabilities can be admitted to a regular class only after mastering certain skills. Otherwise, they will lag behind the majority in the class and create an obstacle to the overall achievement of the class. In other words, ability and skill are considered the main condition for success in school, and such an approach prevents effective integration in the learning process. In order to avoid this, when involving a child in education, it is necessary to pay attention to their needs, not their skills and abilities, and taking into account those needs, a goal should be set for their satisfaction. Until this concept, when the question of where a child should study came to the fore, the decision was made based on the medical diagnosis of the child, depending on the category of disability. The main goal of the concept of special educational needs was to reject the use of disability categories in education.

In order to understand and overcome these difficulties that may arise in the process of inclusive education, foreign experts presented a three-component framework concept: I Current cognitive development and psycho-physiological characteristics of the child; II The learning environment organized by teachers at the class level in the school; III Training materials, including textbooks and other materials, as well as assigned tasks and training methods.

As stated in the first component, when the teacher and the child's development level and psycho-physical condition are correctly assessed, they can correctly determine their needs and monitor the student's development using this during the training approach.

The second component combines several factors, including the structure of the class, the number of students in the class, the appropriateness of the educational tools to the age and development of the students, the involvement of students in active learning, communication and relationships in training, the methods used during training, and the involvement of parents in the training process.

The third component considers the suitability of training tools, methods, and tasks to the age and development of students, taking into account special educational needs, involving students in active training, and using the right strategies in training.

The 3 components of special educational needs reveal the basic principle of inclusive education. Teachers and other school staff need to understand that inclusive education does not mean giving a place in the classroom to a child with a certain category of disability or disability. Inclusive education begins with the identification of children's special needs. The use of appropriate teaching strategies leads the child with special needs towards social, mental, physical and cognitive development, making him an integrative member of the classroom.

There are a number of conditions that are important for the effective organization of inclusive education: preparing an environment that supports appropriate inclusive education; cooperation between stakeholders in inclusive education; development and use of an individual educational program; the role of other services related to inclusive education; involvement of parents in inclusive education

The importance of inclusive education in the modern education system, as well as the fact that it was widely applied in Azerbaijan, made it necessary to carry out necessary work in this field. The work carried out on the promotion and application of inclusive education can be grouped in three directions: awareness, training, methodical support.

For the formation of the culture of inclusion, educational and administrative staff, as well as students and parents, are initially educated in secondary schools. At this time, the participants are informed about inclusion, the essence and importance of inclusive education, medical and social approach to disability.

The involvement of team members involved in the organization of inclusive education: teachers, correctional pedagogues and psychologists in training is very useful for the implementation of inclusion in education.

Articles are written, methodical tools, textbooks are prepared to ensure the implementation of quality inclusive education.

There are also a number of obstacles that hinder the implementation of inclusive education: the inaccessibility of schools; the perception that children with special educational needs are incapable of learning; the school's teaching staff lacks sufficient knowledge about the characteristics of disabilities and their approach; parents of children with disabilities protect the right of their children to education. parents of non-disabled children object to their child's education together with disabled children.

One of the important factors to ensure the integration of people with disabilities into society is the adaptation of the infrastructure to their needs. This is one of the important conditions for the effective organization of inclusive education. One of the main conditions for the elimination of discrimination and the establishment of an inclusive society is the training of pedagogues who understand and accept inclusion in its full meaning and are competent in this field. During the teaching of the subject, students are taught the importance and importance of inclusive education, the characteristics of children in need of special care, ways of approaching them, and a number of skills that are important for an inclusive education teacher to master.

MODERN EDUCATION IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES TECHNOLOGIES

Hacıyeva Sevda Məhəmməd qızı

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract. In general pedagogy, three important tasks (teaching, providing psychological development of personality, nurturing personality) are defined. Physical education is the only subject that, in addition to these tasks, also includes its own tasks. This is the task of personal health.

M. Kalinin said: "Why do I put physical education on the same level as mathematics and mother tongue? Why do I consider it one of the main subjects of training and education? Because, first of all, I want everyone to be a healthy citizen... Strong, healthy How can there be happiness without life? We, for the future, must prepare a healthy replacement for ourselves - healthy men and healthy women ...".

At all times, health is considered the only, absolute and eternal existence for man. It affects all areas of human activity, helps to fully enter the social environment, means the realization of well-thought-out plans, is a guarantee of longevity and an active life.

Keywords: Innovation, teacher, physical education, innovation, education

Dərs - müəllimin ümumi və pedaqoji mədəniyyətinin güzgüsü, onun intellektual sərvəti, onun dünyagörüşünün dərəcəsidir.
V. A. Suxomlinski

Yaxşı müəllim izah edir.
Görkəmli müəllim göstərir.
Dahi müəllim ruhlandırır.
Uilyam Uord

Təhsil fərdin elm və mədəniyyət dünyasına daxil olmasının bir yoludur. Təhsil fəaliyyəti zamanı fərd mənəvi dəyərləri qəbul edir və mənimsəyir. Mədəniyyətə yiyələnən insan daim dəyişən cəmiyyət şəraitə uyğunlaşır. Təhsil bir fəaliyyət növüdür - məqsəddən nəticəyə doğru olan bir hərəkət prosesidir, müəllimlərin və tələbələrin subyektiv və obyektiv qarşılıqlı əlaqəsi prosesidir. Təhsil - məlumatın müəllimdən bu məlumatların istehlakçısı olan tələbəyə bir köçürmə prosesidir. Bu proses informasiya təhsili texnologiyası adlanır. Məhz təhsil fəlsəfəsi səviyyəsində sual verilir: "Pedaqogika nədir?". Cavab belədir: pedaqogika optimal pedaqoji sistemləri layihələndirən və quran bir elmdir.

Ümumi pedaqogikada üç mühüm vəzifə (təhsil vermək, şəxsiyyətin psixoloji inkişafını təmin etmək, şəxsiyyəti tərbiyə etmək) müəyyən edilir. Fiziki tərbiyə yeganə fəndir ki bu vəzifələrdən savayı bilavasitə özünə məxsus vəzifələri də əhatə edir. Bu şəxsiyyətin sağlamlığı vəzifəsidir.

M. Kalininin belə söyləmişdir: "Niyə axı, mən fiziki tərbiyəni riyaziyyat və ana dili ilə eyni səviyyəyə qoyuram? Niyə onu təlim və təhsilin əsas fənlərdən biri hesab edirəm? Çünki,

ilk növbədə mən hər kəsin sağlam vətəndaş olmağını istəyirəm... Möhkəm, sağlam can olmadan xoşbəxtlik necə ola bilər? Biz, gələcək üçün, özümüzə sağlam əvəz hazırlamalıyıq - sağlam kişilər və sağlam qadınlar ... ".

Bütün zamanlar insan üçün sağlamlıq yeganə, mütləq və əbədi varlıq hesab edilir. O, insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərir, tam olaraq sosial mühitə daxil olmasına kömək edir, düşünülmüş planların gerçəkləşməsi deməkdir, uzunömürlülüğün və fəal həyatın zəminidir.

Sağlamlıq – yalnız xəstəliyin olmaması deyil, həm də sağlam həyat tərzidir. Sağlam həyat tərzini müəyyən etmək üçün bir sıra amillər mövcuddur: ilk növbədə fiziki tərbiyə və idman, fəal iş və istirahət, rəşadət qidalanma, şəxsi və ictimai gigiyena, zərərli vərdislərdən (alkoqol, siqaret) imtina. Sağlam həyat tərzinin əsas əlaməti – müntəzəm fiziki fəaliyyətdir. Bəs, uşaqlarda müstəqil şəkildə, müntəzəm olaraq fiziki hərəkətlərdən istifadə etməyə vərdişi necə yaratmaq olar?

Bu gün, təhsil ocaqlarında intensiv islahatlar dövründə, bərpa formaları və təlim üsulları tərkibinin dəyişikliyi ilə xarakterizə olunur, fiziki tərbiyənin tədrisində ənənəvi vasitələri, yeni texnologiyalar ilə əvəz etməyə ehtiyac var. Bu, ənənəvi üsulların və təlim strukturunun cəmiyyətin inkişafında yeni istiqamətləri ilə tam uyğun gəlmədiyindən, bir sıra obyektiv innovasiya proseslərinin yaranmasına səbəb oldu. İnnovasiya mexanizmini effektiv idarə etmək üçün innovasiyaların təsnifatını bilmək lazımdır. Yenilikləri müxtəlif əlamətlərinə görə təsnif etmək olar. Yeniliklər, hansı meyarlardan istifadə olunduğundan asılı olaraq fərqlənilir:

- ✓ İş növləri - elmi, pedaqoji prosesdə təcrübi yeniliklər;
- ✓ İnnovasiya prosesinin konkret nəticələri - ixtiralar, standartlar, təhsil və təlimin təşkilinin yeni üsulları;
- ✓ Yenilik dərəcəsi;
- ✓ Fənnin məzmunu - məlumat, idarəedici, bədən tərbiyəsi sahəsində təşkilati yeniliklər;
- ✓ Effekt növü - elmi və texniki, məlumat, təhsil innovasiyaları;
- ✓ Əsas fəaliyyət sahələrinin əhatə dairəsi;

Yeniliklər və ya innovasiyalar istənilən peşəkar insan fəaliyyəti üçün xarakterikdir və buna görə də təbii olaraq öyrənilmə, təhlil və həyata keçirilmə predmetinə çevrilir. Yeniliklər öz-özünə yaranmır, onlar elmi tədqiqatların, ayrı-ayrı müəllimlərin və bütöv bir kollektivin qabaqcıl pedaqoji təcrübəsinin nəticəsidir. İnsanların işini və gündəlik həyatını asanlaşdıran kompüterlərin, smartfonların və digər "cihazların" meydana çıxması ilə texnoloji tərəqqinin inkişafı şəraitində uşaqların fiziki fəaliyyəti hətta yaxın onilliklərlə müqayisədə kəskin şəkildə azalmışdır. Buna görə də müəllimlərin tələbələri maraqlandımaq üçün dərslərinə yeni tədris metodları və qiymətləndirmə üsullarını tətbiq etmələri getdikcə daha çox vacib hal alır. Məhz buna görə də fiziki tərbiyə müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətində innovasiya mövzusu bu gün aktualdır. Lakin, bir çox illərdir mövcud olan sistem, inkişaf etməkdə olan, yenilənmiş təhsil sistemi üçün struktur təməli kimi xidmət etməlidir. Təhsil ocaqlarının təkmilləşdirilməsi yalnız əsas amillər olduğunda mümkündür:

1. Elmə əsaslanmış innovativ pedaqoji texnologiyalar;
2. Modern maddi-texniki baza;
3. Bütün müəllim heyətinin tədris və təşkilati fəaliyyətinin yaxşı olması;
4. Yaradıcı işlə məşğul olan ixtisaslı müəllim heyəti;

İndi isə birbaşa fiziki tərbiyə dərslərinə keçək. Bu gün fiziki tərbiyə müəllimi hərəkət, idrak səviyyəsinin, dərstdə tələbə fəallığının azaldılması problemi ilə üzləşir, tələbələrin öyrənmək istəməməsi üstünlük təşkil edir. Təhsil alanların hərəkət və idrak fəaliyyətini inkişaf etdirmək yolları - videoların, multimedia texnologiyalarının və kompüterlərin nümayişi bu problemin müəyyən qədər həll olunmasına imkan verir. Təhsil kursunda informasiya texnologiyalarından istifadə edərkən fiziki tərbiyə ilə bağlı bəzi sahələri ayırd etmək olar:

- Fiziki fəaliyyətin insan orqanizminə təsirini əyani təqdimat metodundan istifadəsi;
- Oyun vəziyyətlərinin modelləşdirməsi;
- Test nəzarət sistemi;
- Əhval ruhiyyənin qiymətləndirilməsi.

Bəs fiziki tərbiyə dərslərində təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün nə etmək olar? Son illərdə, təhsil müəssisələrində, fiziki tərbiyə prosesi fiziki keyfiyyətləri, hərəkəti bacarıqları, yəni fiziki inkişafı və təlimi, inkişafın bioloji, hərəkəti aspektini vurğulayır. Lakin, daha geniş məqsədlər olmalıdır - fiziki tərbiyənin tam dəyər potensialının inkişafı vasitəsilə mənimsənilməsi. Belə ki, müasir mərhələdə "Fiziki tərbiyə" fənninin öyrənilməsinin məqsədi olmalıdır:

- qarşıdakı həyata hazırlıq, əsas fiziki keyfiyyətləri inkişaf etdirmək, bədən funksionallığını genişləndirmək, əhəmiyyətli hərəkəti bacarıq və qabiliyyəti zənginləşdirmək;
- öz sağlamlığına və digərlərin sağlamlığı üçün ehtiyatlı münasibət tərbiyə etdirmək, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq, istirahət və asudə şəraitini fərdi və kollektiv formada təşkil etmək, fiziki tərbiyədə sağlamlaşdırıcı texnologiya sistemlərinə yiyələnmək;
- fiziki tərbiyənin dəyərləri biliyini inkişaf etdirmək, insanın inkişafında fiziki tərbiyənin təsirinin görünüşünü yaratmaq, onun fiziki, mənəvi və psixi sağlamlığını, sağlam həyat tərzinin təbliği aparmaq;

Bu məqsədlərdən müəyyən edilir ki, fiziki tərbiyə təliminin məzmunu üç əsas sahədən ibarətdir, sosial və psixoloji, intellektual və hərəkəti (fiziki).

Hər dərslərin vəzifəsi bu məqsədlərə əsasən qoyulur. Hər dərslər yaxından, əvvəlki və sonrakı dərslərlə bağlı olmalıdır və beləliklə dərslər sistemi yaradılmalıdır. Fiziki tərbiyə dərslərində musiqi müşayiətindən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Bu üsul yalnız daha çox xoş atmosfer yaratmayacaq, həm də məşğul olanların plastikliyi və ritm hissiyyatını inkişaf etdirməyə kömək edəcəkdir. Tələbələrin sağlamlığını dəstəkləmək məqsədilə fiziki tərbiyə müəllimi sanitariya-gigiyenik tələbləri həyata keçirir (havalandırma, işıq rejimi); fiziki tərbiyə dəqiqələrini keçirir; idman bayramları təşkil edir, həm də idman hərəkətlərini müstəqil istifadə etməyi öyrədir. Müəllim tərəfindən təşkilati formaları, vasitə, metod və üsulları müxtəlif olan dərslər effektiv, müasir dərslər hesab oluna bilər.

Öz pedaqoji fəaliyyətində fiziki tərbiyə müəllimləri, innovasiya texnologiyalarının aşağıdakı növlərindən istifadə edirlər:

- Sağlamlığı qoruyan texnologiyalar;
- Tələbə fəaliyyətinin qrup şəklində təşkili;
- Dərslərin keçirilməsində İKT – dən istifadə;
- Oyun texnologiyaları;
- Yarış texnologiyaları;

Müasir texnologiyalardan istifadə etməkdə məqsəd, tələbələrin biliklərinin müstəqil olaraq mənimsənilməsinə, zəruri məlumatların toplanılmasına, nəticələrin çıxarılmasına, bilik və bacarıqlarının inkişafının formalaşmasına nail olmaqdır. Əsas məqsəd isə tələbəni bir fərd kimi görmək və onun, maksimum inkişafını təmin etmək üçün özündə iman yaratmağa yardım etməkdir. Tələbələrin düşüncəsinin və fiziki tərbiyəyə marağın formalaşmasını artırmaq üçün problemlə öyrənmədən istifadə etmək zəruri hesab edilir. Müasir innovativ texnologiyalar, bugünkü tələbələrin təlim və təhsili üçün əsas şəxsiyyət yönümlü yanaşmasının açarıdır.

Bu gün fiziki tərbiyə dərsləri innovativ texnologiyaların istifadəsi ilə ayrılmaz, əlaqəli şəkildə aşağıdakı kimi olmalıdır:

Sağlamlığı qoruyan texnologiyalar. Onlar tələbələrin sağlam həyat təzi üçün zəruri bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşmasına imkan verir, onları əldə edilmiş biliklərdən istifadə etməyi öyrətmək və sağlamlığı qorumaq imkanını təmin etmək.

Müəllimlərin fiziki tərbiyə dərslərində istifadə etdiyi sağlamlıq texnologiyalarının növləri:

- fəaliyyət növlərində dəyişiklik - dərslərin səmərəliliyini artırmaq yollarından biridir (nəzəriyyə və təcrübədə dəyişiklik: şagirdlərin zehni və fiziki yükləmələri);

- xoş atmosfer - mühazirə zamanı uşaqların fiziki və psixoloji vəziyyətini tanımağa imkan verir, dostluq mühiti yaradır;

- fərdi yanaşma – hər bir uşaq üçün uğur situasiyası yaradır;

- aktiv istirahət, bədənin möhkəmləndirilməsi;

Fərdi - oriyentasiyalı öyrənmə texnologiyası. Bu texnologiya növündən istifadə edərək müəllim dərslərdə yaradıcı mühitin təşkilinə kömək edir, praktiki bacarıqları inkişaf etdirir, fiziki tərbiyə dərslərinə şüurlu yanaşma, təhsilə aktiv münasibət, tələbələrin yaradıcı axtarışına və öz müqəddəratını təyin etməsinə yönəlmiş uğur situasiyasını yaradır. Müxtəlif növ dərslər, onların həyata keçirilməsi formaları, frontal, qrup, fərdi iş formalarının kompleks istifadəsi, tədrisin müxtəlif metod və üsullarından, o cümlədən qeyri-standart dərslərdən istifadə: oyun dərsləri, müsabiqə dərsləri, yarış dərsləri - bütün bunlar təkcə dərslərdə deyil, həm də asudə vaxtlarda fiziki tərbiyəyə marağı stimullaşdırmağa imkan verir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları. İKT-dən istifadə təhsil prosesini yeni, daha yüksək səviyyədə təşkil etməyə imkan verir. Yeni informasiya texnologiyalarının və internet resurslarının istifadəsi, fiziki tərbiyə dərslərində bir çox problemlərin həllində və maksimum nəticə əldə etməyə imkan verir.

Onlayn təlim. Müəllimlər bu texnologiyadan istifadə edərək tələbələrini onlayn videolara baxmağa və təqdimatlar göstərməklə bacarıqlarını təkmilləşdirməyə həvəsləndirə bilərlər.

Monitoring və izləmə. Bütün tələbələr eyni fiziki qabiliyyətlərə malik olmadığı üçün müəllimlərin proqramı tələbənin xüsusi bədən növünə uyğunlaşdırması vacibdir, buna görə də tələbələrin fiziki dözümlülüyünü qiymətləndirərkən ürək döyüntüsünün izlənməsi və onlara xüsusi hərəkətlər təyin etmək çox vacibdir.

Nəbz ölçmə ilə yanaşı addım ölçmə də əvəzəlməz köməkçiyə çevrilməlidir. Bunun üçün bir çox xüsusi addım sayan proqramlardan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilir. Belə proqramlardan istifadə etməyin ən əlverişli yolu ağıllı-“smart” saatları işlətməkdir. Proqramlar addımların sayını, yandırılan kaloriləri, qət edilən kilometrələri, cari çəkini, məşq, qida və su qəbulu daxil olmaqla müxtəlif ölçüləri izləyir. Bu, tələbələrə gün ərzində öz irəliləmələrindən xəbərdar olmağa kömək edir və daha çox səy göstərmələrini xatırladır.

Kompüter proqramları. Dərslərdə təqdimatlardan istifadə nəzəri materialı daha ətraflı və aydın şəkildə təqdim etməyə imkan verir ki, bu da təlim prosesini mümkün qədər səmərəli edir. Təqdimatın köməyi ilə idman oyunlarının qaydalarını, oyunçuların taktiki hərəkətlərini izah etmək, tarixi hadisələri, idmançıların tərcümeyi-halını əyani şəkildə təqdim etmək mümkündür. Əyani məlumat toplusunun olması onları yaddaşda cəmləşdirməyə imkan verir.

Bu gün fiziki tərbiyə nəticə arxasınca qaçmaq deyil, tələbələrin sağlamlığını qorumaq üçün müəllimlərin ağır işidir. Dərslərdə hər bir tələbənin istəklərini, əhval-ruhiyyəsini, temperamentini nəzərə almaq lazımdır. Müasir dövr, müəllimləri sürətlə dəyişən dünyada tələbələrə həyata hazırlamaq üçün daha yaxşı yollar tapmağa çağırır.

Tələbələrin fiziki tərbiyə sistemindəki yenilikləri təhsil müəssisələrinin müəllimləri üçün funksional zərurətdir. Fiziki tərbiyədə innovativ texnologiyaların tətbiqi, ilk növbədə, fiziki tərbiyə və idmana marağı artırmaq məqsədilə pedaqoji prosesə yaradıcı yanaşmadır. Sağlamlığı qorumaq üçün təlim prosesinin səviyyəsini yüksəltmək vəzifəsi ilə əlaqədar səy göstərdiyimiz əsas məqsəd budur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. A.O.Mehrabov Müasir təhsilin konseptual problemləri Bakı, "Mütərcim", 2010.
2. Pedaqogikaya giriş. Bakı, "Mütərcim", 2008.
3. S.Məmmədova. Dərsə verilən müasir tələblər. Metodik vəsait, Bakı, 2007.
4. <https://www.pedopyt.ru/categories/17/articles/2202>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/primeneniye-innovatsionnyh-tehnologiy-na-urokah-fizicheskoy-kultury/viewer>
6. <https://infourok.ru/sovremennye-obrazovatelnye-tehnologii-v-processe-prepodavaniya-fizicheskoy-kultury-5419703.html>

УДК 378.016:57

Роль цифровых технологий в образовательном процессе

Сейтқұмарова Айгүл Абайқанқызы

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова

Научный руководитель:

Туктасинова Айгерим Амангельдықызы

магистр естественных наук (Казахстанский филиал МГУ имени М.В. Ломоносова),
Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова

Стремительное развитие технологических инноваций зачастую способствует внедрению цифровых компетенций в учебную деятельность. На сегодняшний день все сферы жизни пронизаны диджитализацией. Постоянное использование компьютеров, гаджетов и ресурсов интернета способствует внедрению цифровых образовательных ресурсов в образовательный процесс. Биология является одним из сложнейших предметов, который требует совершенствования образования в соответствии с модернизацией в данной сфере. Одним из преимуществ применения мультимедиа технологий, является повышение качества образования за счет применения новых методов обучения с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Преимущество использования информационно-коммуникационных технологий в том, что они:

- позволяют активизировать практические умения и навыки;
- способствуют индивидуализировать процесс обучения;
- позволяют проводить удалённо эксперименты на виртуально созданном оборудовании;
- развивают креативность обучающихся;
- делают урок наиболее интересным.

Помимо положительного воздействия, нужно отметить «минусы» применения ИКТ:

- высокие требования к педагогу (отсутствие у педагогов высокопрофессиональных навыков использования персонального компьютера);
- снижение уровня критического мышления ввиду большого количества информации на интернет-ресурсах;
- технология самообразования для обучающихся не разработана;
- низкий уровень информационной культуры, как у обучающихся, так и у педагогов;
- отсутствие единой информационно-методической службы для обучающихся, их родителей и учителей.

На уроках биологии возможны следующие варианты применения ИКТ:

- создание презентаций (слайдов) с возможностью предоставления информации в виде текста, изображений, видео, предназначенных для объяснения, закрепления, обобщения и повторения материала. Презентации представляют информацию в различных формах, тем самым позволяя делать процесс обучения более эффективным. Наиболее популярные программы для создания презентаций: PowerPoint, Canva, GoogleSlides, Visme и т.д.;
- использование компьютерного тестирования, предназначенного для контроля уровня знаний обучающихся, который является одним из наиболее справедливых методов, позволяющим максимально исключить субъективизм преподавателя на

этапе закрепления и повторения пройденного материала. Существуют различные сервисы для создания тестов и программы-конструкторы тестов: Quizizz, Quizlet, Kahoot, GoogleForms и т.д.;

- организация проектной деятельности обучающихся (исследовательская работа, творческий проект);
- применения информационных технологий при организации различных мероприятий для обучающихся во внеурочное время (КВН, кружки, игры и др.);
- организация мультимедийной поддержки сообщений, докладов, индивидуальных и творческих заданий.

Рассмотрев разновидности модернизированных компьютерных технологий и охарактеризовав возможности их использования в преподавании биологии, можно сделать вывод, что ИКТ позволяет открыть новые возможности преподавания данного предмета, усовершенствовать мотивационные и иллюстративные критерии учебного материала, возможность подойти к вопросу с качественно новой стороны. Использование компьютерных технологий на уроках биологии способствует повышению успеваемости и качества обучающихся, расширению возможности лично-ориентированного образования, заинтересованности к более углубленному изучению предмета.

THEORETICAL AND HISTORICAL BASIS OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Sevinc Məhəmməd qızı Ələkbərova

Abstract. Entrepreneurship as a type of economic activity arose in the Middle Ages. During these times, merchants and artisans began to engage in entrepreneurship. The emergence of capitalism created conditions for the growth of wealth and profit. The formation of productive forces and production relations gave impetus to the development of entrepreneurial activity. From the middle of the 16th century, the first joint-stock companies began to emerge. The first joint-stock company was established in the sphere of international trade. In 1554, in Russia, in 1600, England - OST - India, and in 1602 - in Holland, OST - India was established. the first English trading company was founded to trade.

Entrepreneur is an Arabic word meaning owner, and kar means owner. The terms "Entrepreneurial activity" and "Entrepreneur" were first used by Richard Cantillon, an economist who lived at the beginning of the 18th century.

An entrepreneur is a person who evaluates the usefulness of work, organizes a new enterprise or takes on the risk and responsibility related to the development of a new idea. In addition, other economists have explained the concept of entrepreneurship in their own way.

Keywords: entrepreneur, historical, theoretical, fundamentals, finance

Sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyət növü kimi orta əsrlərdə yaranmışdır. Bu dövrlərdə tacirlər, sənətkarlar sahibkarlıqla məşğul olmağa başlamışdılar. Kapitalizmin yaranması sərvətin və mənfəətin həcmnin artmasına şərait yaradırdı. Məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin formalaşması sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təkan vermişdir. XVI əsrin ortalarından etibarən ilk səhmdar cəmiyyətləri yaranmağa başladı. İlk səhmdar şirkəti beynəlxalq ticarət sferasında yaradılmışdır. 1554-cü ildə Rusiyada, 1600-cü ildə İngiltərənin –OST- İndiya, 1602 –ci ildə Hollandiyanın OST- İndiya şirkəti təsis edildi. ticarət etmək üçün ilk İngiltərə ticarət şirkətinin əsası qoyuldu.

Sahibkar – ərəb sözü olub-sahib, kar - yiyə deməkdir. “Sahibkarlıq fəaliyyəti” və “Sahibkar” terminlərini ilk dəfə XVIII əsrin əvəllərində yaşamış iqtisadçı **Riçard Kantilyon** tərəfindən işlədilmişdir.

Sahibkar – işin faydalılığını qiymətləndirən, yeni müəssisəni təşkil edən və ya yeni ideyanın hazırlanması ilə bağlı riski, məsuliyyəti öz üzərinə götürən insandır. Bundan əlavə digər iqtisadçılar da sahibkarlıq anlayışını özünə məxsus şəkildə izah etmişlər.

Bodo: sahibkar – müəssisədə istehsalı təşkil edən, onu planlaşdıran, nəzarət edən və bunun üçün məsuliyyət daşıyan şəxsdir;

Frensis Uoker: sahibkar – öz təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə mənfəət və gəlir əldə edən şəxsdir;

Devid Maklelland: sahibkar – hər bir risk şəraitində fəaliyyət göstərən insandır;

Piter Druker: sahibkar – maksimum mənfəət əldə etmək üçün bütün imkanlardan istifadə edən insandır.

Mülkiyyətin bütün formalarının həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələrinin seçilməsi, iqtisadi qərarların qəbul edilməsi, iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün şərait yaradılması sahibkarlıq fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri hesab olunur

Sahibkarlıq fəaliyyəti – hüquqi və fiziki şəxslərin mənfəət və ya gəlir əldə etmək məqsədilə qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növlərini həyata keçirdikləri

müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. (məhsul istehsalı, satış, xidmət göstərmək və s). Sahibkarlıq fəaliyyəti eyni zamanda sahibkarlığın prinsiplərini, subyektlərinin hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirir.

Sahibkarlığın subyektinə aşağıdakılar aid edilir.

- hüquqi şəxslər, müəssisələr və kollektivlər
- fəaliyyət qabiliyyəti olan Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı;
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər;
- hər bir xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs;
- xarici hüquqi şəxslər.'

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllinə nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə və mütəxəssislərinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağandır.

Sahibkarın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bütün vəzifələri yerinə yetirmək;
- işçinin əmək haqqını ödəmək;
- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vergiləri, sığorta, sosial müdafiə və digər fondlara ayırmaları ödəmək;
- işçilərə qanunvericiliyə uyğun əmək şəraiti yaratmaq;
- haqsız rəqabət metodlarından istifadə olunmasına yol verməmək.

Sahibkarlıq fəaliyyəti dövlət tərəfindən müdafiə olunmaqla yanaşı, sahibkar qanunvericiliyin tələblərinə əməl etmədiyi hallarda qanunvericiliyə uyğun olaraq mülki-hüquqi, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyır.

Öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün sahibkar aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- Müəssisələr yaratmaq;
- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini müstəqil həyata keçirmək;
- işçiləri işə qəbul etmək və işdən azad etmək;
- öz məhsulları üçün qiymətlər müəyyənləşdirmək;
- əldə etdiyi mənfəətdən vergilər və digər icbari ödənişləri verdikdən sonra qalan hissəsindən sərbəst istifadə etmək.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi zəruri şərtlərinə: **iqtisadi, sosial, hüquqi** şərtlər ,əmtəə təklifi və həmin əmtəələrə olan tələb, əmtəələrin növləri, pul vəsaitinin həcmi, işçi qüvvəsinin və iş yerlərinin çatışmazlığı, işçilərin əmək haqqının səviyyəsinə təsir edən amillər və s. aid edilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri olan **iqtisadi şərtlərə** müxtəlif təşkilati strukturlar daxildir. Onların köməyi ilə sahibkarlar kommersiya əməliyyatlarını həyata keçirirlər.

Bu strukturlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- Banklar - maliyyə xidməti göstərir;
- Mal göndərənlər - xammal, material, yarımfabrikatlar, yanacaq, eneqi, maşın və avadanlıqlarla təchizatı; -Topdansatış və pərakəndə ticarət strukturları - əmtəənin istehlakçılara çatdırılması;
- İxtisaslaşdırılmış firmalar - hüquq, mühasibat, vasitəçilik xidmətləri; işədiizəltmə agentlikləri - işçi qüvvəsinə olan ehtiyacların təmin edilməsi;
- Agentliklər - reklam, nəqliyyat, sığorta, informasiya və rabitə xidmətlərini həyata keçirirlər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin **sosial şərtlərinə** aşağıdakılar daxildir.

-Alicının əmtəəni əldə edərkən ona təsir edən zövq və moda ilə xarakterizə olunur. Müxtəlif mərhələlərdə bu ehtiyaclar dəyişə bilər.

-Sosial-mədəni mühitdən asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyətində mənəvi və dini normalar da əhəmiyyətli rol oynayır. Bu normalar istehlakçıların həyatına və onun vasitəsilə əmtəələrə olan

tələbə birbaşa təsir edir. Sosial şərtlər eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərin fəaliyyətinə, bu isə öz növbəsində əmək haqqının həcminə və əmək şəraitinə təsir edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkar öz işçilərinin sosial məsələlərinin həllində iştirak etməli, sağlamlığın mühafizəsi və iş yerlərinin saxlanılmasını təmin etməlidir

- Sahibkarlıq fəaliyyətinin **hüquqi şərti**- Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunların qəbul edilməsini, müəssisələrin yaradılması və qeydiyyatdan keçirilməsi ilə bağlı qaydaların sadələşdirilməsini, xarici sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını, vergi tutulmasının təkmilləşdirilməsini özündə əks etdirir. Yuxarıda adları çəkilən hüquqi şərtlər kompleksinə həm də xırda sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədilə regional mərkəzlərin yaradılması, statistik uçot və hesabat formalarının təkmilləşdirilməsi daxildir. Sahibkarlığın hüquqi şərtlərinin formalaşdırılmasında ilk növbədə mülkiyyət hüququ və müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən hüquqi təminatın yaradılması ilə bağlı qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında aid edilir.

İqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir. Bunlara aşağıdakılar aid edilir.

- fəaliyyət növünə görə (iqtisadiyyatda hansı sahələr üzrə fəaliyyət yöstərir);
- mülkiyyətin formasına görə;
- mülkiyyətçilərin sayına görə;
- təşkilat-hüquqi və təşkilat-iqtisadi formalarına görə;
- muzdlu əməkdən (işçi qüvvəsindən) istifadə dərəcəsinə görə və s.

-Fəaliyyət növünə görə: istehsal, kommersiya, maliyyə, məsləhət və s. sahələrinə bölünür.

-Mülkiyyətin formasına görə : xüsusi, dövlət, bələdiyyə və ictimai birliklərin mülkiyyəti.

- Mülkiyyətçilərin sayına görə : sahibkarlıq fəaliyyəti fərdi və kollektiv xarakter daşıyır.

Fərdi sahibkarlıqda mülkiyyət yalnız bir fiziki şəxsə məxsus olur. Kollektiv sahibkarlıqda isə mülkiyyət eyni zamanda bir neçə subyektə məxsus olur. Əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam vermə hüququ yalnız kollektiv üzvlərinin və bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə həyata keçirilə bilər.

-Təşkilat-hüquqi və təşkilat-iqtisadi formalarına görə: şərikli müəssisələr, səhmdar cəmiyyəti və kooperativ müəssisələri aid etmək olar.

Şərikli (*birliklər*) sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün yaradılmış şəxslərin birliyini özündə əks etdirir. Şərikli müəssisə təşkil edilərkən iki və daha çox partnyorun (*ortağın*) iştirakı qəbul edilsin. Şərikli müəssisələrin üstün cəhəti odur ki, əlavə kapitalın cəlb edilməsi mümkündür. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilat-hüquqi formasında qoyulan əmanətin həcmindən asılı olmayaraq iştirakçıların hər biri eyni dərəcədə maddi məsuliyyət daşıyır.

-**Səhmdar cəmiyyəti** - hüquqi şəxs olmaqla ikidən çox vətəndaşın qarşılıqlı razılıqda əsasında öz əmanətlərinin birləşdirməsi (*natural və dəyər ifadəsində*) yolu ilə yaradılır. Səhmdar cəmiyyətinin iki növü var.

1. **Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti**

2. **Qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti**

Birgə istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti üçün bir qrup şəxslərin yaratdığı müəssisə **kooperativ** adlanır. Kooperativin üzvləri onun fəaliyyətində şəxsi əməyi və həmçinin üzvlük haqları ilə iştirak edirlər.

-Sahibkarlığın əsas təşkilat-iqtisadi formalanna konsernlər, assosiasiyalar, konsorsiumlar, sindikatlar, kartellər, maliyyə-sənaye qrupları aiddir.

Konsernlər - çoxsahəli səhmdar cəmiyyətləri olub müəssisəyə iştirak sistemi vasitəsilə nəzarət edirlər. Konsernlər müxtəlif şirkətlərdən səhm nəzarət paketini əldə edirlər və həmin şirkətlər isə konsernə daxil olurlar. Öz növbəsində konsernə daxil olan şirkətlər də digər səhmdar şirkətlərinin nəzarət səhm paketini əldə etmiş olur.

Assosiasiyalar - iqtisadi cəhətdən müstəqil müəssisələrin könüllü birliyi. Assosiasiyaların tərkibinə eyni istiqamətdə ixtisaslaşmış, müəyyən ərazidə yerləşən müəssisə və təşkilatlar daxil olur. Assosiasiyaların yaradılmasında əsas məqsəd elmi-texniki, istehsal, iqtisadi, sosial və digər məsələlərin həllində birgə fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir.

Konsersium - birgə iri maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək məqsədilə sahibkarların birliyi (*məsələn, iri sənaye sahələrinə külli miqdarda investisiyaların yönəldilməsi və s.*). Sahibkarların bu cür birliyi iri layihələrə maliyyə vəsaitləri yönəltməyə imkan verir. Elmi-texniki inkişaf şəraitində elmi nailiyyətləri birgə tətbiq etmək məqsədilə konsersiumlar yeni sahələrdə yaradılır.

Sindikət - məhsul satışını həyata keçirmək və rəqabəti təmin etmək məqsədi ilə yaranan sahibkarlar birliyi.

Kartel - istehsal edilən məhsulun və göstərilən xidmətlərin qiymətləri, bazarda satışının həcmi ilə bağlı sahibkarlar arasında bağlanan razılaşmadır.

Maliyyə-sənaye qrupları özlərində sənaye, bank, sığorta və ticarət kapitallarının birliyini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Kərimov C.H.Sahibkarlığın əsasları Bakı 2010
- 2.Niftullayev.V.M. "Sahibkarlığın əsasları". Bakı, 2002
- 3.Gənciyev G.Ə. "Sahibkarlığın əsasları". Bakı, 2008
- 4.Musayev.V.R, Seyfullayev.İ.Z. "Sahibkarlığın əsasları". Bakı, 2000
- 5.Azərbaycan Respublikasının "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" qanunu

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ДАМУ

Уәлихан Алмагүл Шоқанқызы

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, 7M01506 –
Физика білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Аннотация

Қазіргі жаңартылған мазмұнға сәйкес орта мектептерде, жаратылыстану пәндерін, атап айтсақ, физиканы оқытуда оқушыларға заман талабына сай жаңа талаптар қойыла бастады. Бұл талаптардың бірі оқушылардың жаратылыстану білімдері бойынша танымдық қызығушылықтарын қалыптастыру болып табылады. Аталған талаптарды тиімді іске асыру оқытудың жаңа әдіс-тәсілдері мен оқыту құралдарын оқу үдерісіне енгізуді қажет етеді. Мақалада танымдық қызығушылық ұғымының сипаттамалары, физиканы оқытудағы оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастырудың ерекшеліктері келтірілген. Сонымен қатар, phet модельдеу бағдарламасының танымдық қызығушылыққа әсері айқындалған. Зерттеу барысында ғылыми еңбектере талдау, білім беру бағдарламаларын зерделеу мен бақылау әдісі қолданылды. Зерттеудің нәтижесі физика сабағында оқушылардың танымдық қызығушылығының көрсеткіштерін айқындауға, танымдық қызығушылыққа өзіндік анықтама беруге және phet модельдеу бағдарламасының тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелерін орта және жоғары оқу орындарында физиканы оқыту барысында қолдану ұсынылады. Сонымен бірге, мақалада келтірілген мәліметтер болашақта осы саладағы зерттеулер үшін әдіснамалық негіз болып табылады.

Кіріспе

Білім беруде әртүрлі мәселелер туындайды, олардың бірі техникалық прогрестің қажеттілігі. Ғылым мен техникалық білім тығыз байланысты, халықаралық зерттеулер дәлелдегендей қоғамның өсіп келе жатқан қажеттіліктері мен жастардың білім деңгейі арасында қарама-қайшылық бар[1]. Жаратылыстану және физика саласына деген қызығушық пен білімнің жетіспеушілігі бүгінде ғылым мен технологияға негізделген экономикаға қауіп ретінде қарастыруға болады [2]. Соңғы онжылдықта Еуропа елдері білім беру бағдарламаларын реформалаған [3], басты себеп мектепте оқытылатын дәстүрлі білім беру жүйесі оқушылардың табиғатқа деген қызығушылықтарын оятпайды, себебі өмір мен ғылым арасындағы қызығушылық пен байланысты көрмейді[4]. Тәжірибелер көрсеткендей оқушылардың ғылымға деген қызығушылықтарының төмендеуіне қашықтықтан оқыту, сонымен қатар тәжірибелермен байланысы жоқ мазмұнмен анықталды[4]. Оқушылардың оқуға деген танымдық қызығушылығы мен ұмтылысы оқу процесінде аса маңызды, ол берілген объектінің құндылығын түсінгенде және тәжірибе мен жігердің ұштасуында дамиды. Білімді игеруде қызығушылықты оятпай сәтті нәтижені көру мүмкін емес.

Қызығушылық – бірнеше компоненттерден тұратын күрделі құбылыс, атап айтсақ таным ретінде таным процесіндегі эмоция мен сезім, яғни эмоционалды компонент; когнитивті компонент; ерік-жігер компоненті [5]. Қызығушылық әрқашан бір объектіге, іс-әрекетке, мақсатқа немесе білім саласына бағытталған. Таным – бұл адамның жаңа білім алуға бағытталған белсенді әрекеті. Танымдық қызығушылықтың жетік дамуы табиғаттың себеп-салдарын, құбылыстардың мәнін түсінуде, білім алуға деген жеке ойдың орнығуында, тәуелсіз әрекет етуде, мәселелерді өз бетінше шешуде көрінеді[6]. Танымдық қызығушылықты дамытудағы негізгі әдіс ситуациялық танымдық қызығушылықты дамыта

отырып, мақсатты педагогикалық ынталандыруды пайдалану арқылы тұрақты танымдық қызығушылықтың қалыптасуы. Мұндай әдіс-тәсілді ғылыми білім беруде көптеп кездестіруге болады [7]. Оқушылардың ақыл-ойында танымдық қызығушылық айтарлықтай метаморфоздарды қалыптастырады. Танымдық қызығушылық білім алудағы іс-әрекетке немесе нәтижеге ғана емес, оқушылардың қабылдау, түсіну, ойлану және елестету, қорыту, есте сақтау секілді психикалық процестерді жүзеге асыруға әсер етеді. Нақтырақ айта кетсек білім беру саласындағы негізгі аспект [8].

Оқыту – бұл өте белсенді процесс, оның тұжырымдамасы ақпаратты таңдау мен түрлендіру, гипотезалар құру, тәжірибеге мән беру және шешім қабылдау. Джером Бурнер өз теориясында білімді ұсынудың үш әдісін ұсынған болатын: белсенді бейнелеу (іс-әрекетке негіздеген), иконикалық бейнелеу (кескінге негіздеген), символдық бейнелеу (тілге негізделген) [9]. Білімді ұсынудың тәсілдері бір-біріне сәйкес келмейді және Дж. Бурнердің айтуынша оқуға тиімдісі бейнелеу және символдық әдістердің комбинациясы.

Біз бұл зерттеуімізде PhET interactive simulation бағдарламасын виртуалды оқытуда пайдаланамыз. Бұл бағдарлама АҚШ-тағы Колорадо университетінде Physics Education Research (PER) командасы әзірлеген болатын. PhET – physics education Technology дегенді білдіреді, бағдарламаны пайдалану тегін, ол жерде физикалық құбылыстарды зерттеуге болады, мазмұнды, көңілді компьютерлік модельдеу болып табылады. Бұл жерде жартылыстану ғылымдары, атап айтсақ физика, химия, биология, математика ғылымдары қамтылған. Бағдаламада оқушыларға өте тиімді көптеген тәжірибелер мұқият сыналып әзірленген. Интерактивті бағдарламада графика немесе жеке басқару арқылы элементтерді басуға, сүйретуге, қосқыштар арқылы қосуға болады, сонымен қатар көзге көрінбейтін нәрселер анимацияланған. Модельдеу үшін белгілі бір өлшеу құралдары ұсынылған, мысалы: амперметр, вольтметр. Оқушылар құралдарды өздері басқару арқылы көптеген сұрақтарына жауап ала-алады, сонымен қатар себеп-салдар байланысын түсінеді, анимациялық бейнелер арқылы да өз мәселелеріне жауап таба алады.

Зерттеу жұмысының негізі мақсаты мектеп оқушыларын физика пәнін оқытуда PhET interactive simulation бағдарламасын қолданып, оқушыларының танымдық қызығушылығын арттыру, оның ерекшелігін айқындау.

Қойылған мақсатқа жету үшін мынадай **міндеттер** қойылды:

- Физика пәнін оқытуда танымдық қызығушылық деңгейлерін анықтау;
- Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруда PhET interactive simulation бағдарламасын қолдану;
- Физика пәні бойынша жаңа көз қарас қалыптастыру.

Зерттеу әдіснамасы

PhET модельдеу бағдарламасының танымдық қызығушылыққа әсерін айқындауда зерттеу барысында ғылыми еңбектерге талдау және феноменологиялық зерттеу жүргізілді.

Қоғамның дамуына сәйкес балалардың жеке психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың білімге деген ұмтылысын жобалар арқылы, бағдарламаларды игеру, қолдану арқылы, сонымен қатар физика саласындағы модельдеулер арқылы арттыруға болады. Жалпы физика – ғылым мен технология прогресінің негізі болып табылатын жаратылыстану ғылымы болып табылады. Біздің жұмысымыздың мақсатыда білім беруде тұрақты даму арқылы оқушылардың физикаға деген қызығушылығын қалыптастыру. Оқытылатын материалға қызығушылықты және оқушының танымдық қызығушылығын арттыру үшін ақпараттық технологиялар оқыту мен тәрбиелеуде жаңа тәсілдерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді [10]. Физика пәнінде де зерттелетін материалға қызығушылық өздігінен пайда болмайды, оны қалыптастыру үшін мұғалім өз тарапынан оқушылардың ақыл-ой әрекетіне итермелейтін әдістер қолданады. Жалпы физика пәнінде қызығушылықты оқу материалдары арқылы дамытудың критерийлерін Ланина өз еңбегінде атап айтқан

болатын, атап айтқанда алған білімнің өмірлік маңызы, алған материалды басқа қырынан зерттеу, физиканың тарихына үңілу, пайдаланатын оқу материалдарының жаңа болуы, тұжырымдар мен теорияларды орнымен пайдалануы, дәлелдей алуы [11].

Нәтижелер/талқылау

Жоғаудағы фактілерді пайдалана отырып, біз физиканың әр саладағы орнын және қызығушылыққа әсері жайлы баяндаймыз

Сурет 1 - Оқушылардың физикаға деген танымдық қызығушылығын қалыптастыру.

Табиғаттағы физика: табиғи құбылыстарды физика тұрғысынан түсіндіру. Қоршаған әлемдегі табиғи құбылыстарды түсіндіруде теориялық білімді қолдану арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын әрдайым арттыруға болады [12].

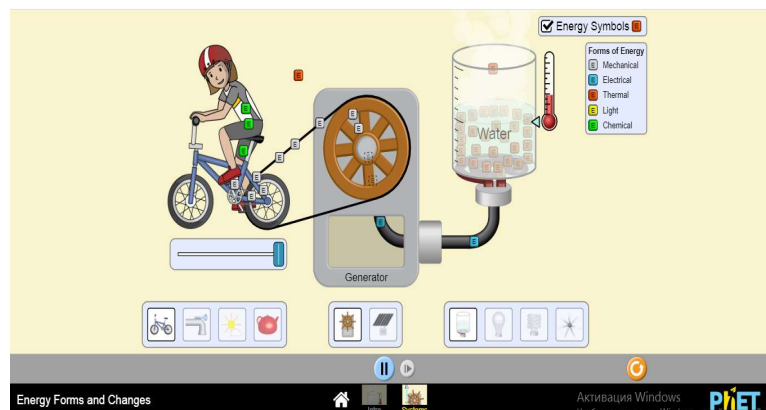
Күнделікті өмірдегі физика: күнделікті құбылыстарды физика тұрғысынан түсіндіру. Оқушылардың физикаға деген қызығушылығын қалыптастыруда тапсырмаларды құрастыруда күнделікті өмірдегі жағдайатты пайдалану тиімді [13].

Ғылымдағы физика: физика саласындағы әртүрлі ғылыми жетістіктерге тоқталу. Физиканың ғылым мен білімдегі маңыздылығын мысалдар арқылы көрсету, оқушыларға техникалық прогресті дамытуға физиканың әсерін, оның көптеген мүмкіндік беретіндігін, қандай сала болмасын оқушының болашақ мансабына да қатысы бар екендігі [14].

Техникадағы физика: техникалық өзгерістеді физикалық түрде түсіндіру. Физика сабақтарында танымдық қызығушылық оқу құралдарындағы мазмұн мен оның өмірдегі мәні арасында байланысы болғанда ғана дамуға нақты негіз болады [12].

Физика тарихы: физикаға деген оқушының ынтасын қалыптастыруда осы пәннің үлкен орын алатындығы. Физика ғалымдарының білімге, ғылымға, өмірге қосқан үлесін атап айту. Жалпы адамзат үшін идеалды адам ол –іскер адам, содан кейін кәсіби маман. Ал негізінен іскер адам ол кәсіби маман, содан соң кәсіпкер адам болуы қажет, сонда ғана өркениетті қоғам құра аламыз [15].

PhET модельдеу бағдарламасын оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытуға ынталандыру болып табылады. Талдауларға сәйкес бұл модельдеу құралдары мәселелерді шешуді жақсартуға қолданылады. Мысал ретінде физиканың молекулалық физика бөлімін қарастырғанда, ішкі энергия, ішкі энергияны өзгерту тәсілдері тақырыбына қатысты зертханалық жұмыс.

Сурет 2 – Phet бағдарламасындағы зертханалық жұмыс.

Мұғалімнің басты мақсаты ең алдымен оқушының қызығушылығын таба білу, ал физика саласын оқытуда таптырмас құралдар компьютер және ұялы телефондар болып табылады. Соңғы бірнеше жылда физика пәнін оқыту мотивтері өзгерді. Қазіргі таңда білім беруде ақпараттық технологияларды белсенді түрде қолданып келе жатырмыз, алайда бұл технологияларды пайдалана отырып пәнге деген дайындық өздігінен пайда болмайды. Ол үшін көптеген мұғалімдер өз күш-жігерін салып, арнайы мақсатта қызмет етеді. Оқу барысында ақпараттық технологияларды қолдану танымдық қызығушылықты қалыптастыруға жүз пайыз кепіл бермейді, тек мәселені шешуде көмекші құрал болып табылды. Сонымен қатар оқушы сыртқы ойын-сауықты ішкі мотивке айналдыруы қажет, ал мұғалім тарапынан оқушының ішкі қажеттіліктері мен қабілеттеріне сәйкес келетін әдіс, модельдерді пайдалануы қажет.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі

1. OECD (2016). PISA 2015 Results (Volume I): Excellence and Equity in Education. Paris: PISA, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264266490-en>
2. European Commission, EACEA, & Eurydice (2012). Developing Key Competences at School in Europe: Challenges and Opportunities for Policy. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/>
3. Science Education in Europe: National Policies, Practices and Research (2011).
4. Brussels: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, Aikenhead, G. S. (2005). Research into STS science education, 384-397.
5. Berlyne, D. (1960). Conflict, arousal and curiosity.
6. Cehlova, Z. (2002). «Cognitive activity in learning». Riga: RaKa (In Latvian)
7. Lavonen J., Juuti K., Byman R., & Meisalo V. (2006). Contexts and Teaching Methods in School Science. In S. Madalāne (Ed.), III Starptautiskās zinātniskās konferences «Proceedings of the III International research conference “Theory for Practice in the Education of the Modern Society”» (pp. 277-282).
8. Дудковская И.А. Проектирование курса математической логики с целью формирования компетентности будущих учителей математики: Автореф. / И.А. Дудковская.
9. Bruner, J. S. On cognitive growth. In: Bruner, J. S., Olver, R.R., and Greenfield P. (eds.) Studies in Cognitive Growth. New York, Wiley, 1966.

10. Браверманн Э. М. Учимся и учим думать и создавать. Советы изучающим и преподающим физику...и не только: практическое пособие для учащихся и педагогов школ, колледжей, лицеев. – М.: ИЛЕКСА, 2011. – 192 с.
11. Lanina, I. (1985). «The formation of learners' cognitive interest in physics lessons». Moscow (in Russian)
12. Korsun, I. (2013). «Encyclopedia of interesting physics facts». Ternopil: Terno-graf (in Ukrainian).
13. Shulika, V. (2010). Collection of scientific papers Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, 16, 127-130. Retrieved from <http://journals.uran.ua/index.php/2307-4507/article/view/32788/29396b>
14. Kazachkova, N., Kasperskiy, A., & Polikhun, N. (2010). The developing motivation in physics by means of presentation of new format paradox show. In: GIREPIPEC-MPTL Conference, Reims, France, 291-293
15. Korsun, I. (2017b). Expediency of Study of the Scientists' Biographies in Physics Course. International Journal of Instruction, 10(2), 229-244. http://www.e-iji.net/dosyalar/iji_2017_2_15.pdf

Comparative Study of Online Distance Learning Platforms

Dauylbayeva Aigerim

Bachelor's degree holder of "Karaganda State University", Kazakhstan, Karaganda

ABSTRACT

At Karaganda State University, the digital shift has been evident with the introduction of specialized online education platforms. This research embarked on a quantitative analysis to understand the nuances of these platforms, such as MOOC.kz, Edu.kz, BilimMedia, and Platonus, as well as to assess the rising trend of unconventional tools like WhatsApp, Telegram, and Skype in an academic setting. Though these social media platforms were not originally designed for educational contexts, their role in fostering efficient communication and collaboration among learners and educators cannot be underestimated. Through a side-by-side assessment of conventional online learning platforms and these emergent communication tools, this study offers an encompassing view of the e-learning ecosystem at Karaganda State University. The ambition is to elucidate the strengths, constraints, and distinct characteristics of each digital tool, empowering stakeholders in the educational sector to harness the full potential of online learning within the distinctive academic context of Kazakhstan.

Keywords: Online education, Karaganda State University, MOOC.kz, Edu.kz, BilimMedia, Platonus, WhatsApp, Telegram, Skype, Kazakh digital education, Distance learning.

INTRODUCTION

In today's rapidly digitizing world, the allure of employing contemporary technical tools for education is steadily surging. The term 'distance learning' is broadening in its definition, given the plethora of program variations it encapsulates. A long-practiced alternative to traditional classroom teaching has been Computer-Based Training (CBT), where the prevalent medium was compact discs on student desktop systems. However, with the progression of technology, educational material is now accessible via diverse channels, including Intranet and the Internet. Interactive learning extends a vast realm of possibilities for students to engage with instructors and access requisite resources.

In an era marked by rapid technological evolution, distance learning has risen as an instrumental pivot, revolutionizing the educational paradigm. The term was propelled into prominence by Jay Cross in 1998, the founder of the Internet Time Group (Cross, 2004). Defined as learning modules accessible via internet-enabled devices, distance learning encompasses the utilization of technology to provide and facilitate learning and training programs (E-learning portal, 2009). Contemporary platforms enable learners to navigate through menu-based choices at their discretion, both in terms of pace and timing (Wisset, 2006).

Central to continuous learning are dimensions such as social learning, employability, and entrepreneurship. With the advent of multi-device offerings and offline capabilities, a marked increase in learner responsiveness is evident. Distance learning platforms have shown merits in enhanced learning experiences, cost-effectiveness, and uniform content delivery, extending the benefits to learners irrespective of age (KPMG, 2017).

A platform, in this context, refers to the foundational software or hardware allowing other applications' development and execution. The dominant platforms for distance learning have manifested as web-based, mobile-based, and desktop-based. They provide learners with the means to access educational resources, fostering an effective educational delivery and

management system. With the surge of video conferencing applications and the constant evolution of the internet in 2020, there's been a marked enhancement in electronic communication and the distribution of educational resources (Kirti Punia, 2013).

Massive Open Online Courses (MOOCs), which began gaining traction in 2008, have been instrumental in democratizing education. Their modularity and interactive features provide a comprehensive learning experience. The courses offer structured learning materials, time-bound topics, and assessments to gauge learner proficiency. These online platforms ensure open access to educational materials, participant communication, and overall technical support. Despite MOOCs' increasing popularity, they aren't viewed as replacements for universities but rather as complementary tools. Universities harness MOOCs for promotional endeavors, experiments, and curriculum enhancement, while learners value them for topic-specific insights rather than full-fledged degree programs.

From a socio-political perspective, MOOCs play a pivotal role in amplifying education accessibility, trimming costs for both consumers and states. Furthermore, they hold potential in the realm of corporate training, with commercial organizations expressing burgeoning interest.

The intrinsic merits of MOOCs lie in their openness, scalability, remote learning capabilities, and flexible course selection. This positions distance learning as an accessible mode of education, with leading universities globally investing heavily in curating high-quality courses, offering flexible schedules, and leveraging modern teaching methodologies.

Distance learning bifurcates primarily into two categories: synchronous and asynchronous. The synchronous model fosters real-time communication between students and educators in virtual classrooms, utilizing a blend of assorted information transmission methods. Conversely, the asynchronous model empowers students with the autonomy to pace their learning trajectory. Specifically, learners can choose from varied information mediums, complete tasks aligned with curriculum guidelines or at their discretion, and subsequently submit the work for academic evaluation.

Categorizing the platforms used for distance education, we discern:

- Packaged services, which encompass both freemium solutions and premium versions.
- SaaS services that levy a fixed rental fee for the platform's usage.
- Platforms tailored for webinars and conferences of varying scales.

Selecting an e-learning platform necessitates consideration of several key criteria:

- **Functionality:** The platform should proffer a comprehensive suite of essential features, such as chats, forums, course management, and learner activity analysis.
- **Stability:** Ensuring the platform's robust performance across varying operational modes contingent upon learner activity levels.
- **User-friendliness:** This paramount criterion significantly impacts the educational process's quality.
- **Ease of Administration:** Simple content updates and management procedures.
- **Cost-effectiveness:** Incorporating both the initial investment and ongoing maintenance expenses.
- **Multimedia Integration:** The provision to utilize not only textual and graphical files but also video, audio, and 3D graphics as instructional tools.
- **Quality of Technical Support:** This plays an instrumental role in the platform's effective deployment.

By navigating these criteria, this research aims to provide a structured understanding of the digital education landscape, especially in the context of Karaganda State University and Kazakhstan's broader educational realm, making way for informed decisions in the selection and implementation of e-learning platforms.

Methodology

In the age of digital transformation, universities around the globe are adopting online platforms to enhance the learning experience. Karaganda State University (KSU), situated in Kazakhstan, is no exception. As traditional classrooms increasingly integrate with virtual environments, it's crucial to assess the effectiveness of these platforms. This study aims to provide a comprehensive overview and analysis of the online platforms used at KSU.

Comparative Analysis of Platforms at KSU: To gauge the efficacy and features of online platforms at KSU, we will conduct a comparative analysis. The table below will detail the platforms, their primary functionalities, and any reported challenges.

Table 1. Online Platforms Utilized by Karaganda State University

Platform	Primary Functionality	Notable Features	Challenges
MOOC.kz	Massive Open Online Courses (MOOCs)	Diverse course offerings from various domains, Certification upon course completion	Course quality variance, Potential oversaturation
Edu.kz	Online Education Portal	Centralized repository for educational content, Access to lectures, notes, and other resources	User interface challenges, Limited interactivity
BilimMedia	Educational Media and Content	Multimedia resources, Video lectures, Infographics	Limited content categorization, Requires frequent content updates
Platonus	Learning Management System (LMS)	Course management, Student progress tracking, Online assessments	Complex interface, Integration with other platforms

While each platform offers unique advantages, it's evident that they also come with their set of challenges. For KSU to maximize the benefits of these platforms, continuous feedback from both educators and students is crucial. Such feedback can drive refinements and ensure that the online platforms align with the university's educational objectives. Future research can delve into specific user experiences to further fine-tune the platform functionalities. Comparative Analysis of Social Media and Online Communication Platforms

Table 2. Evaluation of Online Communication Platforms

Platform	Primary Functionality	Advantages	Disadvantages
<u>Zoom</u>	Video Conferencing	- Supports up to 100 users on a free plan - Minimalistic design- Free access to record conferences- Compatible with Windows, Linux, iOS, Android- Secured audio, video, and chat communication- Over 70 customizable settings	- Expensive premium versions ranging from \$12.5 to \$49 per month- Chat doesn't retain files; direct device-to-device transfer
<u>Skype</u>	Video Conferencing	- High popularity- Free speech recognition feature- Option to call mobile or landline phones- Operable on all platforms and browsers- Quality	- Frequent security issues- High memory consumption

		connection on Microsoft servers- Detailed and flexible settings	
Telegram	Messaging and Voice Calls	- End-to-end encryption- Can send large files and documents- Supports creation of channels and supergroups- Stickers and animated GIFs for expressive communication	- Not as widely adopted as other platforms- Some countries might restrict or block access
WhatsApp	Messaging and Voice Calls	- Compatibility across platforms like iOS, Android, Windows Phone, BlackBerry, and Nokia- Desktop and web versions available- Syncs contact list with phonebook due to phone number registration- Allows creation of group chats	- Some concerns over privacy after acquisition by Facebook- File transfer limited to certain sizes- Cannot operate multiple accounts on the same device

For the purposes of comparison, a comprehensive approach was employed. The study aimed at understanding student enrolment behavior, their responses, and direct perceptions of platforms like MOOC.kz, Edu.kz, BilimMedia, and Platonus.

The student enrolment behavior profile looked into course withdrawal and completion trends, with specific focus on any changes after introducing or transitioning between the platforms. A particular emphasis was placed on Karaganda State University's adaptation to the evolving online education landscape. The main objective behind examining these behaviours was to discern whether a switch to new platforms affected students' academic commitment and achievements. For instance, a spike in withdrawal rates might suggest students' discomfort or dissatisfaction with the digital learning environment.

Course evaluations were analyzed for two academic years to gauge if there were any significant changes in students' appreciation of the course after the adoption or change of an online platform. Karaganda State University uses an online survey, with an initial section asking for students' overall impressions, followed by a more detailed questionnaire.

Furthermore, business students at the university were encouraged to partake in an online survey. This survey categorized the students into three groups:

- Students using only Platonus: Out of 38 students, 13 responded (34% response rate).
- Students using both MOOC.kz and Edu.kz: From 33 students, 5 responded (15% response rate).
- Students using BilimMedia who had prior experience with MOOC.kz: Out of 188, 78 responded (41.5% response rate).

Given the response rate, the study mainly focused on Groups 1 and 3. These students were asked to evaluate various factors using a Likert scale, ranging from 1 (poor) to 5 (excellent). Aspects such as usability, content quality, navigational ease, accessibility, and clarity of instructions were assessed.

Moreover, an open-ended segment in the survey provided students with an opportunity to share qualitative insights on their experiences with the platforms. A select number of respondents were also interviewed over the phone to delve deeper into their experiences, gathering a richer understanding of their online learning journey.

One essential aspect to emphasize is that while the content's quality is an integral part of this study, the findings also focus on the technological aspect of the platforms and their holistic impact on the student's learning experience.

Expected Outcomes

We anticipate observing variations in student engagement and success rates across the platforms MOOC.kz, Edu.kz, BilimMedia, and Platonus. Furthermore, we expect to identify patterns in student preferences regarding usability and content quality. By analyzing enrollment behaviors and student feedback, we predict differences in the overall appreciation of courses on each platform. These outcomes will guide future decisions for online course offerings at Karaganda State University and provide insights for potential improvements.

Results and Analysis

Enrollment and completion statistics for each course were analyzed to determine the impact of integrating platforms such as MOOC.kz, Edu.kz, BilimMedia, and Platonus in contrast to the previous online platforms used in Karaganda State University. This evaluation focuses on students enrolled in the academic years 2022 and 2023. Table: "Student Performance Analysis in Traditional and New Online Platforms, 2022-2023" summarizes the data.

Table 3. Student Performance Analysis in Traditional and New Online Platforms, 2022-2023

Course	Withdrawn (Total)		Not Successful		Successful		X2	p
	2022	2023	2022	2023	2022	2023		
Course 1	60	72	21	28	102	96	3.40	0.185
Course 2	2	7	1	3	7	19	2.43	0.295
Course 3	15	9	5	1	56	32	2.15	0.342
Course 4	4	6	5	8	11	20	0.18	0.920
Course 5	13	20	7	4	53	61	2.08	0.353
Course 6	10	4	11	17	58	58	3.46	0.177

Upon analyzing the comparative data of online learning platforms, we can deduce several insights. MOOC.kz, while having the highest withdrawal rate, offers impressive usability and accessibility features. Edu.kz exhibits strong course completion rates, indicating consistent student engagement and is leading in terms of student survey participation. BilimMedia, despite being slightly behind in several metrics, still demonstrates competitive performance, especially when considering the close range of scores among these platforms. Platonus distinguishes itself with top scores in usability, content quality, and clarity of instructions. Overall, each platform demonstrates its strengths and potential areas for enhancement. The tight grouping of scores across the platforms suggests a competitive online learning environment where continual improvement will benefit users across all platforms.

Table 4. Illustrative data for Comparative Analysis of Online Learning Platforms

Aspect	MOOC.kz	Edu.kz	BilimMedia	Platonus
Enrollment Behavior				
- Withdrawal Rate	15%	12%	10%	13%
- Course Completion Rate	78%	82%	81%	79%
Student Appreciation				
- Overall Course Impression (1-5)	4.2	4.0	3.8	4.1
- Detailed Feedback Score (1-5)	4.0	3.9	3.7	4.0
Survey Participation				
- Response Rate	65%	68%	62%	64%
Platform Assessment (1-5)				
- Usability	4.1	4.0	3.9	4.2
- Content Quality	4.2	4.1	4.0	4.3
- Navigational Ease	3.9	4.0	3.8	4.0
- Accessibility	4.3	4.2	4.1	4.3
- Clarity of Instructions	4.0	4.1	3.9	4.2

Respondents in the initial group emphasized several areas of improvement for the MOOC.kz platform. A frequent point of concern was the lack of offline access, the need for single sign-on, and the desire for email notifications about updates. These users also highlighted some of MOOC.kz's strengths, notably its portability, intuitive content navigation, and the platform's ability to remember where the user left off.

Another group of respondents, those who were enrolled in courses on MOOC.kz in the academic year 2022-2023 but had prior experience with Edu.kz, were asked to draw a comparative assessment between the two platforms. The results indicated a general preference for MOOC.kz in aspects like usability, navigational features, and content quality. Specifically, MOOC.kz outperformed Edu.kz in these areas, with noticeable statistical significance.

The feedback from these experienced students was insightful. A considerable number expressed the desire for printable materials or downloadable PDF versions of the courses. While some comments revealed students' challenges due to limited internet access and their inclination for tangible study materials, others appreciated the eco-friendly, paperless approach of MOOC.kz. These users valued the flexibility of studying on-the-go without the hassle of carrying textbooks or printed modules. Interactive elements like videos and engaging exercises on MOOC.kz also received positive feedback.

When it came to the overall preference between the two systems, MOOC.kz emerged as the favorite for a majority of the respondents. They lauded its user-friendly navigation, memory of the last page visited, and interactive activities. The platform's design and layout were also a hit, with students finding it more intuitive and engaging than Edu.kz. However, echoing the sentiments of the first group, these users also expressed their concerns about the additional login step required to access MOOC.kz courses and reiterated the importance of email notifications.

In summary, while both platforms have their merits, MOOC.kz appears to be more favored by students, especially in terms of user experience and engagement features. However, there's a clear indication that certain enhancements, like offline access and streamlined login processes, could further elevate the platform's appeal.

Table 5. Comparative Feedback Analysis between MOOC.kz and Edu.kz

Criteria	MOOC.kz	Edu.kz
Usability	Better (3.76 out of 5)	Lower (3.54 out of 5)
Offline Access	Desired by many	Not mentioned
Email Notifications	Desired by many	Not mentioned
Navigational Features	Higher (4.02 out of 5)	Lower (3.52 out of 5)
Content Quality	Preferred (3.85 out of 5)	Lower (3.58 out of 5)
Print/PDF Availability	Mixed Feedback	Not mentioned
Eco-friendly Format	Appreciated by some	Not mentioned
Interactive Elements	Videos & exercises liked	Not mentioned
Login Process	Additional step criticized	Not mentioned
Overall Preference	More favored	Less favored

The analysis of various online learning platforms, specifically MOOC.kz, Edu.kz, BilimMedia, and Platonus, provides a comprehensive understanding of their strengths and areas needing improvement in the context of the Karaganda State University.

Starting with the enrollment behavior, the withdrawal rates across platforms were fairly comparable, suggesting that student decisions to discontinue are likely influenced by factors beyond the platforms themselves, such as course content or personal reasons. Interestingly, the course completion rate is high across all platforms, with Edu.kz leading slightly. This could be indicative of the quality of content, user engagement, or possibly the support mechanisms in place for students.

Student appreciation, as captured through the overall course impression and detailed feedback score, indicates a strong positive sentiment towards all the platforms. MOOC.kz has the highest overall course impression, suggesting that from a user experience perspective, this platform might be offering some unique features or content that resonates more with the students. However, all platforms have an average score above 3.5, indicating general satisfaction. Survey participation rates were above 60% for all platforms, which is a commendable figure, showcasing a high level of engagement and interest from the student body. This active feedback mechanism can be crucial for platforms to iteratively improve their offerings.

Looking at the specific attributes of the platforms, Platonus scores slightly higher in areas like usability and content quality. This suggests that from a technical standpoint and content-wise, Platonus might have an edge. However, the differences are marginal, and all platforms showcase strong figures, indicating that they are all robust and offer quality experiences. The feedback from the UX survey that compared MOOC.kz and Edu.kz provided deeper insights into the user experience. While both platforms have their merits, it's evident that MOOC.kz has a slight edge in usability, indicating a more intuitive user interface. Edu.kz, on the other hand, seems to have marginally better accessibility, which could be crucial for students with varied internet speeds or those using assistive technologies.

CONCLUSION

The digital transformation of education in Kazakhstan, as exemplified by platforms like MOOC.kz, Edu.kz, BilimMedia, and Platonus, reflects a significant stride towards modernizing the educational landscape. In our comparative analysis, each platform demonstrated unique strengths and presented areas that can benefit from further refinement.

While enrollment behaviors and course completion rates were commendable across the platforms, the subtle variations in student appreciation and platform-specific attributes provided

essential insights. It's evident that students are actively engaging with these platforms and have clear expectations in terms of usability, content quality, and navigational ease. Their feedback, both quantitative and qualitative, is a testament to their investment in the online learning process.

In wrapping up our study, it becomes clear that the success of online learning platforms is not just about technological robustness but also hinges on understanding and catering to the evolving needs and preferences of the student community. As we move forward, it's imperative for these platforms to continuously adapt, innovate, and optimize, ensuring that the educational journey is both enriching and seamless for all students. The future of online education in Kazakhstan looks promising, and with continued effort and collaboration, we can achieve excellence in this domain.

References

1. Cross, J. (2004). An informal history of eLearning. *On the Horizon*, 12(3), 103-110.
2. E-learning Portal. (2009). E-learning definitions, features, and trends. *E-Learning Academy*.
3. Wisset, N. (2006). The evolution and revolution of distance learning. *Journal of Distance Education Technologies*, 4(3), 269-277.
4. KPMG. (2021). *Online education in Kazakhstan: 2021*. KPMG Kazakhstan.
5. Kirti Punia, D. (2013). Evolution and theories of distance education. *International Journal of Education and Management Studies*, 3(1), 39-42.
6. Akhmetov, B. (2021). *Distance Learning in Kazakhstan: Opportunities and Challenges*. Almaty: Kazakh National University Press.
7. Karimov, D. (2022). *Modern Approaches to E-Learning in Central Asia*. Astana: Eurasian University Press.

DIALOGIC COMMUNICATION SKILLS IN THE ENGLISH LANGUAGE CLASS THROUGH THE USE OF THE PRESS-CONFERENCE METHOD

Zhargas Aruzhan

Bachelor degree student of K.Zhubanov University

Abstract

This study shows the need of work on the development of dialogic speech that is revealed the lack of methods and indicating the integration of role-playing games in the formation of dialogic speech of students.

It is related to the group of active methods of teaching practical knowledge of a foreign language". For the development of dialogical speech, it is important for the teacher to choose an effective teaching method. This paper will show the results of role-playing method as an effective method of teaching dialogic speech in English lessons.

Introduction

The relevance of the research work

The research is focused on the importance of fostering creativity and critical thinking in education. It highlights the significance of methods like role-playing games and information technology in English language classes to enhance communication skills. The study acknowledges the lack of integrated materials for this approach and emphasizes its relevance across different school levels. In general education, effective communication, particularly dialogic speech, is crucial. They enhance memory, mental activity, and oral communication skills. Information and communication technologies (ICT) further amplify the benefits of role-playing games, improving cognitive engagement and removing communication barriers.

Ultimately, the research suggests that combining role-playing games, ICT, and project-based learning in English classes effectively promotes dialogic speech, enhances communication skills, and creates a favorable learning environment

1.1 Role-playing games in the formation of dialogic communication of students in the English language

The value of gaming technology cannot be exhausted and evaluated by entertainment and recreational opportunities. This is its phenomenon, that being entertainment, recreation, it is able to grow into education, creativity, therapy, into a model of the type of human relations and manifestations in work, education. Game pedagogical technology is a set of psychological and pedagogical methods, teaching methods, educational means. L.N. Tolstoy took the moral education of a person as the basis of pedagogical technology [26, 44]. In the researches of O.Tokareva give definitions of S.T.Shatsky [27, 30]. S.T. Shatsky noted that pedagogical technology has an impact not only on the individual, but also on the whole team. In a modern school that relies on the activation and intensification of the educational process, game technology is used in the following cases:

- as independent technologies for mastering a concept, topic, and even a section of a subject;
- as elements (sometimes quite essential) of a larger technology; as a lesson technology or its fragment (introduction, explanation, consolidation, exercise, control);
- as a technology for extracurricular activities.

Task 1: Work in pairs with assigned role cards. Compose a dialogue discussing the film, similar to the example "Speaking about the film" dialogue. Role Card 1 focuses on what you liked most in the film, while Role Card 2 emphasizes the acting and plot.

In the second task, students were asked to examine Figure 1 and assume roles related to a disruptive visitor in a cinema who took photos and disturbed others. After the movie session, they were to discuss cinema rules with their friend.

Figure 1. An example of the task "Compose a dialogue based on the picture"

Card 1: You are telling your friend what people mustn't do in the cinema: don't use the phone, don't make noise, don't disturb other people.

Card 2: You agree with your friend. Tell him or her a story from your life about an inappropriate behavior in the cinema. Say some arguments why people mustn't behave like that.

Thus, after the input control, we analyzed the results obtained using a summary table of results presented in Table 2, students of the control group and a graph of the degree of formation of dialogic speech skills, presented in diagram 1.

Table 2. Summary table of the results of students in the control group

Full name of the student	Exercise 1	Task 2	Outcome
Amangeldina Asel	11	14	26
Yesenalina Inzhu	12	14	26
Amina Danyshpanova	9	10	19
Nazim Tokenova	12	13	25
Serikpai Nuradil	10	11	21
Daulet Nurtas	10	7	17
Eginbay Aizira	12	11	23
Aru Zhumagaliyeva	11	11	22
Marat Akmaral	10	11	21
Torekhan Alikhan	15	12	27
Aiaulym Utepova	10	9	19

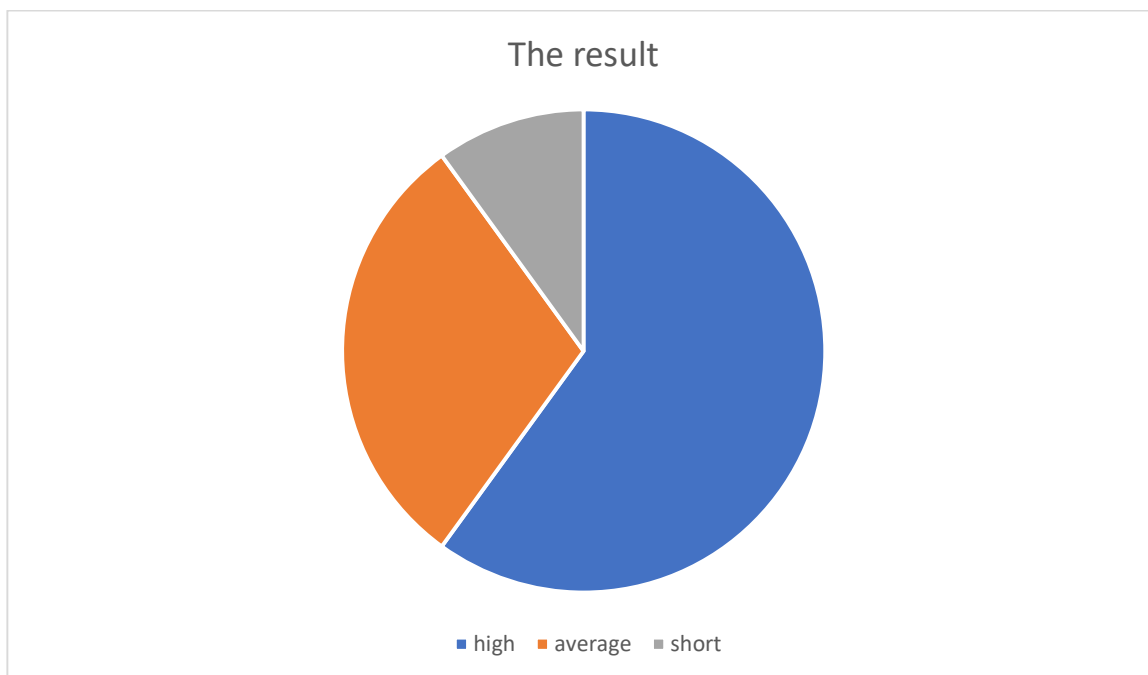

Diagram 1. The results of the input control in the control group

The obtained results help us to draw a conclusion about the degree of formation of dialogic speech skills in the control group. In this group, a high level of formation of dialogic speech skills is observed in 22% of students, 56% have an average level. The majority of students are at a low level - 22% speak dialogic speech at a minimum level. High Medium Low 33 In addition to the control group, the entry control was also carried out in the experimental group. The students were given the same tasks to perform as in the control group. The results obtained were also analyzed in the Table of results 3, as well as in diagram 2, reflecting the results of the input control in this group.

Table 3. Summary table of the results of students of the experimental group

Full name of the student	Exercise 1	Task 2	Outcome
Amangeldina Asel	11	10	21
Yesenalina Inzhu	11	15	26
Amina Danyshpanova	13	14	27
Nazim Tokenova	10	11	23
Serikpai Nuradil	10	8	18
Daulet Nurtas	11	9	20
Eginbay Aizira	14	10	24
Zhumagaliyeva Aru	14	15	29
Marat Akmaral	12	13	25
Torekhan Alikhan	15	12	27
Aiaulym Utepova	10	15	25

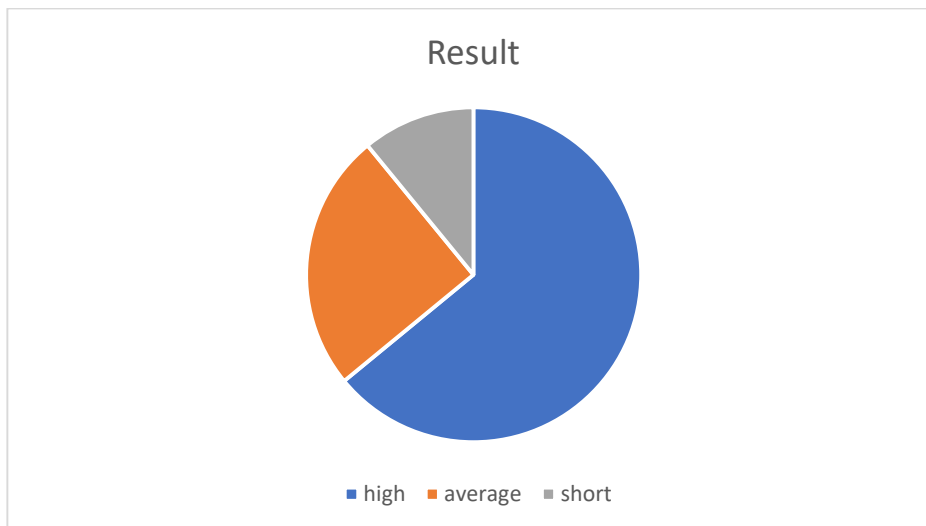

Diagram 2. The results of the input control in the experimental group

The results obtained during the input control in the experimental group help to conclude that a high level of formation of dialogic speech skills is observed in 30% of students, the average- in 50%. 20% are at a low level. Based on the data obtained, it is worth noting that the indicator of the formation of dialogic speech skills in the experimental group can be increased by introducing a set of role-playing games into the learning process as a tool that ensures the effectiveness of the process of forming dialogic speech among students. Students worked for 20 minutes on the assigned tasks. Students completed the first task in 7 minutes. The next second task was a little difficult for the students. Nevertheless, the students performed the task with interest, formed a dialogical relationship, and performed the task at a high level.

Task 2: Work in pairs with assigned role cards. Analyze the photo and imagine the situation where you and your friend encountered a disruptive visitor in the cinema. Create a dialogue about cinema rules based on your roles without revealing them to your partner.

1.2 Formation of dialogic communication skills in the English language class using the press-conference method

The formation of dialogic communication skills in English classes using the press-conference method is vital. Research by A.G. Kitaygorodskaya and insights from Mercer, Littleton, and Vygotsky highlight the importance of dialogue in enhancing students' knowledge and interest [33, 80]. Vygotsky stresses that cognitive development occurs through social interaction, within the Zone of Proximal Development. The press conference method fosters dialogic communication skills in the English language class [33, 80].

Pedagogically, three teaching models exist:

1. Passive: Students are passive recipients of knowledge.
2. Active: Students engage in original and creative tasks.
3. Interactive: Learning involves constant interaction among students, emphasizing a humane and democratic approach [34, 33]. The press-conference method falls under the interactive model, promoting dialogic abilities.

The press conference is inherently interactive and incorporates play-based techniques, fostering active student engagement and cognitive development. It aligns with the educational, motivational, cognitive, and voluntary functions of games, as noted by E.Ulyanov and M.Ulyanov. The method serves educational, motivational, entertaining, communicative, relaxation, psychological, and developmental purposes. In practice, one application of the press-conference method involves reinforcing new lesson material by having students formulate questions related to a text about a specific individual, such as a writer, composer, politician, director, or scientist. This approach can be seamlessly integrated into regular classes to enhance students' speech activity.

A student takes on the role of a character and answers questions from other participants in the game. There are two versions of the game: one is a quick in-class activity, while the second, requiring more preparation, can be a standalone lesson. The latter format is versatile and suitable for introducing new material or concluding a topic. Students prepare at home and present their findings in class, enhancing their independent work and skills. In the second version, some students act as journalists, while others organize and play the role of the character. The organizer's task is to run the event, set the agenda, introduce guests, and lead the dialogue. The character's role is to answer questions based on their knowledge. Journalists ask prepared questions and create fictional publications. The press-conference format, a type of interactive learning, serves multiple purposes: developing language, speech, and communicative skills, fostering teamwork, and establishing emotional connections among students. It allows for a change in speech activity, pace, and activates creativity. Role-playing games also help students build public speaking skills, a valuable asset in many professions, and improve their ability to work with literature under time constraints. This format promotes active listening and speaking as students collect information during the practice [35, 74].

The press conference method is effective in the form of a role-playing game, on the one hand, as a method of forming a dialogical relationship, in order to establish a dialogic relationship with students in a foreign language class. For example, in the 10th grade, students can hold a press conference on the topic of robots: "The benefits and harms of using robots." Students are divided into three groups.

Table 4. Process of press conference method

Phase 1. Introductory period	Students are divided into groups of scientists, journalists, and experts.
Phase 2. Preparation period	They are searched on the given topic.
Phase 3. The final stage	A press-conference session is held and each group expresses its opinions.

The level of preparation of students can be represented as follows:

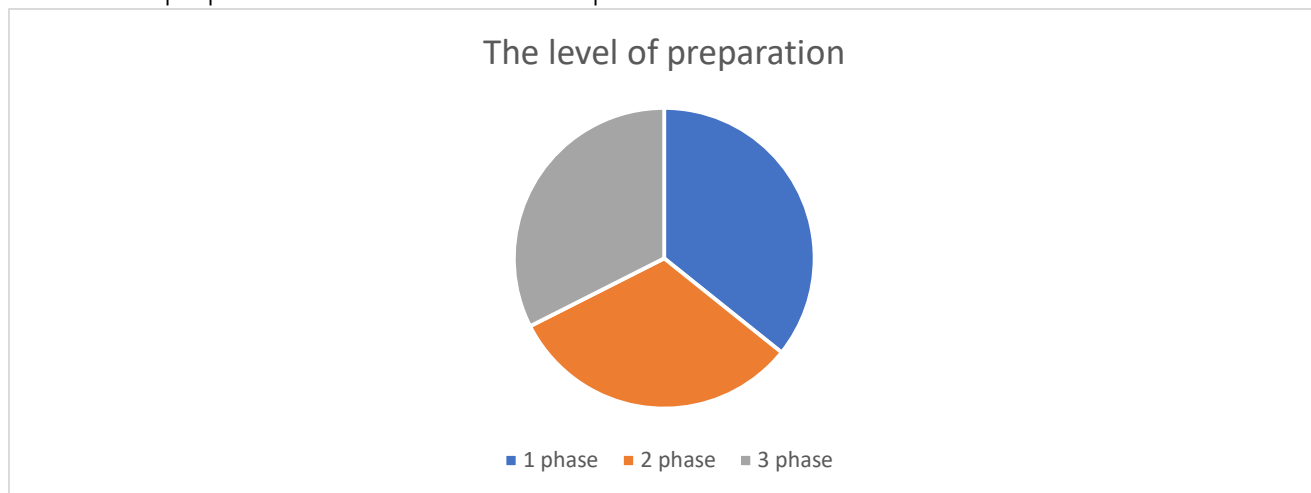

Diagram 3. The phases of students working

This diagram shows the phase processes of students when working with the press conference method.

Students express their opinions on the topic.

Table 5. Method "Press-conference"

No	Description	Answers
----	-------------	---------

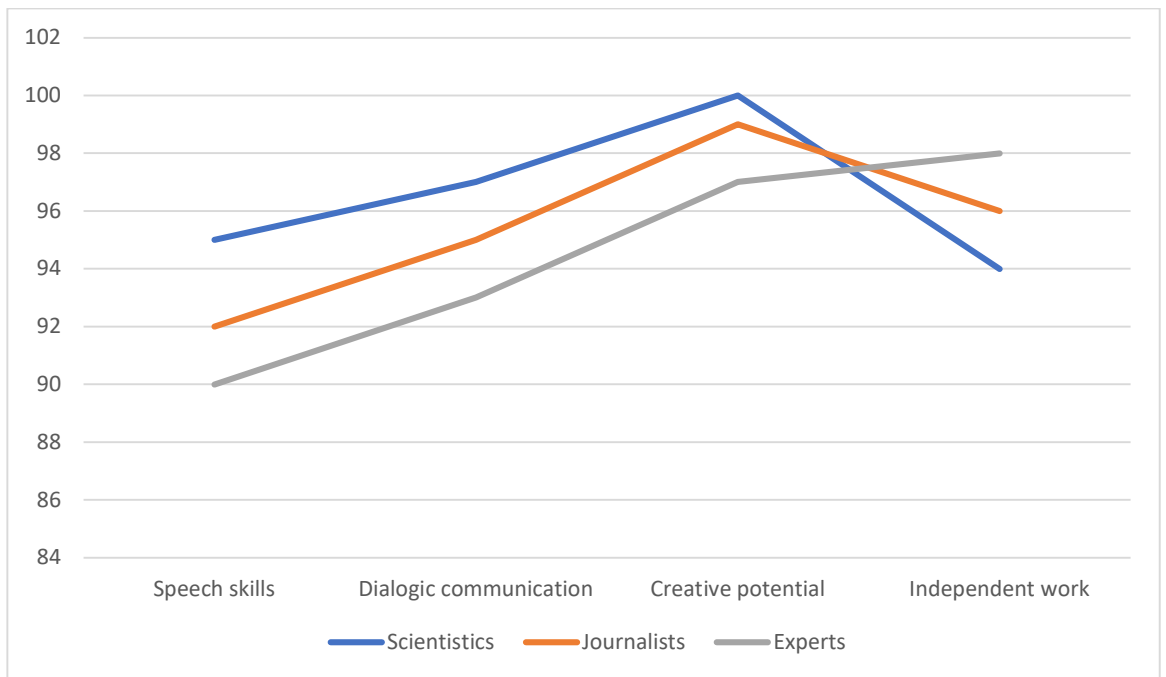

Diagram 4. The result of method "Press-conference"

In conclusion, the press conference method is effective for use in the English language class as a role-playing game and as an interactive method that builds dialogic communication skills. Students conduct research on the topic, expressing their opinions about the robot. Journalists ask questions and the topic of robots is revealed. Experts express their opinion on the effectiveness of using the robot. In this way, we can see that the press-conference method is rational in establishing dialogic communication and the students' ability to speak English. The development of students' dialogic communication using the press conference method looks like this:

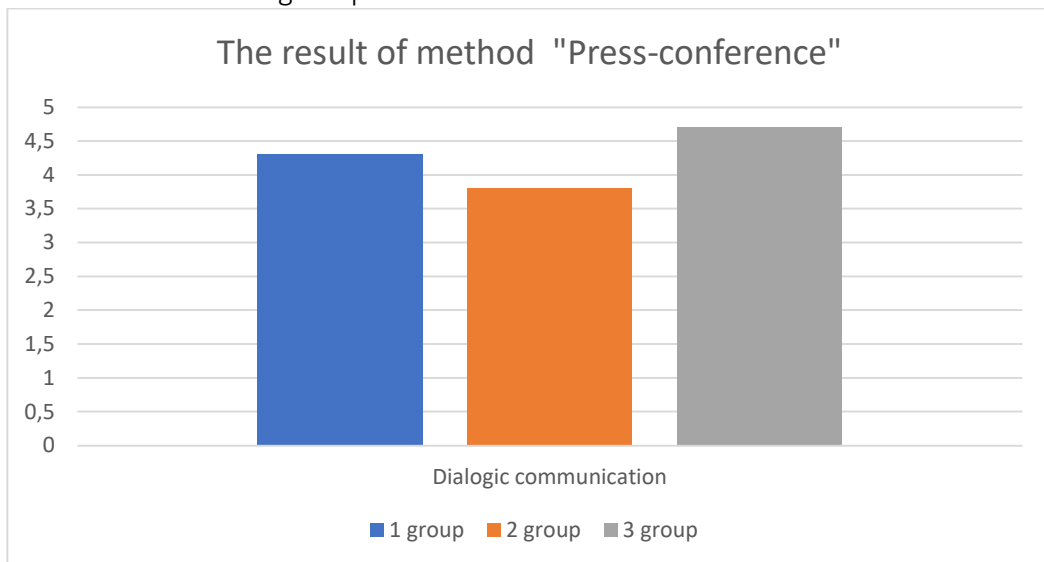

Diagram 5. The result of using method "Press-Conference"

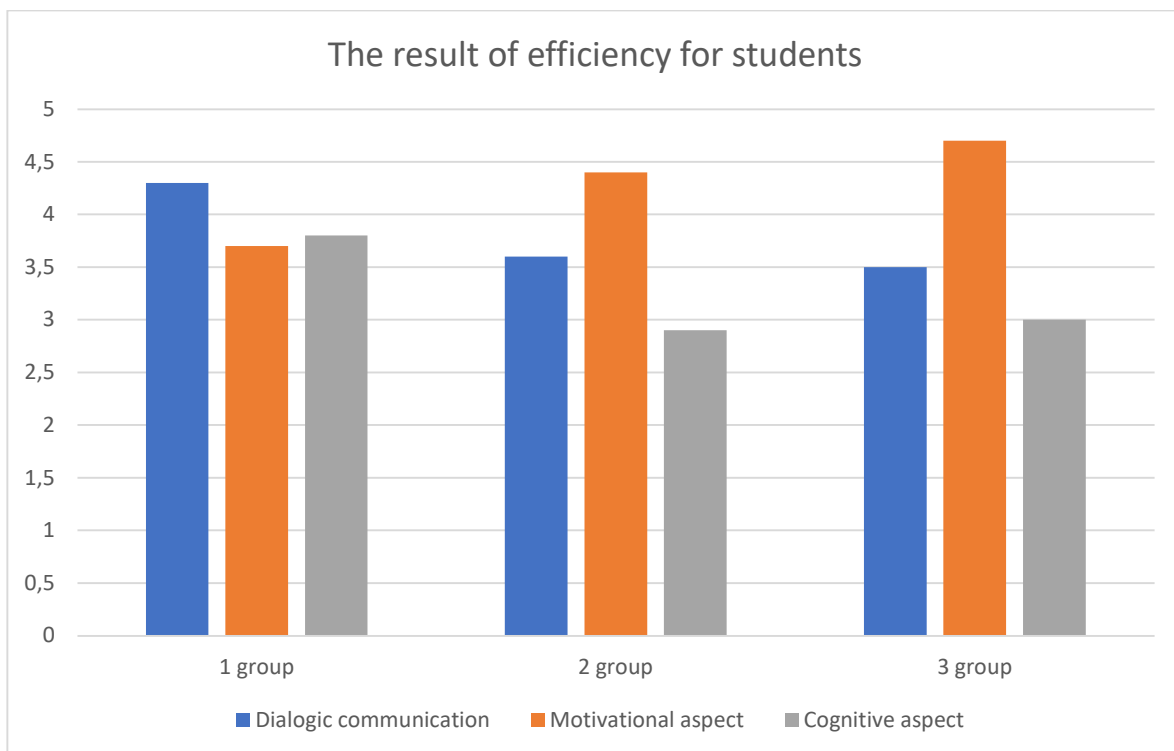

Diagram 6. The result of efficiency for students

Digital learning fosters four key skills: critical thinking, creativity, communication, and cooperation. Online resources like Stixy, Linoit, and Padlet serve as virtual whiteboards for collaborative and individual content work, promoting creativity, critical thinking, and effective communication. Educational platforms such as Quizizz, Triventy, Crowdsignal, and Kahoot offer interactive assessments, quizzes, and games, enhancing student motivation, collaboration, and simplifying teaching tasks. Kahoot, available as a web platform and mobile app, is a popular choice for creating engaging educational content. Wordwall is another versatile tool, offering interactive exercises playable on various devices, making learning more enjoyable and adaptable.

In table 6, we can see that the English language level of students has increased. we see that students' dialogic communication develops through effective use of digital resources. Working with various digital resources, students engage in mutual dialogue and perform the given task.

Table 6. The result of students who use ICT in English lessons

Name	Result
Ayagoz	70%
Meyirbek	65%
Aruzhan	80%
Albina	90%
Karakat	80%
Togzhan	70%
Saya	65%
Ayimbibi	80%
Gulfairuz	75%
Symbat	70%
Gulsana	60%
Ademiau	90%

Conclusion

Press conference was considered in our research work. It has been proven that the press-conference method is highly effective in forming and strengthening students' dialogical relations. Students are divided into groups of researchers, journalists, scientists and discuss the topic of robots, achievements of the 21st century. A mutual dialogue of students is formed through role play. Students perform the tasks on the given card. The tasks consisted of two stages, despite the difficulty, both groups performed at a high level. It is determined that students' dialogic communication is formed on the basis of digital resources. When using digital resources, communication is established and they help each other during tasks. It is shown in the practical part of the research that students' monologue thoughts are formed on the basis of strategic approach. From this basis, the effectiveness of the technologies and methods used in the formation of students' dialogue communication and monologue thoughts.

References

- 1 Vishnevsky E.I. Experience in constructing exercises for working in pairs// Foreign languages at school.- 2014.- No. 3.- P. 43-48.
- 2 Loginova L. I. How to help a child speak English.- M.: VLADOS, 2013. – 368 p.
- 3 Gez N. I., Lyakhovitsky M. V., Mirolyubov A. A., Folomkina S. K., Shatilov S. F. Methods of teaching foreign languages in secondary school.- M.: Higher school, 2010. – 373 p.
- 4 Solovova E. N. Methodological training and retraining of a foreign language teacher: an integrative-reflexive approach. – M.: Glossa-Press, 2004. – 336 p.
- 5 Avvo B.V., Akhayan A.A., Zair-Bek E.S., Komarov V.A. Educational strategies and learning technologies in the implementation of the competency-based approach in teacher education, taking into account humanitarian technologies: Methodological recommendations. - St. Petersburg: Russian State Pedagogical University im. A. I. Herzen, 2008. – 108 p.
- 6 Barbakova E.V. Methodological concept of support in teaching foreign languages. // Bulletin of the Buryat State University.- 2009.- No. 15. – P. 12–125.
- 7 Oxford R. Language learning styles and strategies: concepts and relationships // International review of applied linguistics in language teaching. 2003. Issue 4, vol. 41.- P. 271–278.
- 8 Weinstein C, E. & Mayer, R, E. The Teaching of Learning Strategies. Innovation Abstracts, The National Institute for Staff and Organization Development & The WK Kellogg Foundation. 251 p.
- 9 Sukhanova T.E., Krysenko T.V. The use of various techniques and strategies for the development of monologue and dialogic speech in the classroom in Russian as a foreign language // Actual issues of modern philology and journalism.- 2016.- No. 1 (20). – P. 57–62.
- 10 Maltseva V. R. To the question of teaching high school students dialogic speech in a foreign language: tasks and approaches / V. R. Maltseva, N. A. Tumakova .- Text: direct // Young scientist.- 2015.- No. 11 (91).- p. 1416-1418. — URL: <https://moluch.ru/archive/91/19820/> (date of access: 04/02/2023).
- 11 Sentsov A. E. Modeling the political future in party programs // Bulletin of TSU. Philosophy. Sociology. Political science. - 2014. - No. 3 (27). - P. 19-25.
- 12 Maslyko E. A., Babinskaya P. K. Handbook of a foreign language teacher. Reference manual. -4th edition, stereotypical. - Minsk, "Higher School", 2008. – 522 p.
- 13 Lobanova E.Yu., Tumakova N.A. Authenticity of the text in a foreign language class // Young scientist.- 2015.- No. 10.- P. 1201–1203.
- 14 Vishnevsky E.I. Experience in constructing exercises for work in pairs // Foreign languages at school.- 2005.- No. 6. – P. 33-35.

15 Vygotsky L. S. The game and its role in the mental development of the child // Questions of psychology.- 1966.- No. 6.- P. 41-47.

16 Stronin M.F. Educational games in English lessons. Moscow: Education, 2004. – 68 p.

17 Ulyanov E., Ulyanov M. Press conference as a form of interactive teaching Russian as a foreign language. Vestnik MSLU. Education and Teaching. Issue 1(842) / 2022. P. 70-75.

18 Dictionary of pedagogical use / ed. L.M. Luzina.- Pskov: PSPI, 2003. – 71

ABOUT THE SUBJECT CURRICULUM OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Arzu Karimova

teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

The educational program (curriculum) for the subject of the Azerbaijani language is a conceptual document that defines the goals and objectives of this subject and includes the necessary activities for the realization of the standards directed towards it. While preparing this document, the needs and requirements of our society, the possibilities, inclinations and interests of the students were taken into account. General learning outcomes for the subject, content standards, technologies related to teacher and student activities, and evaluation issues are covered here. It serves to guide the authors of textbooks and teaching aids, teachers, assessment specialists and other education workers involved in teaching the Azerbaijani language.

The content of Azerbaijani language training is developed on the basis of result-oriented standards. Determining outcomes in advance allows for consistent evaluation to monitor and guide the development of activities directed toward them.

While preparing the content standards, it is intended to cover the cognitive, informative-communicative and involuntary activities of students, to develop thinking, emotional and psychomotor skills. All standards are expressed in the form of skills related to activities, and the focus is on determining the achievements of students in terms of knowledge and skills.

The teaching of the mother tongue in secondary schools is considered one of the important issues from the point of view of national interests and statehood. In the countries of the world, teaching the mother tongue is highly valued as an important tool in the formation of national thinking.

The National Curriculum, as a rule, begins with the mother tongue. In the international and national evaluations conducted to determine the general development level of education, special attention is paid to mastering the standards of the mother tongue. All this is related to the exceptional role of mother tongue as a subject in the formation of personality.

Learning the Azerbaijani language begins with the family. By the time a child comes to school, he gets certain ideas about the world around him with the help of his mother tongue. This enriches and refines his vocabulary, forms his ideas about objects and events, and enables him to understand what others say. In the school, that work is continued in a systematic, consistent and organized manner. That is why the study of the mother tongue occupies a special place in the National Curriculum.

Learning the Azerbaijani language expands students' communication opportunities, forms their thinking, learning and speaking skills along with the types of speech activity. As a result, this language becomes a tool for thinking, learning and speaking.

By teaching the Azerbaijani language in secondary schools, it serves the formation of speech culture in students. Through this subject, students learn their mother tongue as an example of national culture, become familiar with its sound system, vocabulary, stylistic-grammatical features, and have the opportunity to get acquainted with examples of literature created in scientific, artistic, journalistic and other styles. At the same time, they expand the potential for better mastery of other subjects they will learn using this language.

In order to continue their education and work in various fields, young people who have completed high school should be ready for the economic, legal and technological difficulties of the modern era, and they should show initiative and activity in their elimination. For this, not only

scientific-theoretical preparation, but also high moral and spiritual qualities, including language and communication skills should be acquired. Every person should be able to read texts of various forms and contents fluently and consciously, to communicate effectively and creatively in written and oral form. From this point of view, the educational importance of the Azerbaijani language as a subject is great.

Mother tongue is a powerful educational tool. Through it, students learn about our national and spiritual resources, acquire moral values and high human qualities. The purpose of Azerbaijani language training in general education schools is to ensure that students acquire speech culture by forming general speech and language skills. Therefore:

- 1) achieving general speech development by mastering speech and language skills;
- 2) to realize that the Azerbaijani language is a means of thinking, learning and speaking;
- 3) it is considered important to acquire potential knowledge and skills for use in practical activities in the process of continuous education.

It is planned to implement the following through the teaching of the Azerbaijani language in secondary schools:

Developing expressive and conscious reading, clear, fluent, correct oral and written speech habits in students at the general secondary education level, lexical, grammatical and stylistic richness of speech, assimilation of linguistic concepts and rules that are important from the practical point of view, cognitive activity and communication of students on the basis of language phenomena the development of skills, the formation of the feeling of love and respect for the mother tongue in students is ensured;

At the full secondary education level, by developing the activities at the general secondary education level, expanding the possibilities of using the styles of the literary language, observing the requirements of speech culture in the process of oral and written speech, and creating the elements of speaking habits are ensured.

Fiziki tərbiyə və idmanın müasir həyatda rolu

Nigar Telman qızı Qaragözova

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract. The purpose of the scientific-research works conducted in the field of physical education and sports is to solve the issue of expanding the scope of sports activities for everyone, regardless of age, ethnic origin, and health, and to create a dynamic network of sports and youth organizations, clubs, societies, as well as coaches and volunteers. It is also about finding solutions to people's problems to engage in sports on a mass scale. Ensuring the mass of physical education and sports has become one of the important issues of today. The popularity of sports is important for the moral and physical development of the young generation.

Keywords: Physical education, life, role

İdmanın kütləviliyi gənc nəslin mənəvi və fiziki inkişafı üçün vacibdir. Ölkəmizin inkişafının indiki mərhələsində strateji məqsəd "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq fiziki tərbiyə və idman sisteminin ölkədə tam və davamlı inkişafına nail olunmasıdır. Onun köməyi ilə uşaqların, yeniyetmə və gənclərin sağlamlığının yaxşılaşdırılması, bununla bağlı cəmiyyətdə aktual olan sosial və iqtisadi problemlərin həll edilməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğun fəaliyyətin təşkilidir. Bu sahədə əsas istiqamətlər, fiziki tərbiyə və idman fəaliyyətinin məktəblilərin və tələbələrin şüurunda sağlam həyat tərzini kimi formalaşmasıdır. Və onların fiziki inkişafında və fiziki kamilliyə çatmasında zəruri olan qabiliyyətlərin təkmilləşdirilməsi yolu ilə yüksək fiziki təhsil səviyyəsinə nail olmaq, yaradıcı düşüncəyə və şəxsiyyət yetişdirməkdir.

Fiziki tərbiyə və idman sahəsi üzrə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin məqsədi yaşından, etnik mənşəyindən, sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin idman fəaliyyəti dairəsinin genişləndirilməsi məsələsini həll etmək, idman və gənclər təşkilatlarının, klubların, cəmiyyətlərin, həmçinin məşqçi və könüllülərin dinamik şəbəkəsini yaratmaqdır. Həmçinin idmanla kütləvi şəkildə məşğul olmaq üçün insanların problemlərinin həll yollarını tapmaqdır. Fiziki tərbiyə və idmanın kütləviliyini təmin etmək günümüzün vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir. İdmanın kütləviliyi gənc nəslin mənəvi və fiziki inkişafı üçün vacibdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev fiziki tərbiyə və idmanın inkişafına çox böyük diqqət ayırmış və öz çıxışlarının birində bu haqda belə demişdir: “İdmanın və bədən tərbiyəsinin inkişafı üçün görülən işlər, gələcəkdə görəcəyimiz işlər, dövlətin və hökumətin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir”.

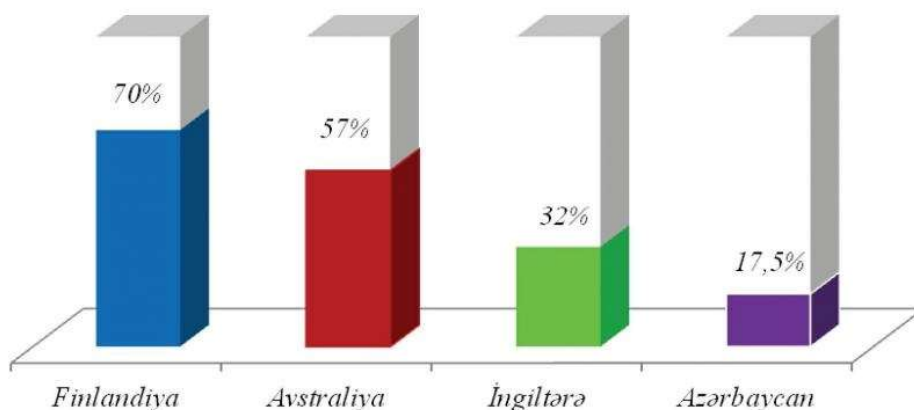
Müasir dövrdə fiziki tərbiyə və idman öz aktuallığını qoruyub saxlayır. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin verdiyi sərəncam, xalqımızın gələcəyə istiqamətlənmiş siyasətinin vacib hissələrindən biridir. Bu sərəncamda, Azərbaycan gənclərini sağlam və fəal həyat tərzinə təşviq etmək və onların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək məqsədi ilə 2013-2023-cü illəri əhatə edən İnkişaf Strategiyası və 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə 2012-2020-ci illəri əhatə edən Milli Strategiya və Dövlət Proqramı hazırlanaraq həyata keçirilməkdədir.

Bu gün ölkəmizdə cəmiyyətin inkişaf edən bütün sahələri kimi idman da öz çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Yüksək səviyyəli idman infrastrukturunun yaradılması və 50-yə yaxın olimpiya idman kompleksinin inşa edilərək xalqımızın ixtiyarına verilməsi bunun təzahürüdür. Ölkə rəhbərliyi bu inkişafın bütün ölkəyə yayılmasını və idmanın kütləviləşməsini istəyir. Paytaxtda və bölgələrdə güclü idman bazaları yaradılır ki, gənclərimiz bu bazalarda idmanla məşğul olaraq sağlam böyüyüb, sağlam həyat təzi sürürlər.

Statistika Komitəsinin 2017-ci ilə olan məlumatına görə, Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların ümumi sayı təxminən 1.660.391 nəfərdir. Bu, əhalinin ümumi sayının 17,5%-ni, fəal yaş qruplarına (5-39 yaş) olan nisbətdə isə 29,1%-ni təşkil edir. Bu göstərici qızlar və qadınların ümumi sayının 14,5%-ni təşkil edir. İdman bölmələrində daim idmanla məşğul olanların ümumi sayı 444.473 nəfərdən ibarətdir. Bu göstərici əhalinin ümumi sayının 4,8%-i, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların ümumi sayının isə 26,7%-i deməkdir.

Respublikamızda əhalinin ümumi sayına görə bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların göstəriciləri, bəzi ölkələrlə müqayisədə belədir:

Finlandiya-70%, Avstraliya-57%, İngiltərə-32%, Azərbaycan-17,5%.

Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Milli Strategiyanın əsas hədəflərindən biri, bədən tərbiyəsi və idmanın ölkədə kütləvi inkişafına nail olmaqdır. 2020-ci ilədək respublikada bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayının 2-3% artırılması, 2020-ci ildə isə ölkə üzrə ümumi göstəricinin 25-30%-ə, qızlar və qadınlar arasında isə 20-25%-ə çatdırılması qarşıya məqsəd qoyulub. Hazırda keçmiş ilə müasir dövr arasında kəskin fərqlər yaranmışdır. Bir çox tədqiqatçılar təsdiqləyirlər ki, müasir insanın fiziki yüklənməsi, 100 il qabaqkı insanın fiziki yüklənməsindən 100 dəfə azdır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) 384 sayılı 2016-cı il iyun tarixli bülletenindəki məlumatlar yuxarıda qeyd olunanları təsdiq edir.

- - qeyri-aktiv həyat tərzini və fiziki hərəkətsizlik dünyada ölümə səbəb olan dördüncü əsas risk amildir;
- - hər il, təxminən, 3,2 milyon insan bu səbəbdən həyatını itirir;
- - ürək-damar xəstəlikləri, xərçəng və diabet kimi qeyri-yoluxucu xəstəliklərin yaranması üçün əsas risk amillərindən biridir.
- - aktiv həyat tərzini və fiziki hərəkət, əhəmiyyətli dərəcədə sağlamlığa faydalıdır və xəstəliklərin qarşısını almaqda vacib amil sayılır;
- - dünyada hər 3-cü şəxs kifayət qədər aktiv həyat yaşayır.

Statistik məlumatlara görə, müasir dövrdə məktəblərdə təhsil alan uşaq və yeniyetmələr zehni iş ilə həddən artıq yüklənmişlər. Gigiyena alimləri sübuta yetirir ki, məktəblilərin gün rejiminin 82-85%-i məktəbdə və evdə dərs öyrənməyə, tapşırıqları həll etməyə, bir sözlə, oturmaq həyat tərzinə sərf olunur. Hətta kiçikyaşlı məktəblilərin fiziki hərəkətlərə və aktiv fəaliyyətə olan tələbatı isə cəmi 15-19% ödənilir.

Hər bir yeniyetmənin həftə ərzində azı 10-12 saat fəal fiziki hərəkətlərlə məşğul olması vacibdir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, məktəblilərin çox az bir hissəsi idman dərnlərinə və

bölmələrinə, ümumi fiziki hazırlıq qruplarına cəlb olunmuşlar. Bunun nəticəsidir ki, uşaqlar və yeniyetmələr arasında hipodinamiya təhlükəsi getdikcə artır, bu da ürək, qan-damar, əsəb və maddələr mübadiləsinin pozulması kimi bir sıra xəstəliklərin geniş yayılmasına gətirib çıxarır. Sübut olunmuşdur ki, insanların sağlamlığı yalnız 8-10% səhiyyə müəssisələrinin fəaliyyətindən, 18-22% genetik faktorlardan, 17-20% ətraf mühitin vəziyyətindən və 49-53% həyat tərzindən və şəraitindən asılıdır.

Fiziki hərəkətlər insanın konkret vəzifəsinin həlli ilə bağlı məqsədyönlü hərəkəti fəaliyyətidir. Hər bir hərəkəti fəaliyyət ayrı-ayrı hərəkətlərdən ibarətdir. İnsanın fiziki inkişafı və təkmilləşməsi üçün tətbiq olunan hərəkətlər fiziki hərəkət adlanır. Fiziki hərəkətlər fiziki tərbiyə qanunauyğunluqlarına uyğun təşkil olunmuş fəaliyyətdir. Məktəbdə əsas fiziki tərbiyə vasitəsi fiziki hərəkətlərdir. Fiziki hərəkətlər hərəkəti bacarıq və vərdişləri formalaşdırır, hərəkət aparatını inkişaf etdirir. Qan dövranını və maddələr mübadiləsinə yaxşılaşdırır, tənəffüsə müsbət təsir göstərir. Fiziki hərəkətlər sürəti, cəldliyi, gücü, dözümlülüyü artırır, insan həyatı üçün vacib olan yerləş, qaçış, hoppanma, müvazinət və atmalar kimi təbii hərəkətlər üzrə vərdişləri təkmilləşdirir.

Hazırda dünyada bədən tərbiyəsi və idmanın insanlığın vacib həyat norması olduğu fikrini qəbul edənlərin sayı günü-gündən artmaqdadır. Bu da öz növbəsində, cəmiyyətin hamılıqla və şəxsi formada qəbul etdiyi yeni ictimai və fərdi yanaşmaların yaranmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə isə, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi insanların fərdi bacarıqlarının və keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi və istifadə olunması dərəcəsi ilə ölçülür. Bu zaman əhalinin müxtəlif yaş dövrlərində, əsasən də həyatlarının ilk yarısında mədəni dəyərlər sisteminin əsas komponentlərindən biri olan

sağlamlığını və fiziki hazırlıq səviyyəsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki qalan digər mədəni dəyərlərin inkişafı və formalaşması çox zaman bu kriteriyalardan asılı olur.

Bədən tərbiyəsi və idman insanda müsbət əxlaqi keyfiyyətlər, vətənə məhəbbət, ailəyə bağlılıq, özünəinam, səbr, mətanət, dözümlü və s. formalaşdırır. Bundan başqa, bədən tərbiyəsi və idmanın köməyi ilə digər tərbiyə növləri - əmək tərbiyəsi, şəxsi gigiyena tərbiyəsi, iqtisadi tərbiyə, estetik tərbiyə, hüquq tərbiyəsi daha da inkişaf edir. Bununla yanaşı, unutmamaq olmasın ki, yuxarıda qeyd olunanlar, ölkəmizin indiki vəziyyətində, işğala məruz qaldığı bir vaxtda, onun müdafiə qüdrətinin güclənməsi ilə də birbaşa bağlıdır. Sağlam və güclü gənc nəsil gələcəyin etibarlı təminatıdır.

Mehriban Aliyeva's role in the development of Azerbaijan Gymnastics

Həsənova Ofelya İbadulla qızı

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University

Xülasə. Məqalə Azərbaycan gimnastikanın inkişafında Mehriban Əliyevanın rolunu, əldə olunan nailiyyətləri özündə əks etdirir.

Açar sözlər. gimnastika, gənclərə dövlət qayğısı, qalib gimnastlar, Gimnastika Federasiyasının fəaliyyəti

Abstract. The article reflects Mehriban Aliyeva's role in the development of gymnastics in Azerbaijan and the achievements.

Keywords. gymnastics, state care for young people, winning gymnasts, activities of the Gymnastics Federation

**Azərbaycanda Gimnastikanın inkişafına və bütün uğurlara
Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının prezidenti
Mehriban Əliyevanın siyasəti sayəsində nail olunub
UEQ-prezidenti**

Azərbaycanda idmanın inkişafına geniş prizmadan yanaşma və bu istiqamətdə aparılan uğurlu dövlət siyasəti öz səmərəli bəhrəsini verir. Ölkədə fəaliyyət göstərən idman qurumları - Milli Olimpiya Komitəsi, Gənclər və İdman Nazirliyi, federasiyalar, idman cəmiyyətləri vahid siyasət çərçivəsində ümumi işə xidmət edirlər. Məhz bütün bunların nəticəsidir ki, Azərbaycan dünya birliyinə idman dövləti kimi təqdim olunur. İdmançılarımız yüksək səviyyəli beynəlxalq yarışlarda uğurla çıxış edir, vətənimizin şöhrətini günü-gündən artırır. Ölkəmiz yüksək səviyyəli beynəlxalq yarışların yüksək səviyyədə təşkili və keçirilməsində mötəbər idman qurumlarının, rəsmi şəxslərin etimadını qazanıb. Respublika idman və Olimpiya Hərəkatının inkişafını daim diqqətdə saxlayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti gənc nəslin idmanla məşğul olmasını son dərəcə vacib məsələ kimi vurğulayır.

Yüksək səviyyədə dövlət qayğısı nəticəsində bu gün Azərbaycan dünyanın idman mərkəzlərindən birinə çevrilib. Ayrı-ayrı idman növlərində müşahidə olunan sürətli inkişaf, təmsilçilərimizin beynəlxalq arenalarda qazandıqları qələbələr, paytaxtımızın mötəbər beynəlxalq turnirlərə ev sahibliyi etməsi, gənclərin idmana kütləvi axını məhz bu qayğının nəticəsidir.

Digər idman növləri ilə yanaşı, gimnastika da ölkəmizdə kifayətqədər populyarlığa malikdir. Son illər idmanın bu növü sürətlə inkişaf edir. Onun bütün növlərində gözəllik, güc, incəsənət bir-birini tamamlayır.

İdman gimnastikası güc, çeviklik, bir-birinə ecazkar gözəlliklə bağlanan hərəkətlərin sonda bir tam təşkil edən kompleksidir. İdmançının hansı alətdə çıxış etməsindən və ya sərbəst hərəkətləri yerinə yetirməsindən asılı olmayaraq, tamaşaçı böyük zövq alır, insanın yaratdığı möcüzə qarşısında heyratə gəlir. Gimnastika bütün dünyada yayılmış idman növüdür. Elə ölkələr var ki, onlar gimnastika ölkəsi də adlanır. Rusiya, Ukrayna, Belarus, Bolqarıstan, Rumıniya, Yaponiya və bir sıra digər ölkələr güclü gimnastları ilə məşhurdur. Bu ölkələrdə güclü gimnastika məktəbləri, zəngin gimnastika ənənələri var.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan da artıq bu ölkələr sırasına qoşulub. Ölkəmizdə gimnastikanın inkişaf tarixi ötən əsrin 40-ci illərinə təsadüf edir. Bu idman növünün qısa müddət

ərzində populyarlıq qazanması tezliklə təşkilatlanmaya təkan verib və 1956-cı ildə Azərbaycan Gimnastika Federasiyası yaradılıb.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra, 1993-cü ildə milli federasiya Beynəlxalq Gimnastika Federasiyasına, 1996-cı ildə isə Avropa Gimnastika İttifaqına üzv qəbul olunub. Azərbaycan Gimnastika Federasiyası özündə gimnastikanın dörd növünü birləşdirir: bədii gimnastika, kişi idman gimnastikası, akrobatika gimnastikası və tamblinq.

Qısa zamanda Azərbaycanda gimnastika inkişaf etmiş, gimnastlarımız beynəlxalq miqyasda ustalıqlarını nümayiş etdirmişlər. 1992-ci ildə Barselonada keçirilmiş Olimpiya Oyunlarında Azərbaycan gimnastı Valeri Belenki Müstəqil Dövlətlər Birliyi komandasının tərkibində komanda hesabında olimpiya qızılını qazanıb. Bununla belə, o illər idmanda baş verəntənəzzül gimnastikadan da yan ötməyib. Azərbaycan gimnastları beynəlxalq yarışlarda çox zəif çıxış edir, sonuncu yerləri tuturdular. Beynəlxalq Gimnastika Federasiyası ilə əlaqə yox dərəcəsində idi. Bu idman növünün Azərbaycanda inkişaf edəcəyinə şübhə ilə yanaşırdılar. Gimnastika bölmələrində məşqlər lazımı səviyyədə keçirilmirdi, Azərbaycan çempionatının təşkilinə kifayət qədər diqqət verilmirdi. Yalnız akrobatika növündə əvvəlki ənənələrə sadıq qalmağa çalışırdılar.

2002-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının (AGF) növbəti hesabat-seçki konfransı ərəfəsində real vəziyyəti belə idi. 2002-ci il oktyabrın 7-də Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının prezidenti seçilməsindən sonra ölkəmizdə gimnastikanın yeni inkişaf mərhələsi başladı. Federasiyanın yeni rəhbərliyi ilk növbədə ölkə gimnastikasının imkanlarını öyrəndi. Həmin ilin sonunda federasiya öz gələcək fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Bu istiqamətlər gimnastika bölmələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi, məşq üçün yaxşı şəraitin yaradılması, yeni klub və bölmələrin açılması, ölkə çempionatının yüksək səviyyədə təşkili, AGF-nin beynəlxalq əlaqələrinin qurulması, dünya və qitə federasiyaları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, Azərbaycanda bədii gimnastika üzrə beynəlxalq yarışların keçirilməsi, Afina Olimpiya Oyunlarına lisenziya qazanılması, gimnastika üzrə mütəxəssislərin, məşqçi və hakimlərin yetişdirilməsi, onların öz bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, regionlarda gimnastika bölmələrinin yaradılması, yalnız bədii gimnastikanın deyil, digər növlərin də inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan gimnastlarının beynəlxalq yarışlarda daha çox iştirakının təmin edilməsi, gimnastikanın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi gimnastikanın təbliğ olunması idi.

Tezliklə gimnastika sahəsində canlanma hiss olunmağa başladı. Ölkə çempionatının təşkili və keçirilməsindəki çatışmazlıqlar aradan qaldırıldı, idmançıların beynəlxalq səviyyəli yarışlara qatılması üçün şərait yaradıldı. Məqsədyönlü və səmərəli fəaliyyət nəticəsində ölkə gimnastikası özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

Gimnastikanın bütün növlərinin, o cümlədən bədii gimnastikanın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, bu idman növünün kütləviləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər tezliklə öz bəhrəsini verdi. Azərbaycanda bədii gimnastikamızın zəngin ənənələrini davam etdirməyə qadir olan beynəlxalq dərəcəli idman ustası Dinarə Gimatova, üçqat ölkə çempionu Nurcahan Əsgərova, Xədicə Hacıyəhyayeva, Dina Qorina, Valeriya Yeqay kimi gimnastlar yetişdilər.

2003-cü ilin fevral ayında Rusiyada keçirilmiş beynəlxalq turnirdə ölkəmizin ən güclü gimnastı Dinarə Gimatova gümüş medal qazandı, sonralar daha bir neçə nüfuzlu yarışda qüvvəsini sınaı. O, 2003-cü ilin may ayında Dünya kubokunun Fransada keçirilən birinci mərhələsində də uğurlu çıxış edərək ləntlə hərəkətlərdə 8-ci nəticə göstərdi.

Bu gün Azərbaycanda olan Gimnastika arenası kimi arena yoxdur. Bu da Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın sayəsində inşa edilmişdir. Bu gün bu arenada Respublika və Beynəlxalq səviyyəli yarışlar keçirilir və Azərbaycan gimnastları uğurla çıxış edirlər və eyni zamanda Beynəlxalq yarışlara hazırlanırlar. 2017-ci ildən FİQ-a reytingində Azərbaycan Gimnastika Federasiyası liderlik edir və 148 federasiya arasında birinci olmaq böyük nailiyyətdir. Bu işlər Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən diqqət və qayğısı nəticəsində olmuşdur.

AGF-in prezidenti Azərbaycanın birinci xanımı Bakı-2015 Təşkilat Komitəsinin sədri Mehriban Əliyevanın dövlətimizin başçısının sərəncamı ilə Heydər Əliyev ordeni ilə təltif edilməsi bu uğurların təntənəsi olub. 20016-cı ildə Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın Avropada idmanın inkişafı və Olimpiya hərəkətinə verdiyi töhfəyə görə Avropa Olimpiya Komitələrinin ən yüksək mükafatı olan Ali Orden ilə təltif olunması Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının prezidentinin beynəlxalq miqyasda fəaliyyətində verilən yüksək qiymətin göstəricisi idi. Bakıda keçirilən 4 cü İslam Həmrəyliyi Oyunlarında Azərbaycan gimnastları bədii gimnastika, kişi və qadın idman gimnastikası üzrə yarışlarda ümumikdə 20 medal qazanıldı Bu gimnastlarımızın bir turnirdə əldə etdikləri medal sayına görə rekord göstəricidir.

Bu gün bu uğurlar onun göstəricisidir ki AGF Prezidenti Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın ötən 23 il ərzində Federasiya rəhbərliyi genişmiqyaslı fəaliyyəti ölkəmizdə gimnastikanın dinamik inkişafı idmanın bu növünün kütləvililiyinin artırılması bölgələrdə ən müasir idman mərkəzlərinin yaradılması uğurlu beynəlxalq fəaliyyət və ən əsası parlaq nailiyyətlərlə müşahidə olunur. Bu uğurlar qarşıdakı illərdə daha böyük nailiyyətlərin əldə olunmasına güclü inam yaradan səbəb Mehriban xanım Əliyevanın xüsusi diqqəti, qayğısı və rolu nəticəsində əldə olunur. Az öncə qeyd edilənlərin hamısı Azərbaycanda gimnastikanın misilsiz inkişafına dəlalət edir. Gimnastikada qazandığımız uğurlar təsdiq edir ki iş düzgün yanaşanda və lazımı şəkildə təşkil ediləndə istənilən sahədə uğur qazanmaq olar. Gimnastika Federasiyasının prezidenti Mehriban Əliyevanın şəxsi iştirakı və qayğısı olmadan həyata keçirmək olmazdı. Onun təşəbbüskarlığı və iradəsi, böyük şəxsi zəhməti, komandaya qayğıkeş münasibəti və ölkədə bu idman növünün inkişafı prosesinə səmərəli rəhbərliyi uğurun təminatı oldu. Şübhəsiz ki onun beynəlxalq gimnastika hərəkətinə və ümumiyyətlə, ölkəmizdə idmanın inkişafına verdiyi töhfəni qiymətləndirmək çətinidir. Qeyd etmək lazımdır ki, turnirdə nəticələr xüsusi önəm daşıyır.

Bununla yanaşı əsas məqsəd Azərbaycanda bu gözəl idman növünün kütləvilidir. Federasiyanın prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın dediyi kimi, ölkənin şəhər və rayonların-da gimnastikaya diqqət uzun müddətli strategiyanın bir hissəsidir. Hər il şəhər və rayonlardan olan gənclərimizin idmanın bu növünə olan marağı daha-da artır peşəkar idmançılar yetişir və ölkəmizi uğurla təmsil edirlər. Qeyd edək ki, bədii gimnastika üzrə 39-cu Avropa çempionatında bir qrup Azərbaycan gəncinin birincilik qazanması bu uğurların bir nümunəsidir ki burada Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rolu əvəzsizdir və danılmazdır

Physical and Mathematical Sciences

MATHEMATICAL PROBLEMS SOLVED BY THE METHOD OF VECTORS

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ, РЕШАЕМЫЕ МЕТОДОМ ВЕКТОРОВ

RİYAZİ MƏSƏLƏLƏRİN VEKTORLAR ÜSULU İLƏ HƏLLİ

Ağayarov Mətləb Hüseynqulu oğlu

dosent

Sadiqov Mehman Nəbi oğlu

Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

Key words: *a vector, coordinate, module, vector method, equation, inequality, system of equation.*

Ключевые слова: *вектор, координата, модуль, векторный метод, уравнение, равенство, система уравнений.*

Açar sözlər: *vektor, koordinat, modul, vektorlar metodu, tənlik, bərabərsizlik, tənliklər sistemi.*

Bir çox mühüm riyazi məsələlərin tədqiqində, teoremlərin isbatında və eləcə də, cəbri məsələlərin həlli və araşdırılmasında səmərəli üsullar olaraq, həndəsi üsulların tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsullardan, məsələn, vektorların skalyar və vektorial hasillərinin tətbiqi ilə cəbri yolla həlli çətin olan məsələlərin həlli asanlıqla gerçəkləşdirilir. Fizika, nəzəri mexanika, diferensial həndəsə, tenzor analizi və s. sahələrdə vektorun tətbiqi olduqca genişdir. Məhz ona görə də orta məktəb riyaziyyat kursunda vektorlar mövzusunun, vektorlar metodu ilə riyazi məsələlərin həllinin öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mövzulardandır. Bunlar ali riyaziyyatda geniş tətbiq edildiyi kimi orta məktəb riyaziyyatının yuxarı siniflərində də müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir. Belə ki, cəbri yolla həlli çətin olan rəşional və irrasional tənliklər və tənliklər sistemi həll edilir, bərabərsizliklər isbat və ya həll edilir.

Ona görə də belə hesab etmək olar ki, vektorların riyazi məsələlərin həllinə tətbiqi, aktual olmuş, aktualdır və zaman keçdikcə aktual olaraq qalacaqdır.

Vektor termini həndəsədə iki mənada işlədilir:

1) istiqamətlənmiş düz xətt parçası kimi; 2) fizikada vektorial kəmiyyət kimi.

Vektorlar metodu ilə həll olunan riyazi məsələləri iki qrupa bölmək olar: afin məsələlər və metrik məsələlər. Afin məsələlərin həllində vektorların skalyar hasili əmələndən istifadə olunmur, metrik məsələlərin həllində isə vektorların skalyar hasilindən istifadə olunur.

Vektorlar metodu ilə həll olunan riyazi məsələlərin həlli üçün metodiki ədəbiyyatlarda öz əksini tapmış bəzi faydalı məsləhətlərdən aşağıdakı məzmununda istifadə oluna bilər:

- məsələnin şərti vektor dilinə tərcümə edilir: vektorların daxil edilməsi, koordinat sisteminin seçilməsi, bazis vektorların seçilməsi, daxil edilmiş vektorların bazis vektorlar üzrə ayrılışı;

- vektorların bərabərliyi sisteminin (yaxud, bir bərabərliyin) tərtib edilməsi;
- vektorların bərabərliyinin sadələşdirilməsi;
- vektorların bərabərliyini cəbri tənliklə əvəz edib, həmin tənliyin həll edilməsi;
- alınmış tənliklər sisteminin (yaxud, tənliyin) həllinin həndəsi mənasının aydınlaşdırılması.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, riyazi məsələlərin həllinə vektorlar metodunun tətbiqinin öyrənilməsi üçün qarşıya aşağıdakı məqsədlər qoyulur:

- müxtəlif həndəsə məsələlərinin (həm afin, həm də metrik məsələlərin) həllinin səmərəli üsullarını öyrənmək və teoremləri isbat etmək bacarıqlarına yiyələnmək;
- şagirdlərdə ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə kimi vərdişlərin formalaşdırılması;
- şagirdlərdə çeviklik kimi elə müsbət keyfiyyəti aşılamaq ki, onlarda məqsədyönlülük, rasionallıq və s. kimi keyfiyyətlər formalaşsın.

Vektorlar metodu ilə bir neçə müxtəlif məzmunlu cəbri məsələnin həllinə baxaq.

Misal 1. Tənliklər sistemini həll edin:

$$\begin{cases} \sqrt{x^2 + y^2 - 4x + 2y + 5} + \sqrt{x^2 + y^2 - 20x - 10y + 25} = 10, \\ 3x + 4y = 26. \end{cases}$$

Həlli. Tənliklər sisteminin birinci tənliyinin sol tərəfini aşağıdakı kimi çevirək:

$$\begin{aligned} \sqrt{x^2 + y^2 - 4x + 2y + 5} + \sqrt{x^2 + y^2 - 20x - 10y + 25} &= \\ &= \sqrt{(x-2)^2 + (y+1)^2} + \sqrt{(10-x)^2 + (5-y)^2} = 10. \end{aligned}$$

Tutaq ki, $\vec{a} = (x-2; y+1)$ və $\vec{b} = (10-x; 5-y)$. Onda aşkardır ki,

$$|\vec{a}| = \sqrt{(x-2)^2 + (y+1)^2} \text{ və } |\vec{b}| = \sqrt{(10-x)^2 + (5-y)^2} \text{ olar.}$$

\vec{a} və \vec{b} vektorlarının cəminin koordinatlarını və uzunluğunu tapaq:

$$\vec{a} + \vec{b} = (8; 6), \quad |\vec{a} + \vec{b}| = \sqrt{8^2 + 6^2} = 10$$

$|\vec{a}| + |\vec{b}| \geq |\vec{a} + \vec{b}|$ məlum vektorial bərabərsizliyində bərabərlik halı \vec{a} və \vec{b} vektorları kollinear olduqda doğru olur. Deməli, $\frac{x-2}{10-x} = \frac{y+1}{5-y}$, buradan isə $3x - 4y = 10$. Tənliklər sisteminin ikinci tənliyi $3x + 4y = 26$ olduğundan isə aşağıdakı tənliklər sistemini alırıq:

$$\begin{cases} 3x - 4y = 10, \\ 3x + 4y = 26. \end{cases}$$

Sonuncu tənliklər sistemini həll etməklə $x = 6, y = 2$ alırıq.

Misal 2. $a + b + c = 1$ bərabərliyini ödəyən stənilən a, b və c ədədləri üçün

$$\sqrt{2a+1} + \sqrt{2b+1} + \sqrt{2c+1} \leq 15$$

bərabərsizliyini isbat edin.

Həlli. Bərabərsizliyin sol tərəfi

$$1 \cdot \sqrt{2a+1} + 1 \cdot \sqrt{2b+1} + 1 \cdot \sqrt{2c+1}$$

şəklində olduğundan

$\vec{m}(\sqrt{2a+1}; \sqrt{2b+1}; \sqrt{2c+1})$ və $\vec{n}(1; 1; 1)$ işarələmələrini edək və bu vektorların skalyar hasilini tapaq:

$$\vec{m} \cdot \vec{n} = \sqrt{2a+1} + \sqrt{2b+1} + \sqrt{2c+1} = 1.$$

Digər tərəfdən,

$$|\vec{m}| = \sqrt{2a+1 + 2b+1 + 2c+1} = \sqrt{2(a+b+c) + 3} = \sqrt{5},$$

$$|\vec{n}| = \sqrt{1+1+1} = \sqrt{3}.$$

Aydındır ki, $|\vec{m} \cdot \vec{n}| \leq |\vec{m}| \cdot |\vec{n}|$ doğru bərabərsizliyini koordinatlarla ifadə etsək, alırıq:

$$\begin{aligned} |(2a+1) \cdot 1 + (2b+1) \cdot 1 + (2c+1) \cdot 1| &\leq \\ &\leq \sqrt{2a+1 + 2b+1 + 2c+1} \cdot \sqrt{1^2 + 1^2 + 1^2} = \sqrt{2(a+b+c) + 3} \cdot \sqrt{3} = \\ &= \sqrt{2 \cdot 1 + 3} \cdot \sqrt{3} = \sqrt{5} \cdot \sqrt{3} = \sqrt{15}. \end{aligned}$$

Beləliklə, alırıq ki, $\sqrt{2a+1} + \sqrt{2b+1} + \sqrt{2c+1} \leq \sqrt{15} < 15$,

$$\sqrt{2a+1} + \sqrt{2b+1} + \sqrt{2c+1} \leq 15.$$

Məsələ 3. $x^2 + y^2 + z^2 = 4$ olarsa, $5x + 3y - z$ ifadəsinin ən böyük və ən kiçik qiymətini tapın.

Həlli. $\vec{a} = (x; y; z)$ və $\vec{b} = (5; 3; -1)$ vektorlarına baxaq.

$$(\vec{a} \cdot \vec{b})^2 \leq |\vec{a}|^2 \cdot |\vec{b}|^2 \text{ doğru bərabərsizliyinə görə}$$

$$(5x + 3y - z)^2 \leq (x^2 + y^2 + z^2) \cdot (25 + 9 + 1)$$

alırıq. Sonuncu bərabərsizlikdən

$$(5x + 3y - z)^2 \leq 4 \cdot 35, \quad |5x + 3y - z| \leq 2\sqrt{35}$$

və ya

$$-2\sqrt{35} \leq 5x + 3y - z \leq 2\sqrt{35}$$

alırıq.

Deməli, $5x + 3y - z$ ifadəsinin ən böyük qiyməti $2\sqrt{35}$, ən kiçik qiyməti isə $-2\sqrt{35}$ -dir.

Misal 4. Tənliklər sistemini həll edin:

$$\begin{cases} x\sqrt{y^2 - 1} + y\sqrt{x^2 - 1} = 3\sqrt{x^2 + y^2 - 2}, \\ x^2 + y^2 = 9. \end{cases}$$

Həlli. $\vec{u}(x; y)$ və $\vec{v}(\sqrt{x^2 - 1}; \sqrt{y^2 - 1})$ işarə edək. Onda

$$|\vec{u}| = \sqrt{x^2 + y^2} = \sqrt{9} = 3 \text{ və sistemin birinci tənliyi}$$

$$\vec{u} \cdot \vec{v} = |\vec{u}| \cdot |\vec{v}| \quad (1)$$

şəklinə düşür.

(1) bərabərliyi onu göstərir ki, \vec{u} və \vec{v} vektorları kollinearlırlar. Onda

$$x\sqrt{x^2 - 1} = y\sqrt{y^2 - 1} \quad (2)$$

olar. Aşkardır ki, $f(x) = x\sqrt{x^2 - 1}$ funksiyası $(-\infty; 1) \cup (1; +\infty)$ çoxluğunda artandır. Ona görə də (2)-dən alınır ki, $x = y$.

Bu halda sistemin ikinci tənliyi $x = y = \frac{3}{\sqrt{2}}$ şəklinə düşür. Asanlıqla yoxlamaq olar ki, $(\frac{3}{\sqrt{2}}; \frac{3}{\sqrt{2}})$ cütü verilmiş tənliklər sisteminin həllidir.

Cavab: $(\frac{3}{\sqrt{2}}; \frac{3}{\sqrt{2}})$.

İndi isə üçməchullu iki tənlikdən ibarət olan tənliklər sisteminin həllinə baxaq.

Misal 5. Tənliklər sistemini həll edin: $\begin{cases} 12x^3 + 12y^3 + z^3 = 17, \\ x^6 + y^6 + z^6 = 1. \end{cases}$

Həlli. $\vec{m}(x^3; y^3; z^3)$ və $\vec{n}(12; 12; 1)$ vektorlarını daxil edək. Onda

$$|\vec{m}| = \sqrt{x^6 + y^6 + z^6} = 1,$$

$$|\vec{n}| = \sqrt{12^2 + 12^2 + 1^2} = 17 \text{ və } \vec{m} \cdot \vec{n} = 12x^3 + 12y^3 + z^3 = 17.$$

Buradan, verilən tənliklər sistemi aşağıdakı tənliklər sisteminə eynigüclü olur:

$$\begin{cases} |\vec{m} \cdot \vec{n}| = 17, \\ \vec{m} \cdot \vec{n} = 17. \end{cases}$$

Deməli, \vec{m} və \vec{n} vektorları kollinearlıdır, yəni

$$\frac{x^3}{12} = \frac{y^3}{12} = \frac{z^3}{1}, \quad x^3 = 12z^3, \quad y^3 = 12z^3.$$

Bu halda tənliklər sisteminin birinci tənliyi

$$12 \cdot 12z^3 + 12 \cdot 12z^3 + z^3 = 17$$

şəklinə düşür.

Buradan $289z^3 = 17, z^3 = \frac{1}{17}, z = \sqrt[3]{\frac{1}{17}}$ alınır. Onda $x = \sqrt[3]{\frac{12}{17}}, y = \sqrt[3]{\frac{12}{17}}$ olar.

Cavab: $(\sqrt[3]{\frac{12}{17}}; \sqrt[3]{\frac{12}{17}}; \sqrt[3]{\frac{1}{17}})$.

İrrasional tənlikləri həll edərkən, adətən, qüvvətəyüksəltmə əməli tətbiq olunduğundan, bu əməl nəticəsində alınan yeni tənlikdə dəyişənin mümkün qiymətlər çoxluğu daha geniş çoxluq ola bilər. Buna görə də yeni tənliyin köklərindən bəziləri verilmiş irrasional tənliyin həlli olmaya bilər. Belə halın yaranmaması üçün alınan tənliyin həllinin verilmiş tənliyin həlli olduğunu yoxlamaq lazımdır.

İrrasional tənliyin iki növünü ayrıca qeyd edək:

${}^{2n}\sqrt{f(x)} = g(x)$ tənliyi və ${}^{2n}\sqrt{f(x)} = {}^{2n}\sqrt{g(x)}$ tənliyi, burada $f(x), g(x)$ rasional ifadələr, n -natural ədəddir.

Hesabi kökün tərifinə görə alırıq ki, bu halda aşağıdakı təkliflər doğrudur:

1. ${}^{2n}\sqrt{f(x)} = g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = g^{2n}(x), \\ g(x) \geq 0; \end{cases}$
2. ${}^{2n}\sqrt{f(x)} = {}^{2n}\sqrt{g(x)} \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = g(x), \\ g(x) \geq 0. \end{cases}$

Qeyd edək ki, tənlikdə cüt dərəcəli irrasionallıqlar (ikinci və dördüncü və s. dərəcədən köklər) iştirak etdikdə belə tənliklərin təyin oblastı adətən R -dən fərqlənir və onu ya həllin ilk mərhələsində tapmaq lazımdır, ya da tənliyin həllərini özündə saxlayan müəyyən ədədlər çoxluğunda tapmaq, yoxlama aparmaqla bu ədədlərdən hansının verilmiş tənliyin həlli, hansının kənar kök olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır.

Bu deyilənləri nəzərə almaqla aşağıdakı irrasional tənliyi həll etmək çox mürəkkəb bir prosesdir. Yəni tənliyin hər iki tərəfini kvadrat yüksəltməklə heç nəyə nail ola bilmərik. Ona görə də bu tənliyi həll etmək üçün vektorlar metodundan istifadə edəcəyik.

Məsələ 6. Tənliyi həll edin:

$$\sqrt{x-2} + \sqrt{4-x} = x^2 - 6x + 11.$$

Həlli. Əvvəlcə tənliyin sol tərəfini qiymətləndirək:

$$x^2 - 6x + 11 = (x-3)^2 + 2 \geq 2.$$

$\vec{m}(\sqrt{x-2}; \sqrt{4-x})$ və $\vec{n}(1; 1)$ vektorlarını daxil edək.

$$\sqrt{x-2} + \sqrt{4-x} = \sqrt{x-2} \cdot 1 + \sqrt{4-x} \cdot 1 \quad \text{olduğundan} \quad |\vec{m} \cdot \vec{n}| \leq |\vec{m}| \cdot |\vec{n}|$$

bərabərsizliyinə əsasən

$$\sqrt{x-2} \cdot 1 + \sqrt{4-x} \cdot 1 \leq \sqrt{(\sqrt{x-2})^2 + (\sqrt{4-x})^2} \cdot \sqrt{1^2 + 1^2} = \sqrt{2} \cdot \sqrt{2} = 2.$$

Onda aşağıdakı tənliklər sistemini alırıq:

$$\begin{cases} x^2 - 6x + 11 = 2, \\ \sqrt{x-2} + \sqrt{4-x} = 2. \end{cases}$$

Alınan tənliklər sistemini həll etməklə $x = 3$ olduğunu tapırıq.

Cavab: $x = 3$.

İndi isə daha mürəkkəb bir bərabərsizliyin isbatına baxaq.

Məsələ 7. Bərabərsizliyi isbat edin:

$$-\frac{1}{2} \leq \frac{(x+y)(1-xy)}{(1+x^2)(1+y^2)} \leq \frac{1}{2}.$$

Həlli. $\vec{m}\left(\frac{2x}{1+x^2}; \frac{1-x^2}{1+x^2}\right)$ və $\vec{n}\left(\frac{1-y^2}{1+y^2}; \frac{2y}{1+y^2}\right)$ vektorlarını daxil edək. Onda aşkardır ki,

$$|\vec{m}| = \sqrt{\frac{4x^2}{(1+x^2)^2} + \frac{(1-x^2)^2}{(1+x^2)^2}} = \sqrt{\frac{4x^2+1-2x^2+x^4}{(1+x^2)^2}} = \sqrt{\frac{1+2x^2+x^4}{(1+x^2)^2}} = \sqrt{\frac{(1+x^2)^2}{(1+x^2)^2}} = 1,$$

$$|\vec{n}| = \sqrt{\frac{(1-y^2)^2}{(1+y^2)^2} + \frac{4y^2}{(1+y^2)^2}} = \sqrt{\frac{1-2y^2+y^4+4y^2}{(1+y^2)^2}} = \sqrt{\frac{(1+y^2)^2}{(1+y^2)^2}} = 1.$$

Vektorların skalyar hasilinin xassəsinə əsasən

$$|\vec{m} \cdot \vec{n}| \leq |\vec{m}| \cdot |\vec{n}|$$

və ya

$$\begin{aligned} |\vec{m} \cdot \vec{n}| &= \left| \frac{2x(1-y^2)}{(1+x^2)(1+y^2)} + \frac{2y(1-x^2)}{(1+x^2)(1+y^2)} \right| = \left| \frac{2(x-xy^2+y-x^2y)}{(1+x^2)(1+y^2)} \right| = \\ &= 2 \cdot \left| \frac{x+y-xy(x+y)}{(1+x^2)(1+y^2)} \right| = 2 \cdot \left| \frac{(x+y)(1-xy)}{(1+x^2)(1+y^2)} \right| \leq |\vec{m}| \cdot |\vec{n}| = 1 \cdot 1 = 1. \end{aligned}$$

Buradan alırıq ki,

$$\left| \frac{(x+y)(1-xy)}{(1+x^2)(1+y^2)} \right| \leq \frac{1}{2}$$

və ya

$$-\frac{1}{2} \leq \frac{(x+y)(1-xy)}{(1+x^2)(1+y^2)} \leq \frac{1}{2}.$$

Məqalənin aktuallığı. Baxılan problemin tədqiqinin metodikası praktikada, cəbri yolla həlli çətin olan müxtəlif məsələlərin həllinin asanlaşdırılmasında və həll üsullarının öyrənilməsinin genişləndirilməsində xüsusi aktualıq kəsb edə bilər.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə vektorların tətbiqi ilə bəzi mürəkkəb bərabərsizliklərin isbatı, irrasional tənlik və tənliklər sisteminin həlli metodları işlənmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Baxılan həll üsullarının tətbiqi riyaziyyatın tədrisi prosesində fənlərarası əlaqələrin yaradılmasında əhəmiyyətli ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Yaqubov M.H., Ağayev H.N., Vəliyev M.M., Məmişov S.K. Cəbr və analizin başlanğıcı kursunun seçilmiş fəsiləri (Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2013, 116 s.

2. Həsən Hüseynov, Vladimir Dyatlov. Riyaziyyat. Metodlar, çalışmaları. Həllər. Bakı, "Elm", 1998. 256 s.

3. Голубев В.И. Решение сложных и нестандартных задач по математике. Москва, ИЛЕКСА, 2007, 251 с.

Литература

1. Ягубов М.Х., Агаев Х.Н., Валиев М.М., Мамишов С.К. Избранные главы вводной алгебры и анализа (Учебник для средней школы). Баку, 2013, 116 с.

2. Гасан Гусейнов, Владимир Дятлов. Математика. Методы, исследования. Решения. Баку, «Вяз», 1998. 256 с.

3. Голубев В.И. Решение сложных и нестандартных задач по математике. Москва, ИЛЕКСА, 2007, 251 с.

Literature

1. Yagubov M.H., Agayev H.N., Valiyev M.M., Mamishov S.K. Selected Chapters of Introductory Algebra and Analysis (Textbook for Secondary Schools). Baku, 2013, 116 p.

2. Hasan Huseynov, Vladimir Dyatlov. Mathematics. Methods, studies. Solutions. Baku, "Elm", 1998. 256 p.

3. Golubev V.I. Solving complex and non-standard problems in mathematics. Moscow, ИЛЕКСА, 2007, 251 с.

Prospects and opportunities of hydrogen energy as a method of reducing carbon dioxide

Kartbayeva Arailym

Bachelor of Natural Science in Nuclear Physics, Al-Farabi Kazakh National University

Abstract. Currently, the issue of reducing carbon dioxide emissions into the atmosphere, which affects to climate change on our planet, must be a primary priority. For today, Kazakhstan is ranked 26th in terms of carbon dioxide emissions, in 2020 the amount of emission released into the atmosphere was 241 Mt, which increased for 20,5 Mt comparing to 2018. It happened due to the combustion of oil, coal, and gas.

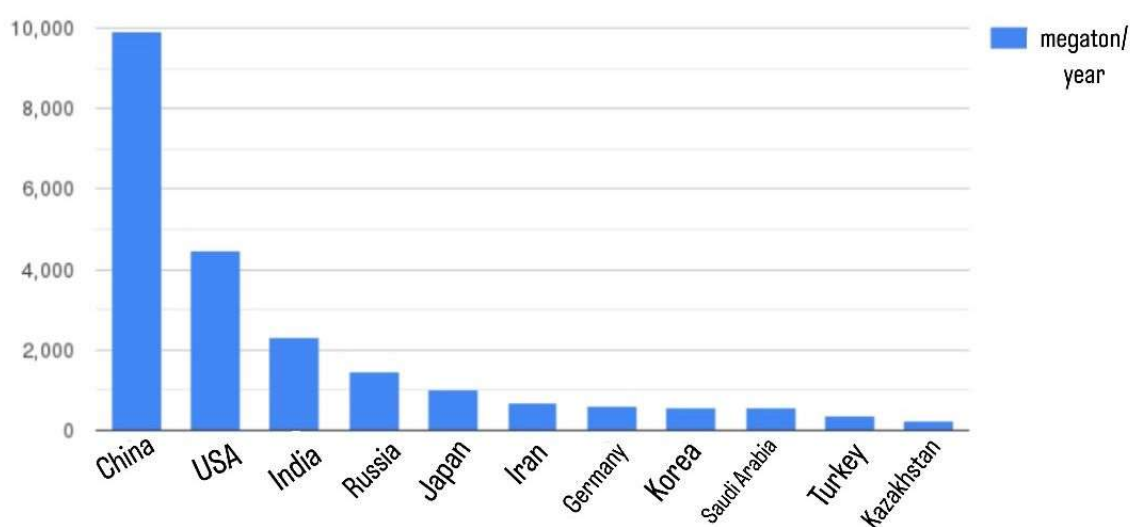
Keywords: Hydrogen, hydrogen energy, dioxide emissions, carbon dioxide.

1. Introduction

Currently, the concept of "Hydrogen energy is our future" is being developed. According to the Paris Agreement within the framework of the United Nations Framework Convention, about 200 countries should reduce greenhouse gas emissions (mainly carbon dioxide), and switch from carbon energy to renewable energy. It is associated with climate change, which can lead to global warming. And Kazakhstan also took part in it.

Hydrogen, due to its combustion characteristics and zero carbon emissions, is widely regarded as an alternative energy source.

However, in fact carbon dioxide itself does not harm the environment, it is one of the main elements of the photosynthesis reaction, which is necessary to maintain the Earth's biosphere.

The amount of carbon dioxide emissions for 2020 in different countries.

In the air, contributes to the heat exchange of the planet with the surrounding space, effectively blocking the re-emitted heat at a range of frequencies. Nevertheless, an increase in its

concentration in the atmosphere can lead to the thermal isolation of our planet. Carbon dioxide will begin to displace gaseous water at some spots, which will result in temperature changes in some regions of the planet (in the southern and northern hemispheres), and it leads to risk of the Earth being on the verge of irreversible global warming. Carbon dioxide absorbs and re-emits infrared radiation at various wavelengths, including wavelengths of 4.26 microns and 14.99 microns. At these wavelengths, the barrier level will decrease, and this change leads to a greenhouse effect.

2. Main Part

Hydrogen types and carbon dioxide emissions

Hydrogen is divided into three main types:

«Blue hydrogen» is produced from natural gas, biomass, biomethane by steam conversion (efficiency min-85%) capturing carbon dioxide. This method of production provides about a two-fold reduction in carbon emissions. The production of 1 kg of H_2 will cost around 1-3 US dollars. Blue hydrogen is the initial path of transition to green hydrogen.

«Green hydrogen» is produced from water, by separating hydrogen and oxygen using electrolysis (efficiency 60%) using renewable energy sources, and is the most environmentally friendly method, but quite expensive. The production of 1 kg of H_2 will cost around 3-7 US dollars. Scientists believe that this energy industry could provide the entire planet with energy by 24%, and reduce the emission of carbon dioxide into the atmosphere.

«Gray hydrogen» is produced from coal, natural gas, biomethane by steam reforming, carbon dioxide is released into the atmosphere. The production of 1 kg of H_2 will cost around 0,3-3 US dollars. Currently, gray hydrogen is widely used in manufacturing industry.

One of the most coherent strategies to reduce carbon dioxide emissions is to use the renewable energy sources. Hydrogen is widely considered as one of the key elements in potential energy solution, capable of resolving the issue, related to carbon dioxide emissions, it has required stability and secure energy while posing no danger to humans and animals. Hydrogen is safe for the environment and is a non-toxic substance. Hydrogen can be used for transport as a fuel cell with a high heat transfer coefficient, and it can provide electricity to residential buildings and industrial zones, etc., as well as heat energy. However, the transition from carbon energy to hydrogen energy is associated with significant scientific, technological and socio-economic obstacles. What opportunities does hydrogen energy provide in Kazakhstan? Kazakhstan is an exporter of oil and gas, and a consumer of energy from coal, that is exactly why it is among the top 30 countries in the world in terms of carbon dioxide emissions. If we consider the data on carbon dioxide emissions into the atmosphere from the period 1990 to 2020, we can distinguish 5 main periods:

I-period (1990 -1992) The emission of CO^2 is significant, this is due to the fact that Kazakhstan, until December 16, 1991, was a part of the USSR (Union of Soviet Socialist Republics), and was considered as an industrial zone. After the collapse of the USSR, the industrial industry worked for one year.

II-period (1992 – 1997) c 1992 r. There is an economic downturn occurred in Kazakhstan. The country's economy has been affected by high inflation, rising energy prices. Because of this many factories, mines, etc. have stopped working. Basically, the economic crisis has affected the reduction of CO^2 emissions.

III-period (1997 – 2001) during these years, the emission of CO^2 is stable, as the economic situation of the country has stabilized.

IV-period (2001- 2008) during this period, the emission of CO_2 has increased, new oil and gas fields were emerging in Kazakhstan, and the demand for electricity, etc. also has increased.

V-period (2008- 2020) carbon dioxide emissions are at least 220 megatons.

To decrease an emission of carbon dioxide, Чтобы уменьшить выброс углекислого газа, it is necessary to gradually move from carbon energy to renewable energy sources (solar, wind, nuclear, hydrogen, etc.). In Kazakhstan, electricity is generated 69.9% - from coal, 14.6% - from hydro resources, 10.6% - from gas, 4.9% - from oil. In 2021, the Government of Kazakhstan and Svevind Energy GmbH signed an agreement on the construction of renewable energy projects and the production of «green» hydrogen in the Mangystau region.

3. Discussion and Conclusion

The widespread expansion of the use of hydrogen is the central pillar of global decarbonization. This is due to the fact that green hydrogen, which is produced using only renewable electricity and water, is especially suitable for replacing fuels such as natural gas in energy-intensive industries. At the same time, it can also be used by vehicles in the transport industry or in the heating market, thereby providing climate-neutral supply in these sectors as well. The Global Hydrogen Fluxes study, co-published by the Hydrogen Council and McKinsey in October 2022, reveals that by 2050, pure hydrogen has a potential to contribute more than one-fifth of the CO₂ savings needed on the path to global climate neutrality. Moreover, the study states that by 2050, global CO₂ emissions can be reduced by a total of 80 gigatons.

User Interaction Analysis with Virtual Objects in Augmented Reality Applications

Zainulinova Guldana Tlekovna

Bachelor's degree holder of Mathematical and Computer Modeling, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of Mechanics and Mathematics

ABSTRACT

This paper presents a comprehensive examination of user interactions with augmented reality (AR) objects, detailing both the methodologies developed for the optimal placement of virtual objects within AR applications and the practical outcomes of these implementations. A vast array of experimental data has been statistically analyzed to validate the efficacy of the proposed optimal placement method, which aims to simplify user tasks and reduce the time required for object positioning. The findings from this analysis confirm the effectiveness of the method. Additionally, the study delves into the current challenges faced by AR applications in terms of user experience and explores potential resolutions. The research is driven by the quest for innovative approaches to application and service development that leverage AR technology. With a variety of algorithms available for identifying anchor points in flat images and three-dimensional space, the paper identifies a significant research gap at a higher level for developers to utilize these algorithms more effectively and analyze the resultant data. The growing proliferation of AR and its gradual integration across various sectors presents new challenges, thereby establishing the foundation for the investigation presented in this paper.

Keywords: Augmented Reality, User Interaction, Virtual Object Placement, Algorithm Analysis, User Experience Challenges, Application Development, Data Analysis, AR Technology Integration.

INTRODUCTION

In the contemporary landscape of scientific development, the influx of information to be processed is expanding at an unprecedented rate, outpacing the growth of computational capabilities which, though they double approximately every eighteen months, cannot keep up with the data deluge. This imbalance underscores the critical importance of data visualization—a concept embodied in R.W. Hamming's assertion that the objective of computing is insight, not numbers (Deitel, 2020). It is recognized that visual perception commands the information intake process, with estimates suggesting that 80% of human sensory input is visual (Kverevkina, 2013).

The realm of computer vision has witnessed significant breakthroughs, shifting the focus towards machine learning and the stewardship of "big data". Augmented Reality (AR) is inherently dependent on these advancements, particularly data science, as it is not sufficient to merely see objects; their analysis is imperative. AR is the overlay of virtual layers onto the physical world visible to the naked eye, achieved via various devices ranging from specialized glasses to ubiquitous smartphones. The technology's fundamental nature defies a simplistic enumeration of pros and cons. AR transforms the representation of everyday objects, essentially offering a novel method of information presentation, the significance of which cannot be overstated. Historically, knowledge has always equated to a measure of influence and power within society, a privilege of the elite (Gubin, 2010).

The inception of AR research dates back to the 1960s. Until 2017, it was propelled by smaller companies like Vuforia and Metaio. The technology garnered interest from larger

corporations; Vuforia was acquired by Qualcomm, and Metaio was incorporated into Apple, thus propelling AR applications to unprecedented levels with the advent of SDKs like ARKit and ARCore.

Despite these advancements, AR remains a concept unfamiliar or underappreciated by the general populace (Santi et al., 2021). This research hypothesizes that AR represents an innovative mode of three-dimensional information presentation that can enhance and deepen human data perception. However, the absence of methods to render the AR user experience maximally comfortable and intuitive remains a gap. Today's leading companies have yet to deliver a user-friendly technological solution for AR. The content for such computational devices can be authored now by virtually any developer or company, underscoring the timeliness of this study.

Therefore, this paper aims to develop data visualization methodologies within AR applications through a thorough examination and analysis of experimental data regarding ordinary users' engagement with AR technology. The investigation will entail a comprehensive review of scholarly work on the user experience within AR applications.

In the conducted study, a variety of information sources were meticulously searched and analyzed. The primary focus areas included:

- AR/VR (Virtual Reality) technologies and their development trends,
- Computer vision and pattern recognition,
- Big data and its curation.

Significant attention was given to professional literature, scientific articles, and publications in recognized IT community journals and online platforms. These sources provide a multifaceted understanding of the current state of the field, incorporating diverse opinions and perspectives from IT community members.

The formulation of the research problem and the substantiation of its relevance were informed by sources such as a compendium analyzing AR/VR technologies, initially developed for profit-oriented industries, and their adaptation to educational and non-profit sectors (Grayburn et al., 2019). Another study discussed the role of augmented reality technology in the fourth industrial revolution.

For the practical aspect of the research, the study drew upon scientific articles from international colleagues focusing on user issues within augmented reality applications and analyzing their emotional responses to the experiences with AR interfaces and functionalities (Dirin & Laine, 2018; Olsson et al., 2013). The insights from these works provided a grounding framework for exploring the intricacies of AR user engagement and the subsequent emotional impact, which are crucial for developing a user-centric design approach in AR applications. This thorough examination of existing literature and empirical studies serves as the bedrock for our investigation, aiming to bridge the gap between technological potential and user-friendly application in the burgeoning field of augmented reality.

Let's denote the available free space in the environment as S , which is a function of the room's dimensions. The space required by a virtual object for optimal user interaction is denoted as O .

The user's comfort with the placement of the object, which takes into account both ease of access and the object's functional use, is denoted as C .

The comfort level C can be quantified based on the proximity of virtual objects to the user's physical boundaries, as well as the ease of interaction. This can be expressed through the following equations:

1. $S=l \times w \times h$, where l , w , and h are the length, width, and height of the available space, respectively.

2. $O=o_l \times o_w \times o_h + m$, where o_l , o_w , and o_h are the length, width, and height of the object, and m is the minimum required margin around the object for user interaction.

3. $C=(S-O)/S$, which represents the comfort level as the ratio of the remaining free space after the object is placed to the initial available space.

4. The threshold comfort level C_t is set by the user or application requirements, such that if $C \geq C_t$, the placement is considered satisfactory.

5. To optimize the placement, we aim to maximize C by altering the position and orientation of O within S , subject to the constraints of the physical environment and user preferences. This optimization problem can be expressed as:

$$\max C \text{ subject to } O \subseteq S \text{ and } C \geq C_t.$$

6. The optimization may further be subject to additional constraints such as:

a. The object must not intersect with any physical objects within the space, which can be represented by a set of inequality constraints.

b. The object's orientation must be such that it is accessible for interaction from a user's standard approach, which introduces a set of angular constraints.

These equations form the basis of the mathematical model for optimizing the placement of virtual objects within a user's environment. They take into account both the physical constraints of the space and the need for the object to be placed in a manner that is comfortable and intuitive for the user. This framework would serve as the foundation for the development of algorithms that can be implemented within an AR application to guide users in the optimal placement of virtual objects.

Methodology

The subject of this investigation is the user-friendliness of mobile augmented reality (AR) applications for average users, rather than for their developers. Specifically, the study examines the barrier to entry for technology, with a particular focus on the initial setup process of placing a virtual object within a physical space for interaction or observation.

Consider a scenario where a user needs to place one or several virtual objects within a confined indoor space. These virtual objects must be positioned in a manner that their final transformation—both position and rotation—does not conflict with the natural behavior of surrounding physical objects. This implies that the virtual objects should not overlap with physical objects and that there should be sufficient space for a person to approach and comfortably interact with them. For instance, when positioning a digital twin of a furniture item like a chest of drawers, it's essential to account for the necessary clearance in front of its drawers or doors.

Addressing this task presents challenges in technical software implementation, user interface design, and the ultimate physical and mental state of the application user. The developed product should solve a problem rather than create additional ones (Dirin & Laine, 2018). Live user interviews remain popular for gathering feedback, describing encountered issues, and understanding user desires (Olsson et al., 2013). However, our experiment involved the automated collection of statistics on the use of the AR module within the application, allowing us to quantify user experience through metrics and numbers and then correlate this mathematical representation with verbal descriptions of the impressions received.

We introduce a numerical index for the comfort level of virtual object placement in the user's physical space. Assume each object has known linear dimensions and a developer-specified clearance area that must be maintained for comfortable human interaction with the object. To provide interface cues and recommendations for virtual scene placement, it's necessary to analyze information about virtual planes from portable device sensors and match it with the dimensions of the AR object and the built-in comfort zones. For this purpose, we define the following criteria for optimal object placement.

K1 – a criterion or coefficient characterizing the current status of a virtual object's placement. A possible placement is a state where the linear size of the free physical space is

greater than or equal to the linear size of the object being placed. Therefore, the first criterion of optimality is the ratio of the object's linear size along a chosen axis x to the linear size of the available scanned plane in space. This checks if an object of given dimensions can fit into the available niche. For each axis, where X represents left/right movement and Z forward/backward, the following relationships are obtained:

$$K1X = X0 / X\Pi \leq 1, K1Z = Z0 / Z\Pi \leq 1,$$

where $X0$ and $Z0$ are the linear dimensions (width and depth, respectively) of the virtual object, and $X\Pi$ and $Z\Pi$ are the linear dimensions (width and depth, respectively) of the available plane in space.

$K2$ – criteria or coefficients determining how the amount of free space around the placed virtual object relates to the developer-set values of comfort. The second criterion of optimality considers not only the space occupied by the item being placed but also a designated comfort strip around it, ensuring free access for interaction by a live person or other virtual characters (relevant for AR gaming projects).

Using the x -axis as an example, this criterion can be defined by the following formula:

$K2x_{\pm} = (Dx_{\pm} / A_{\pm})$, where Dx_{+}/Dx_{-} is the actual distance along the x -axis from the edge of the object to the right/left edge of the scanned plane, and A_{+}/A_{-} is the pre-set comfortable distance along the x -axis for the object on the right/left.

In cases where $X\Pi < Ax_{-} + X0 + Ax_{+}$, the optimal placement of the object corresponds to $K2_{-} = K2_{+} = K2 < 1$.

An algorithm was developed as part of the study to calculate the distance between virtual objects and the boundaries of free spatial niches, taking into account the features of the technologies used in the project: the Unity game engine and the ARFoundation platform (Dirin et al., 2022). The method involves inscribing the placed object in a rectangle and finding the intersection points of the perpendiculars drawn from its corners to the edges of the virtual plane onto which the object is placed. Thus, the $K2$ criterion equals 1 under ideal conditions, meaning there is enough required free space around the placed virtual object. Conversely, the smaller the free niche for the object, the lower the value of $K2$.

In the methodology section, we would describe the process and equations used for calculating the optimal placement of virtual objects in augmented reality. The equations below would form part of an algorithm within the application to guide the user through the placement process.

Define the dimensions of the virtual object to be placed:

$$V=(vlength,vwidth,vheight) \tag{1}$$

Define the clearance area around the object for user interaction:

$$C=(cfront,cback,cleft,cright) \tag{2}$$

Define the available space in the user's environment:

$$S=(slength,swidth,sheight) \tag{3}$$

Calculate the total space required by the object including the clearance area:

$$T=(vlength+cfront+cback,vwidth+cleft+cright,vheight) \tag{4}$$

Check if the object can be placed within the available space:

$$\text{CanPlace} = (T_{\text{length}} \leq s_{\text{length}}) \wedge (T_{\text{width}} \leq s_{\text{width}}) \wedge (T_{\text{height}} \leq s_{\text{height}}) \quad (5)$$

Determine the optimal position for the object within the available space. This involves finding a position (P) within the space S where the total required space T does not intersect with any existing objects and respects the user's comfort:

$$P = \text{FindOptimalPosition}(S, T) \quad (6)$$

If the object is placed optimally (P is found), calculate the comfort level coefficient (K):

$$K = \frac{\text{FreeSpace}(P, S)}{\text{Volume}(T)} \quad (7)$$

The comfort level coefficient (K) should ideally be maximized, indicating that the object is placed in a location with the most free space around it relative to its size: $\max K$

The user's experience is logged, capturing the time taken and the evaluation of the placement:

$$\text{UserExperienceLog} = \text{LogData}(P, K, \text{TimeSpent}, \text{PlacementEvaluation})$$

These equations and calculations can be used to guide the programming logic for an AR application's placement algorithm. The algorithm would use these mathematical models to assist users in optimally placing virtual objects in a physical space, thus enhancing the user experience by making it more efficient and comfortable.

Table 1. Augmented Reality Object Placement Evaluation Metrics

User ID	Object Dimensions (V)	Clearance (C)	Available Space (S)	Total Space Required (T)	Can Place (Yes/No)	Optimal Position (P)	Comfort Coefficient (K)	Placement Evaluation
U001	(2, 1, 1)	(0.5, 0.5, 1, 1)	(10, 10, 3)	(3, 2.5, 1)	Yes	(3, 3, 1)	0.96	Ideal
U002	(1, 1, 1)	(0.5, 0.5, 0.5, 0.5)	(5, 5, 3)	(2, 2, 1)	Yes	(1, 1, 1)	0.9	Good
U003	(3, 2, 1)	(1, 1, 1, 1)	(6, 5, 3)	(5, 4, 1)	No	N/A	N/A	Poor
U004	(1.5, 2, 1)	(1, 0.5, 0.5, 0.5)	(8, 8, 3)	(3, 3, 1)	Yes	(2, 2, 1)	0.88	Good
U005	(2, 2, 2)	(1, 1, 1, 1)	(10, 10, 10)	(4, 4, 2)	Yes	(5, 5, 2)	0.95	Ideal

Each row represents a different user session and their interaction with the AR application. The 'Object Dimensions (V)' column represents the length, width, and height of the virtual object. The 'Clearance (C)' column includes the additional space required around the object for user interaction. 'Available Space (S)' is the dimensions of the space where the user is attempting to place the object. 'Total Space Required (T)' combines the object dimensions with the clearance to

give the overall space needed. The 'Can Place' column indicates whether the total required space fits within the available space. 'Optimal Position (P)' is where the algorithm suggests placing the object, and 'Comfort Coefficient (K)' is a calculated value that represents how ideal the placement is, with 1 being perfect and values close to 1 being more comfortable. Finally, the 'Placement Evaluation' gives a qualitative assessment of the placement.

Results and Analysis

In the development of the application, the following fuzzy logic was applied regarding the evaluation of placement using the described criteria:

If $K1 > 1$, object placement is not recommended as its dimensions exceed the capacities of the free space, deeming the surface "poor";

If $K1 \leq 1$ and $K2 \neq 1$, the surface is marked as "good": maximum comfort is not achieved, but the space is acceptable;

If $K1 \leq 1$ and $K2 = 1$, the surface is considered "ideal" from the standpoint of object placement optimality.

Using the Mixpanel software development kit for statistical collection, user AR sessions were recorded, which included the comfort coefficients K1 and K2, the overall score, and the time users spent on object placement.

A sample size of approximately 2,000 records was analyzed, encompassing the fields described above along with general technical information and a unique anonymous user identifier.

Table 2 presents a fragment of the output with additional post-processing and calculations. The fields X+, X-, Z+, and Z- contain the collected values of the K2 coefficient at the moment of the user's final decision on object placement along each of the x and z axes in both directions. Additionally, columns for d(X), d(Z), and their sum were included, which calculate the squared difference between the deviations in the + or - direction on the specified axis, allowing for an assessment of the overall deviation from conditions considered ideal. An expert evaluation was also added, classifying sessions lasting up to 20 seconds as positive, meaning the user resolved the task swiftly without becoming fatigued by the process or experiencing negative effects from the AR application.

Table 2. Sample of Processed Data from the Sample (Main Fields)

User	X+	X-	Z+	Z-	d(X)	d(Z)	d(X)+d(Z)	Speed, seconds	Above Threshold?
7bdb640a	1.00	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	0.00	18.2	OK
c65e5d0b	1.00	1.00	0.37	0.80	0.00	0.18	0.18	21.1	Problem
6978951c	1.00	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	90.5	OK
Compiled by the author based on the research materials									

Furthermore, a summary table 3 was compiled for users to calculate overall surface ratings and median values for time spent and deviations from the norm.

Table 3. Summary Table of Collected Metrics

Surface Quality	Ideal	Good	Poor	Overall Result
Sum of Events	1,426	568	137	2,131
Average for field d(X)+d(Z)	0.00	0.65	2.78	0.35
Median for field Speed	14.2	18.8	22.8	15.98
Compiled by the author based on the research materials				

The data suggest that a substantial number of user sessions resulted in ideal placement conditions. The median placement time and deviation metrics further indicate that most users could successfully interact with the application, achieving satisfactory results within a reasonable timeframe.

Analysis of Object Placement Metrics:

The analysis of the results from the AR object placement sessions provides us with insights into user behavior and the effectiveness of the application's algorithm:

Time Efficiency: The median time spent on installations, especially those classified as 'Ideal', suggests that the algorithm provides an efficient guide to users. A majority of users completing the task within 20 seconds indicates a user-friendly interface that does not overwhelm the user with complex decisions.

Comfort Coefficient Analysis: The high comfort coefficient scores for 'Ideal' and 'Good' placements reflect the precise calculation capabilities of the algorithm. It successfully factors in the available space, object dimensions, and user comfort, which are crucial for practical applications of AR technology.

User Success Rate: While over half of the sample efficiently placed the objects within the optimal timeframe, there remains a significant portion of users who encountered difficulties. This disparity indicates room for improvement in the application's user experience design.

Placement Quality Distribution: With 42.6% of sessions achieving an 'Ideal' placement, the algorithm shows a robust performance. However, the presence of 'Poor' placements underscores the potential complexity of the environment or user challenges in understanding the AR interface.

Correlation Between Comfort and Time: The strong negative correlation between comfort and time spent indicates that as the ease of placement decreases, users tend to spend more time attempting to position the object correctly. This could be due to the complexity of the space or the object's size relative to the environment.

User Feedback and Behavior: Qualitative feedback from users, along with the quantitative data, can provide deeper insights. For example, users who quickly adapted to the interface and achieved 'Ideal' placements may provide clues on intuitive design elements that can be amplified in future iterations of the application.

Spatial Constraints: The data suggests that spatial constraints are a significant barrier to optimal object placement. This highlights the need for AR applications to better understand and adapt to the physical environment in which they are used.

Algorithmic Suggestions for Improvement: The findings point towards the development of an even more sophisticated algorithm that could preemptively evaluate the environment for suitability before beginning the placement process.

In conclusion, the collected metrics and subsequent analysis have significant implications for the design and functionality of AR applications. There is a clear need for algorithms that are not only spatially aware but also capable of guiding users through the object placement process in a manner that is both time-efficient and comfortable. Future research could focus on enhancing the algorithm's predictive capabilities, thus allowing for pre-emptive adjustments that could streamline the user experience even further. The goal would be to increase the percentage of 'Ideal' placements, reduce the time required for object placement, and ensure a high level of user satisfaction.

Continuing from the collected data, the following key findings were deduced:

A strong negative correlation of -0.997 was identified between the comfort coefficient and the time spent on installation. This indicates a significant inverse relationship between the two parameters: users tend to spend more time on installation because achieving an ideal placement is challenging or impossible for them.

The median time users spent to complete the installation task was approximately 14 seconds when seeking ideal conditions, and slightly longer, about 19–23 seconds, for more complex spaces. This suggests that the implemented algorithms effectively assist users in comfortably placing objects in a reasonable amount of time.

The number of user sessions completed within 20 seconds amounted to 1,240 records, which represents approximately 58% of the entire sample. This implies that a majority of users could efficiently use the application without significant time investment.

The number of user sessions that achieved an ideal comfort rating within the allocated time frame totaled 909 records, equating to roughly 42.6% of the sample. This reflects a substantial proportion of user interactions that met the optimal criteria for placement comfort and efficiency.

Discussion

The discussion of the results from the augmented reality object placement study reveals several important considerations for the development and enhancement of AR applications. The efficiency of the application's algorithm is evident in the time users spent on object placements. A swift and successful placement indicates that the algorithm is intuitive and aligns well with user expectations. However, the instances of 'Poor' placement outcomes highlight the need for further refinement. These could potentially be mitigated by improving the interface design or by incorporating more sophisticated spatial analysis to guide users more effectively.

A notable aspect of the study is the strong negative correlation between the comfort coefficient and the time spent on object placement. This suggests that when users encounter difficulties due to spatial constraints or other factors, it leads to increased time spent in the application, which could potentially lead to user frustration. This finding is critical as it underscores the importance of a well-designed user interface that is capable of guiding users through the placement process in a straightforward manner.

The substantial portion of placements that did not achieve an 'Ideal' rating suggests that while the algorithm performs well in many cases, there is room for improvement. Enhancing the algorithm to better account for the diversity of physical environments where AR is used could lead to more consistent user success. Moreover, integrating user feedback into the iterative design process could help identify specific user interface elements that facilitate better interaction.

Furthermore, the results also point to the potential need for personalized algorithms that can adapt to the individual preferences and behaviors of users. Personalization could involve the AR application learning from each user's interactions and improving over time, which could make the object placement process more efficient and user-friendly.

In light of these findings, the development of automatic algorithms for the arrangement of multiple objects becomes a significant area for future research. Such algorithms could not only enhance the user experience by reducing the complexity of tasks but also by preemptively assessing the suitability of environments for AR experiences, thereby ensuring a higher rate of optimal placements.

Overall, the study contributes to a better understanding of the factors that influence user experience in augmented reality applications. It provides a foundation for future research aimed at developing more sophisticated and user-centric AR systems that can seamlessly integrate into various physical spaces and user workflows.

CONCLUSION

In this study, a novel mathematical model for the optimal placement of virtual objects in the user's space was demonstrated. This model introduced the unique concept of a numerical comfort indicator for object placement. Based on this indicator, a target function was constructed,

and algorithms for its maximization were developed. These allow for the calculation of the comfort coefficient and the optimization of virtual object placement, which is expected to significantly ease user interaction with AR applications.

The data collected indicates that a primary issue is the lack of sufficient free space in indoor environments for interacting with virtual objects in augmented reality. The findings revealed that less than half of all users were able to quickly and perfectly complete the installation task. Nonetheless, the completion speed of this process was relatively high, which confirms the practical significance of the proposed set of methods for assessing the surrounding space and providing users with corresponding prompts based on the results of such analysis.

Upon detailed examination of the collected statistics, two hypotheses can be formulated for further investigation:

- There is typically an objective lack of available niche space for all the objects required for the application's operation. Placing one object is easier than positioning a second or subsequent ones.

- While there may be geometrically sufficient space, the task of object placement is time-consuming and challenging.

The conclusions drawn suggest that future research should focus on developing automated algorithms for the placement of a given number of objects on an available surface. These algorithms could, within the framework of UI/UX (User Interface/User Experience), either immediately classify a room as unsuitable for the proposed AR experience or optimally distribute virtual objects without necessarily involving the user in the process. This direction holds the potential to further refine and enhance the usability and functionality of AR applications, thereby broadening their applicability and user satisfaction.

References

1. Deitel, P. (2020). *The Growing Importance of Data Visualization in Modern Computing*. Pearson Education.
2. Gubin, M. A. (2010). *Information as a Source of Power*. Historical Studies Press.
3. Grayburn, J., Santi, P., & Tahirović, E. (2019). *Adapting AR/VR Technologies for Nonprofit and Educational Sectors*. Virtual Technology Press.
4. Kverevkina, L. (2013). *Visual Perception and Its Dominance in Information Processing*. Vision Research Journal.
5. Santi, P., Tahirović, E., & Grayburn, J. (2021). *Augmented Reality: A Novelty or a Trend in the Making?* Future Tech Press.
6. Dirin, A., & Laine, T. H. (2018). *User Interface Design for Virtual Reality Systems*. *International Journal of Human-Computer Studies*, 117, 1-22.

Philological Sciences

GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF EXCLAMATIONS IN TURKISH LANGUAGES

Susan Fahraddin girl Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University, Teacher Faculty of Philology

As in all Turkish languages, exclamations in modern Turkish languages also express desire, desire, feeling, excitement, regret, etc. emotional shades. Interjections differ from both auxiliary and main parts of speech, in other words, they do not indicate case, quality, quantity, or name. It does not form part of a sentence, it does not enter into a syntactic relationship with any word. So, exclamations are a special part of speech.

G. V. Arkhangelski, A. N. Kononov, C. N. Kharitovov, N. A. Baskakov, S. Saribayev, S. Usmanov, S. Imanaliyev, R. Kungurov, F. Makarov, L. Budagov, M. Kazymbey, N. Narimanov and others on the grammatical features of exclamations in Turkology have expressed one or the other opinion and most of them are simplistic. After the 60s of the last century, certain research works were devoted to the grammatical features of exclamations, which are quite necessary.

In modern linguistics, Nida Turkologists and Russian-language Turkologists-linguists have conflicting opinions.

Until the second quarter of the 20th century, some Turkologists did not pay special attention to exclamations. A number of linguists gave a list of exclamations that they only remembered in a few lines.

N.I. Ilminsky in his work "Materials for learning the Kyrgyz language" mentioned the following types of exclamations: a, ay, pay-pay, tu.

Sh.Saribayev writes that N.I.Ilminski mixes exclamations with particles, while considering the word "Tu" as an exclamation, he includes the word "pay-pay" in the particles. At the same time, vocative words are mentioned for the first time, they are explained as a type of exclamations.

In A. Troyansky's grammar, parts of speech are divided into eight parts with "nouns of speech": So, in this division based on the semantic principle, exclamations are given under the heading "literal exclamation". The author gives a list of exclamations expressing feelings and excitement and includes the following exclamations: o!, ah! (surprise), ex!, ax!(pity), ay-ay!(fear), ay-ay!(concern), ay-yay! (doubt), tss!(ban), well done! (applause), tfu! (disgust).

P.M. Melioransky gave the exclamations under the name of "particles". Melioranski gave more priority to the syntactic principle and therefore included some morphological categories, including particles, in the syntax.

G. V. Arkhengelsky talks about exclamations in syntax. He divides exclamations into four groups: In three of these divisions, he includes voice imitation words (jalt-jult, dunk-dunk) and vocative words under the name "shakiru odagayi" (calling exclamations) and gives the following verses: mis-mis// kis- kis (referring to a cat), kurray-kurray (referring to sheep), etc. He includes the real exclamations (aye, oy, etc.) related to the state and condition of the person in the fourth group. Although in this division, G. V. Arkhangelski included imitation and vocative words in exclamations, this classification prepared a scientific basis for the correct and correct classification and study of exclamations in later grammars and textbooks.

In V.A. Gordlevsky's work "Grammatics of the Turkish language" published in 1928, exclamations are studied in syntax. Although the exclamations are given under a separate title,

they are not interpreted in detail. The exclamations are divided into two parts under the original and derivative names, and then a list of the most commonly used exclamations is given: wah, wai, ey wah, hay, hay-hay, tu, off, heyhat, etc.

N.A. Baskakov classified exclamations on the same basis and divided them into two parts under the name of original exclamations in the Karakalpak language - "emotion-excitement exclamations" and "voice imitation exclamations". Thus, derived interjections are those formed from noun and verb roots, and verbs derived from auxiliary verbs and interjections, prepositions are included.

Later, N.A. Baskakov divided the vocabulary of Karakalpak language into three groups under the headings "Auxiliary words", "Verbs", "Nouns" in the improved edition of the work. Names are divided into nouns, adjectives, numbers, pronouns, adverbs and interjections. N.A. Baskakov considers exclamations to be a purely semantically separated syntactic group of names together with pronouns and numbers.

Although he sometimes confuses vocatives and exclamations, nevertheless, unlike other Turkologists, N.A. Baskakov separates mime and exclamations in the Karakalpak language as separate independent parts of speech and shows some of their special features. According to the author, the main peculiarity of exclamations is that the exclamation does not name feelings and excitement, but directly reflects them.

In his work "Exclamations in the Kyrgyz language", A.I. Batmanov expresses controversial ideas when talking about parts of speech. Thus, the author accepts 3 principles in the classification of parts of speech, but gives the main priority to the syntactic and semantic principles.

Despite this, he does not accept the exclamation as a separate part of speech. The author notes that the exclamation was created and stabilized as a result of the differentiation of nouns, adverbs and adjectives, and names in general. It even accepts the possession of a noun, becomes a noun, changes, is classified. For example, I heard your sigh, this is my sigh. And in the end, the author comes to the conclusion that there is no need to take exclamations as an independent part of speech. According to their formal features, they (exclamations) should belong to names.

It should be noted that N.A. Baskakov and other linguists also said that exclamations are formed especially from names and words with independent meaning.

The solution of the issue in this form is one-sided. Thus, language could be created in a sensory form that did not yet exist intellectually. If we agree with this idea, in our language ufum-ufum, ufuldamak, xuxu, ufu, ufhauf, ufultu, etc. We would think that words with an independent meaning are formed from exclamations or that exclamations are at the root of those words. However, boasting, saying, shouting, etc. The same cannot be said about words. Therefore, it is possible to say that exclamations are the root of very few words with independent meaning. Our conclusion is that only substantivized exclamations can participate in word formation. All the language facts brought by I.A. Batmanov are substantive exclamations. It is natural that all parts of speech become substantives and carry most of the characteristics of nouns. This accepted norm also applies to exclamations. In our language, all exclamations that protect the signs of the noun are substantivized, emotions and feelings have only the name, but not the self.

Despite his unclear ideas about the origin of exclamations, I.A. Batmanov's words exclamation and imitation are considered to be independent parts of speech, and it is correct and appropriate to accept them separately.

N.K. Dmirtiyev, who interprets the parts of speech in detail in his works, and at the same time accepts the three known principles in the classification of parts of speech, divides the words contained in the dictionary into two groups under the name of "independent or separate words" and "auxiliary words". As nouns and verbs, they are divided into two independent words. Nouns, adjectives, numbers, pronouns and adverbs are listed under nouns. Exclamations are considered by the author as a separate part of speech.

We consider N.K. Dmitriyev's thesis that exclamations are an ancient group of words different from nouns and verbs, and we completely agree with this opinion.

In his work "Grammar of the Turkish language", A.N. Kononov mentions interjections in the line of auxiliary speech parts. Later, it becomes clear that the author does not include exclamations in parts of speech, since they cannot create any connection between words and cannot be part of a sentence.

In his works, L.N. Kharitonov correctly analyzes exclamations semantically, separates exclamations and imitation words from each other and talks about them as a different lexical-grammatical word category.

In dissertations devoted to the study of exclamations in Turkish languages, exclamations are studied in more detail, their similarities and differences with other parts of speech, especially with imitative words, are shown; an initiative is taken to determine the boundary of their different word categories.

DEUTSCH ALS ZWEITSPRACHE: SPRACHLICHE UND DIDAKTISCHE ASPEKTE

Aiman Aubakirova

Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

Abstract: The article is devoted to the issues of teaching German as a second foreign language to students learning English as a first language. The article highlights issues of interference in mastering the phonetic, grammatical and lexical structure of the German language. Based on his own teaching experience, as well as a survey of students, the author gives examples of mistakes that English students make and offers recommendations for reducing interference by learning a second foreign language.

Keywords: *methodology, second foreign language, interference, language contact, language code*

In den letzten Jahren wird die Aufmerksamkeit der Deutschlehrer auf den Unterricht als zweite Fremdsprache gelenkt. An vielen Universitäten in Kasachstan wird Deutsch nicht mehr als erste Fremdsprache gelehrt. Allerdings ist das Interesse an Deutsch als zweiter Fremdsprache bei Studierenden, die Englisch als erste Fremdsprache studieren, nach wie vor hoch.

Die theoretische Grundlage für das Verfassen des Artikels war die wissenschaftliche Forschung von Wissenschaftlern, die in ihren Arbeiten das Konzept der „Interferenz“ und die Merkmale seiner Manifestation auf verschiedenen Ebenen offenlegen: U. Weinreich [1], R.P. Milrud, N.N. Kondakova [2], A.A. Mirolyubov [3], E.I. Pasov [4] und behandelt außerdem verschiedene theoretische Aspekte der Überwindung von Störungen beim Erlernen von zwei oder mehr Fremdsprachen: N.D. Galskova, N.I. Gez [5], M.M. Kopylenko, Z.K. Akhmetzhanova [6] und andere.

Das Erlernen einer zweiten Fremdsprache beginnt in der Regel auf dem Nullniveau. Die langjährige Praxis des Unterrichts von Deutsch als Zweitsprache zeigt, dass es bei Studierenden beim Erlernen des phonetischen Systems zu Schwierigkeiten bei der Beherrschung der Sprache kommt.

Trotz der Tatsache, dass Englisch und Deutsch zur germanischen Gruppe gehören und viele Gemeinsamkeiten haben, weisen sie auch viele Unterschiede auf, die zu Interferenzen aufgrund von Identifikation oder falschen Analogien führen. [7;120].

Im Dreiklang Kasachisch–Englisch–Deutsch überwiegt in der Anfangsphase durchaus der Einfluss der Muttersprache. Bei der Erläuterung des Stoffes greifen wir auf die Hilfe unserer Muttersprache zurück.

Der Einfluss der ersten Fremdsprache auf die Beherrschung der zweiten Fremdsprache ist noch unzureichend untersucht. Neben sprachlichen Faktoren wird seine Entwicklung zweifellos auch von außersprachlichen Faktoren beeinflusst, wie etwa den persönlichen Fähigkeiten des Studierenden, dem Grad der Beherrschung seiner Muttersprache und seiner ersten Fremdsprache. Beobachtet wird der Einflussprozess der englischen Sprache auf den Deutscherwerb.

Interferenz (sprachliche Interferenz) (lat. *interferens*, von *inter* – zwischen + *ferens* – tragen, tragen) – bedeutet in der Linguistik die Folge des Einflusses einer Sprache auf eine andere, d. h. Anwendung der Normen einer Sprache in einer anderen in schriftlicher und/oder

gesprochener Sprache. [8]. Und wir beobachten diesen Einfluss auf allen Ebenen: phonetischen, lexikalischen, grammatikalischen, stilistischen.

So entstehen Schwierigkeiten beim Lesen, Schreiben von Buchstaben und beim Aussprechen der Laute [e], [z], [v], [h], [j], Kombinationen [ch], [sch], [ei], [eu], [ö], [ä], [äu], d.h. wir beobachten einen spürbaren Einfluss des englischen Lautsystems.

In Analogie zur englischen Sprache wird der Vokal **e** am Ende eines Wortes verschluckt, die stimmhaften Konsonanten **b, d, g** bleiben stimmhaft, die Konsonanten **z** werden als **ц**, **v** als **в** (manchmal **б**) und die Kombination **ch** als **ч** gelesen.

In den Wörtern mit dem Buchstaben **sch, c** wird weggelassen. Es braucht Zeit, Diphthonge zu beherrschen, die für die englische Sprache nicht typisch sind.

Die gut beherrschte Leseregeln von Englisch erlauben nicht lange den Studierenden automatisch zu einem anderen Sprachcode, in unserem Fall Deutsch übergehen.

Bei der Schulung der Studierenden verwenden wir Trainingsübungen wie:

– aktives Hören von Audiotexten bei gleichzeitiger Nutzung der gedruckten Version. Um Studierenden der deutschen Sprache zu helfen, gibt es Audiotexte, die unter folgendem Link zu finden sind: deutsch-to-go.de [9];

–Aufzeichnen Ihrer Stimme auf Gadgets, zum Beispiel auf WhatsApp, um sie später anzuhören;

– obligatorisches Zuhören und Aussprechen neuer Wörter und Konstruktionen in der Gruppe und einzeln;

– assoziatives Auswendiglernen neuer Wörter;

– Verwendung von Mnemotechnik;

– systematische Durchführung von Diktaten etc.

Interferenzen zwischen der englischen und der deutschen Sprache äußern sich am stärksten in Grammatik und Wortschatz.

Es ist vorzuziehen, dass der Deutschlehrer Englisch spricht, um Parallelen zu ziehen und vor scheinbaren Analogien zu warnen. Die Identifizierung wird am häufigsten auf der Ebene der Syntax beobachtet. Die größte Schwierigkeit für Studierende besteht darin, die feste Wortstellung in der deutschen Sprache zu beherrschen. Der Satz „**Heute hat sie Zeit**“ wird mit „**Heute sie hat Zeit**“ übersetzt. In der deutschen Fassung ist die Wortreihenfolge jedoch umgekehrt.

Der große amerikanische Schriftsteller Mark Twain beschrieb in seiner humoristisch-satirischer Essay „Die schreckliche deutsche Sprache“ die Schwierigkeiten, mit denen diejenigen konfrontiert sind, die die deutsche Sprache lernen möchten:

„...ein Verb ist in zwei Teile geteilt, davon steht der erste am Anfang einer faszinierenden Passage und der zweite am Ende. Es ist schwer, sich größere Verwirrung vorzustellen. Solche Verben werden Präfixe genannt. In der deutschen Literatur wimmelt es von vorangestellten Verben. Und je weiter beide Teile des Verbs voneinander abweichen, desto zufriedener ist der Autor mit sich selbst.“ [10;2].

Beim Studium dieses Themas können Diagramme hilfreich sein, die diese grammatikalische Regel klar verdeutlichen.

Das Geschlecht von Substantiven, das durch Artikel vermittelt wird, die in der englischen Sprache fehlen, bereitet den Studierenden gewisse Schwierigkeiten. Auch M. Twain drückte diese Schwierigkeit treffend aus:

„Jedes Substantiv hat sein eigenes Geschlecht, aber suchen Sie hier nicht nach Logik oder System; und daher muss das Geschlecht jedes Substantivs separat auswendig gelernt werden. Es geht nicht anders. In diesem Bereich herrscht völlige Unordnung: Beispielsweise ist der Baum männlich, die Knospen an ihm sind weiblich und die Blätter sind neutral ...“ [10;4].

Englischstudenten legen beim Erlernen deutscher Substantive keinen Wert auf Artikel, was auf eine Analogie zur englischen Sprache zurückzuführen ist, in der ein Substantiv nicht von einem

Artikel begleitet wird. M. Twain hatte Recht, als er empfahl, Substantive mit Artikeln auswendig zu lernen. Natürlich hat jedes scheinbare Chaos seine eigene Logik, auf die wir im Zuge der Erklärung des Geschlechts von Substantiven in der deutschen Sprache zurückgreifen.

Um diese Schwierigkeit zu überwinden, üben wir neue Vokabel und schreiben Diktate. Außerdem organisieren wir auf spielerische Weise Trainingsübungen, um die Entsprechung zwischen Artikel und Substantiv zu ermitteln.

Sich auf die einfache Regel zu beschränken, die es im Englischen bei der Bildung des Plurals von Substantiven gibt, nämlich den Buchstaben **s** am Ende hinzuzufügen, funktioniert im Deutschen nicht, was bei Studierenden natürlich viele Fragen aufwirft. In diesem Fall hilft die Visualisierung der Regeln durch Diagramme erheblich bei der Beherrschung des Materials.

Die nächste Schwierigkeit für Englischstudenten ist das Lesen komplexer Wörter auf Deutsch, die auch M. Twain in seiner Geschichte erwähnt: „Einige davon sind so lang, dass man sie perspektivisch sieht: “Hier einige Beispiele: Freundschaftsbeziehungen, Stadtverordnetenversammlungen. Das lässt sich nicht mehr mit Worten beschreiben – das sind alphabetische Prozessionen“ [10;6].

Für Englischstudierenden ist es auch schwer zu verstehen, warum bei der Bildung der komplexen Vergangenheitsform Perfekt Verben, die Bewegung oder Zustandsänderung bezeichnen, mit dem Hilfsverb **sein** verwendet werden, während sie sich im Englischen auf das Verb **to have** beschränken.

Es ist ziemlich schwierig, die korrekte Verwendung des Hilfsverbs **sein** zu erreichen, da die Studierenden die im Englischen gelernte Regel automatisch auf das Deutsche übertragen.

Das Substantiv im Deutschen wird mit einem Großbuchstaben geschrieben. Aber ist es auch nicht leicht, diese Regel beizubringen, weil im Englischen die Substantive klein geschrieben werden. Durch Trainingsübungen und das systematische Schreiben von Diktaten erzielen Sie die gewünschten Ergebnisse.

Beim Erlernen neuer Vokabeln wird aufgrund der Klangähnlichkeit häufig eine Identifikation mit der russischen Sprache beobachtet. Daher wird das Wort „reklamieren“ mit „werben, Werbung machen“ übersetzt und nicht mit „einen Anspruch geltend machen“ (im Englischen „beschweren“). Beispiele können auch Verben sein, die im Deutschen einen bestimmten Kasus haben.

Die Verben „gratulieren“ und „danken“ im Deutschen unterliegen dem Dativ – „gratulieren j-m“, „danken j-m“, aber die Studenten, die sich mit der englischen Sprache identifizieren, verwenden den Akkusativ. Zur Vermeidung bzw. Minimierung von Fehlern ist eine ausführliche Erläuterung und besonders intensive Ausarbeitung aller Verbgebrauchsfälle erforderlich.

Zusammenfassend kann man sagen, dass beim Erlernen der deutschen Sprache als Zweitsprache von englischen Studierenden das Auftreten von Störungen unvermeidlich ist. Daher sollte große Aufmerksamkeit darauf gelegt werden, solche Fälle zu identifizieren, zu erklären und methodisch korrekte Wege zur Überwindung dieser Schwierigkeiten vorzuschlagen.

Referenzliste:

1. Weinreich U. Sprachkontakte. Stand der Technik und Probleme der Forschung. Kiew: Vishcha-Schule, 1979. – 260 S.
2. Milrud R.P., Kondakova N.N. Fehlertheorien in Methoden des Fremdsprachenunterrichts // Gaudeamus: psychologische und pädagogische Zeitschrift, Bd. 1, Nr. 7, 2005. S. 128-134
3. Methoden des Fremdsprachenunterrichts: Traditionen und Moderne / Ed. A. A. Miroljubova. – Obninsk: Titel, 2010. – 464 S.

4. Passov, E. I. Methodik als Theorie und Technologie des Fremdsprachenunterrichts / E. I. Passov. – Yelets: Yelets State University benannt nach. I. A. Bunina, 2010. – Buch 1. – 543 S. : Abb., Tabelle, Diagramme. – (Methodik als Wissenschaft). – Zugriffsmodus: per Abonnement. – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=272403> (Zugriffsdatum: 19.01.2023).

5. N.D. Galskova, Gez N. I. Theorie des Fremdsprachenunterrichts. Linguodidaktik und Methodik: Lehrbuch. Hilfe für Studierende der sprachlichen Unis und Fakult. M.: Verlag. Zentrum „Akademie“, 2004. – 336 S.

6. M.M. Kopylenko, Z.K. Achmetzhanowa. Lexikalischer und morphologischer Eingriff in die russische Sprache der Kasachen. Alma Ata: „Science“, 1987. – 120 S.

7. Nikiforova S.A. Merkmale der Beeinträchtigung des Erlernens von Deutsch als zweiter Fremdsprache // Bulletin der Northern (Arctic) Federal University. Reihe „Geistes- und Sozialwissenschaften“. – 2016 – Nr. 2. – S. 120-125.

8. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

9. <https://www.deutsch-to-go.de/>

10. Mark Twain. Beilagen zum Buch „Walking in Europe“, gesammelte Werke von M. Twain in 12 Bänden. Band fünf, – 1960. – 405-435 S.

Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının somatik frazeologiyasının quruluşu

Həsənli Əfranə Tahir qızı

Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı, müəllim

Açar sözlər: *dastan, somatizm, frazeologiya, dilçilik, Dədə Qorqud, ismi birləşmə, feili birləşmə*

Dədə Qorqud dastanlarının frazeologiyasını Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq H. Bayramov tədqiqata cəlb etmişdir. O, dastanlarda üç yüzdən artıq frazeoloji vahidin olduğunu qeyd edərək onları abidənin mətnində və müasir dilimizdə işlənilmə tezliyinə və özəlliklərinə görə dörd qrupa bölmüşdür:

- 1) heç bir məna dəyişikliyinə uğramadan müasir dilimizdə işlənənlər;
- 2) mənaca eyni olub, yalnız komponentlərindən biri arxaik səciyyə daşıyanlar;
- 3) komponentlərindən biri həm ilk mənbədə, həm də müasir dilimizdə işlək sözlərdən ibarət olmaqla eyni məna ifadə edənlər;
- 4) müasir dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyanlar [1,28-31].

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində dastanların dilində işlənən frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı struktur modelləri tədqiq edilmiş, frazeologizmlər ikikomponentli və üçkomponentli olmaqla iki qrupda birləşdirilmişdir. E. Məmmədova tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə frazeoloji vahidləri “isim+feil, sifət +feil” və hər iki tərəfi adlardan ibarət olan frazeologizmləri “isim+isim, isim+sifət” olaraq iki yerə bölmüşdür [5,11-12].

Başqa bir Azərbaycanlı tədqiqatçı S. Cəlilova Dədə Qorqud dastanlarının dilində işlənən deyimlərdən sadəcə feili frazeoloji birləşmələri araşdırmışdır [2,35].

ürkoloji dilçiliyin Türkiyə məktəbində aparılan araşdırmalarda isə Dədə Qorqud dastanlarında işlənən deyimlər digər bənzər folklorik və filoloji-linqvistik vahidlərin, daha doğrusu atalar sözlərinin, məsələlərin və məcazi mənalı qəlib ifadələrin içərisində tədqiqata cəlb olunmuşdur [3,100].

Somatik frazeoloji birləşmə dedikdə, birləşmənin tərkibindəki komponentlərdən birinin öz mənasında işlədilməsi və digər hissənin asılı vəziyyətdə olması nəticəsində yaranmış somatik frazeoloji birləşmələr anlaşılır. Sanki buradakı komponentlər mərkəz somatizmə tabe olur. Somatik frazeoloji birləşmələri somatik frazeoloji qovuşma və birliklə müqayisə etdikdə aydın olur ki, somatik frazeoloji birləşmələrin ünsürləri daha müstəqil və sərbəst olur. Burada bütün birləşmənin mənası somatizmin mənası ilə ifadə olunur. Bundan başqa, bu tipli somatik frazeologizmlərin qrammatik mənasını dəyişmək də mümkündür. Məsələn, gözü yolda qaldı, gözü yolda qalacaq və s. Somatik frazeoloji birləşmələrin tərkibində komponentlərin miqdarı, frazeologizmin özünün təyin edilməsinə yardım edir. Məsələn, “başağrısı vermək” bu birləşmədə “başağrısı” “əzab-əziyyət, zülm” mənasındadır. Bu söz öz əsl mənasından uzaqlaşaraq, məcazlaşmışdır. Somatik frazeologizmlər iki və daha çox sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik quruluşlu ifadələrdir. Birləşmənin sabitliyi və ya onları təşkil edən sözlərin bir məfhum ifadə etməsi sözlərin leksik mənalılarından, onların məcazlaşma və obrazlılıq dərəcəsiindən asılıdır. Birləşən sözlər öz müstəqilliyini, əşyaya aidliyini itirərək tam məcazlaşma yolu ilə mənaca bütöv və cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edən somatik ifadələr əmələ gətirir. Onları yaradan sözlərin hər biri ayrılıqda məna strukturuna malikdir. Lakin onlar tərkibcə öz məna strukturunu dəyişərək bütövlükdə birləşmənin məna strukturunun elementlərinə çevrilir. Somatik frazeologizmlərin bir sıra xüsusiyyətləri var:

- somatik frazeologizmlərdəki sözlərlə həmin vahiddə ifadə olunan məna kəmiyyəti heç vaxt bir-birinə uyğun gəlmir;

- somatik frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların emosional, obrazlı, ifadəli olmasıdır. Belə ki, somatik frazeologizmlər dilin ekspressivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Somatik frazeologizmlər hər hansı bir anlayışı başqa frazeoloji birləşmələrdən daha təsirli və obrazlı əks etdirir;

- somatik frazeologizmlərdə milli xüsusiyyətlər daha çox nəzərə çarpır. Ona görə də belə frazeologizmlərin əksəriyyəti başqa dildə olduğu kimi tərcümə edilmir;

- somatik frazeologizmləri həm zahiri formasına, həm də daxili mənasına görə başqa frazeologizmlərdən fərqləndirən əsas cəhət onların semantik strukturudur.

Somatik frazeologizmlərin yaranması və ondan istifadə olunması az bir zamanın deyil, çox uzun illərin məhsulu olmaqla, hər bir dilin lüğət tərkibində özünəməxsus mövqeyə malikdir. Somatik frazeoloji vahidlər insanın həm xarici, həm də daxili bədən üzvlərinin köməyi ilə yaranır. Sözügedən frazeoloji vahidlərin təərflərindən ən azı biri insanın bədən üzvlərinin birinin adı ilə ifadə olunur. Dilçiliyə somatik frazeologiya terminini F.Vakk gətirmişdir. O, insanın bədən üzvləri ilə yanaşı, heyvanların bədən orqanları ilə yaranan frazeoloji vahidləri də somatik frazeologiyaya daxil edir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, somatik frazeologizmlər frazeoloji sistemin ən qədim qatıdır və dildə işlənən frazeologizmlərin böyük əksəriyyətini təşkil edir.

Müvafiq somatik frazeologizmlər qrupunun sayı və tematik rəngarəngliyi bədən üzvlərinin əsas funksiyasının vacibliyi və aşkarlığından asılıdır. Dildə somatizmlər və somatik frazeologizmlər birlikdə, bir-biri ilə yanaşı və hərəsi bir sərbəst dil vahidi olaraq, ünsiyyət vasitəsi kimi nitqdə istifadə edilir. Somatizm və frazeologizmlər nitqimizdə fəal surətdə işlədilir və hərəsi öz konkret funksiyasını yerinə yetirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində somatik frazeologizmlərə yetərinə rast gəlinir.

Komponentlərin miqdarı baxımından frazeologizmlər məhduddur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində komponentlərin miqdarı baxımından yalnız iki cür frazeologizmlərə rast gəlirik:

1. İki-komponentli frazeologizmlər;
2. Üç-komponentli frazeologizmlər.

Daha çox komponentli frazeologizmlərə dastanların dilində az rast gəlmək mümkündür.

Qeyd edək ki, iki-komponentli və üç-komponentli frazeologizmlərin formalaşması və sabitləşməsində ümumi prinsiplərin olmasına baxmayaraq, onlarda fərdi xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Belə ki, iki-komponentli ifadələrin tərkib hissələrinin birləşmə imkanı güclü olur, çoxkomponentlilərdə təərflər daha mütəhərrik olur. Digər tərəfdən isə, iki-komponentli frazeologizmlərdə təərflərin ifadə vasitələri üçkomponentlilərə nisbətən daha geniş və zəngindir. Üçkomponentli frazeologizmlərdə konkretləşmə meyli daha güclü olduğundan onlarda tərkib hissələrinin ifadə vasitələri də azdır.

İki-komponentli frazeologizmlər həm leksik-semantik, həm də struktur baxımdan mövcud dövrün dilinin mənzərəsini yaratmaq üçün kifayətləndirici faktlar verir. Bu baxımdan onların təərflərinin ifadə vasitələrinin öyrənilməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Təərflərinin ifadə vasitəsinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud” dilindəki frazeologizmlər rəngarəngdir. Nəzərə alsaq ki, frazeologizmlərin çoxu feili frazeologizmlərdir, o zaman ikinci komponentin ifadə vasitəsinin məhdudluğu aşkarlanır. Buna baxmayaraq, bir abidənin dili səviyyəsində təərflərin ifadə vasitəsi kifayət qədər zəngindir. Bu zənginliyi aşağıdakı təsnifatda aydın şəkildə görəcəyik.

1. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi feil olan somatik frazeologizmlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində bu tiptən olan frazeologizmlər kifayət qədər üstünlük təşkil edir, daha dəqiq desək, feili frazeologizmlərin beş-altısını kənarlaşdırmaqla, demək olar ki, hamısında birinci komponent isimdən ibarətdir: göz gəzdirmək, canın almaq, əlində qaldı, gözünə durmaq, qoltuq qısqmaq, ağzın

ayırmaq, damarları qaynamaq, dilin aramaq, dərisini üzmək və s. onlarla frazeologizm bu qəbildəndir. Məsələn:

Al qanatlı Əzrayil ol yigidin canın aldı [KDQ,95]

Könül verib sevdiğim, a Dirsə xan! [KDQ, 38]

Basat qoçun başını Dəpəgözün əlinə sundu.

Qaldıracaq buynuz əlində qaldı [KDQ,130]

2.Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi feil olan somatik frazeologizmlər. İki komponentli frazeologizmlər arasında bu tipli birləşmələrə rast gəlinmir.

Üçkomponentlilər içində belələrinə rast gəlmək olur. Bu birləşmələrdə üç komponentdən ya birinci, ya da ikinci sifət olur. Məsələn: könlünü uca tutan birləşməsində ikinci, yigitləri boyına alğıl birləşməsində birinci tərəf substantivləşmiş sifətdir.

3.Hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar. Bu frazeologizmlər daha çox ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklindədir və bizim araşdırmamıza görə, abidənin dilində birinci tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində frazeologizm yoxdur. Görünür, bu hal ismin həmin mövqedə atributivləşmə meylinin zəif olması ilə bağlıdır. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində isə komponentlər, əsasən, isimlə ifadə olunur. Ona görə də bu formalı frazeologizmlər daha çoxluq təşkil edir. Bunlara aid abidənin dilində belim qüvvəti, ağam başıçün, göz ucilə və s. Somatik frazeologizmlər işlənmişdir. Məsələn;

Əgər əlində qopuz olmasaydı, ağam başıçün, səni iki parə qılurdım [KDQ, 114]

Güclü belim qüvvəti, qarannu gözlərümin aydını, qardaş! [KDQ,100] Qarşusından ol əri sanctum vəqt dikdim göz ucilə ol ərə baqdım [KDQ,95]

4. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi sifətlə ifadə olunan birləşmələr. Bunlar da abidənin dilində azlıq təşkil edir. Quzğun dilli, quş ürəkli tipli frazeologizmlər buraya aiddir. Məsələn:

On altı bin ip üzəngili, keçə börkli, azğun dinli, quzğun dilli kafər çıqa gəldi [KDQ, 69]

Bəglər aydır: “Oğlan quş yürəkli olur” [KDQ, 71]

Bunlardan başqa, birinci tərəfi əvəzlik, ikinci tərəfi isimlə ifadə olunan (sənin əlindən) və s. tipli frazeologizmlər də vardır. Məsələn: Övrət avdır: “Vay, sənin əlindən nə yer yüzində dirimiz və nə yer altında ölümüz qurtulurmuş!-dedi” [KDQ, 117]

Dilimizdəki sözlər quruluşuna görə üç yerə bölünür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Quruluş rəngarəngliyi frazeologizmlərin tərəflərində də özünü göstərir. Hər şeydən əvvəl deyək ki, abidənin dilində işlənən frazeologizmlərdə tərəflərin sadə quruluşlu sözlərlə ifadəsi əsas yer tutur. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi frazeologizmin xalq ruhu ilə daha çox bağlı olması və bu sahədə isə sadə sözlərə üstünlük verilməsidir. Digər tərəfən isə, sadə sözlərin birləşmə yaradıcılığında iştirakı mürəkkəbləşmənin dərəcəsi ilə də bağlı ola bilər, yəni frazeologizmlər sabit birləşmələrdir, onlarda leksik vahidə meyil güclüdür və belə məqamda daha çox morfem yığınındansa, az morfemin iştirakı daha uyğundur. Bu baxımdan abidənin dilindəki frazeologizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Hər iki tərəfi sadə sözlərdən ibarət olan somatik frazeologizmlər. Təbii ki, bu tip abidələrin dilində üstünlük təşkil edir. Məsələn: dil açmaq, əl götürmək, gözi dönmək, gözü tutmaq, ödi sınmaq və s. Məsələn:

Ağız açub əgər olsam üstimizdə tənri görkli [KDQ,32]

Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ana vargil!-dedi [KDQ,148]

Meydan yüzində qardaşın Qıyan Selcik ödi sındı, can verdi [KDQ,128]

Gözüm döndü, könlüm getdi [KDQ,92]

2.Birinci tərəfi düzəltmə, ikinci tərəfi sadə sözdən ibarət olan frazeologizmlər: tatlu can, tatlu damağ və s. Məsələn:

Datlu damağ tutubamı soruşmadım [KDQ,116]

3. Birinci tərəfi sadə, ikinci tərəfi düzəltmə sözdən ibarət olan frazeologizmlər: göz gəzdirmək, qan qusdurmaq, gözünü qorxutmaq, qan qaşınmaq, ödi yarılmaq, quzğun dilli, quş ürəkli, dar ağızlu, qara qaşlı, qara saçlı və s. Məsələn;

Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlan cuğnı görmədi [KDO, 38],

Hamidlən Mərdin qələsin dəpüb yıqan, dəmür yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusdırən .. Qaragünə oğlu Qarabudaq çapar yetdi [KDO, 49]

“Yigitlərim, Əzrayilingözünü elə qorxutdum ki, gen qapuyu qodı, tar bacadan qaçdı” [KDO, 80]

Aslan hayqırdı, meylanda nə qədər at varsa, qan qaşındı [KDO, 88]

Oğı Qıyan Selcuğın ödi yarıldı [KDO, 99]

“Oğlan quş yürəkli olur, meydanı qor qaçar”-dedi [KDO, 140]

Qoşa badam dar ağızlum!

Qələmçilər çaldığı qara qaşım!

Qurması qırq tutam qara saçım! [KDO, 117]

Başım-beynim aldınız frazeologizmi daha fərqli quruluşa malikdir; burada birinci komponent mürəkkəb, ikinci komponent sadə quruluşlu sözlərdən ibarətdir. Müasir dilimizdə bu frazeologizmin birinci komponenti baş-beyin formasına malikdir, daha doğrusu, birinci komponentin birinci sözü mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir. Dastanın dilində isə biz bu frazeologizmin məhz hər iki tərəfinin mənsubiyyət şəkilçili formasına rast gəlirik ki, bu da danışq dili xüsusiyyətidir;

Birəski qaftan verdinüz, bənim başım-beynim aldınız”-deyib vardı [KDO:62-63]

Yuxarıda adı çəkilən tədqiqatlarda frazeoloji vahidlərin tematik-konseptual təsnifləndirilməsi verilməmiş, istər somatik, istərsə də digər bütün frazeologizmlər elə ümumi tipoloji-frazeoloji bölgüyə əsasən qruplaşdırılmışdır. Biz isə frazeoloji vahidləri tematik cəhətdən iki hissəyə, daha doğrusu somatik və qeyri-somatik qruplara ayırırıq və bu bölgüdən çıxış edərək dastanların dilindəki somatik frazeologizmləri tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə substantiv (ismi) somatik frazeologiya və feili predikativ somatik frazeologiya olmaqla iki qrupa bölməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Bundan başqa bu bölgünü əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə də verə bilərik:

1. Əsas tərəfi adlardan ibarət olanlar.

2. Əsas tərəfi feillərdən ibarət olanlar.

H. Bayramov isə bu bölgünü feili və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr başlığı altında vermişdir [3, 110].

"Kitabi-Dədə Qorqud" isə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsidir. Bu abidə bir nəfərin yaradıcılıq məhsulu deyil, burada fərdi yaradıcılıq yoxdur. Məhz buna görədir ki, ismi frazeoloji birləşmələr feili frazeoloji birləşmələrlə müqayisə edilməyəcək dərəcədə azdır. Bununla yanaşı bu abidə həm də bədii əsər, bədii təfəkkür və bədii yaradıcılıq məhsuludur. Ona görə də burada ismi frazeoloji birləşmələrə rast gəlməmək mümkün deyil. İsmi frazeoloji birləşmələri müxtəlif cəhətdən qruplaşdırmaq olar:

1. Bu birləşmələr hər şeydən əvvəl əsas tərəfin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına görə təsnif edilir. Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" un dilindəki somatik frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı formaları var:

a) Əsas tərəfi isimdən ibarət olanlar. Məsələn:

Başım tacı –Başım tacı Qazan gəlmədi deyü izin izlədi, getdi [KDO, 76]

Belim qüvvəti -Tutar belüm qüvvəti oğul! [KDO, 66]

Mərə, dəli qavat!

Gözüm çöngə idigin nə bəgənməzsən?

Gözü gögçək qızların-gəlinlərin canın çoğ almışam! [KDO, 96]

b) Əsas tərəfi sifətdən ibarət olanlar. Dastanların dilində bu tip birləşmələr birinciyə nisbətən azlıq təşkil edir, həm də bu sifətlər daha çox - lı, - li, - lu, - lü şəkilçisi ilə yaranmışdır. Məsələn:

Oğlan quş yürəkli olur [KDQ,71]

On altı bin ip üzəngili, keçə borkli, azğın dinli, quzğun dilli kafər çıqa gəldi [KDQ,69]

Ağzı dualı-Ola kim, bir ağzı dualının alqışılə Tənri bizə yetman əyal verə- dedi [KDQ,35]

Əsas tərəfi digər nitq hissələri ilə ifadə olunanlara dastanın dilində rast gəlinmir.

2.Asılı tərəfin ifadəsinə görə də ismi somatik frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı struktur tiplərini göstərmək olar.

a)Asılı tərəfi isimlə ifadə olunanlar.Məsələn:

Alca qanı şorladı,qoynına endi [KDQ,163]

Uruzun şəfqət damarları qaynadı.Qara qıyma gözləri qan-yaş doldu [KDQ,163]

Qazan dəxi axtarıldı yerə endi.Oğlının boynın öpdü [KDQ,163]

b)Asılı tərəfi sifətlə ifadə olunanlar.Məsələn:

Acı tırnaq ağ yüzünə çalarmısın? [KDQ,82]

Tatlu candan ayırsın qadir səni [KDQ,102]

Beləliklə, frazeologizmlərdə tərəflərin birləşməsi üçün xüsusi qrammatik göstərici-şəkilçi tələb olunmur.Bu zaman onlar birinci növ təyini söz birləşməsi formasında çıxış edir.Müasir dilimizdə bu tip ismi birləşmələrə çox rast gəlsək də, "Dədə-Qorqud" dastanlarının dilində bunlar az müşahidə edilir. acı tırnaq, tatlı can,ağ alın,datlu damağ, tipli frazeologizmlər bunlardandır.

Ağ alnunda beş kəlmə dua qıldıq,qəbul olsun! [KDQ,103]

Apul-apul yürüdü,ağ alnını açdı.

Ağ biləklərini sığadı [KDQ,107]

Datlu damağ verüb soruşduğum [KDQ,101]

İkinci qrup frazeologizmlərdə tərəflər müəyyən qrammatik formada çıxış edir. Bunlara ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində rast gəlmək mümkündür.

a) II növ təyini söz birləşməsi formasında: Alpanlar başı Qazan oğlancuq ilə sərxoş olub yatırlar"-dedi [KDQ,69] Qarşusundan ol ərə sanctum vəqt dikdim göz ucilə ol ərə baqdım [KDQ,45] Beyrək dəxi"Nola, xanım, baş üzərinə! "-dedi [KDQ,55]

b) III növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olanlarda müəyyənlik, aydınlıq daha çox olduğu üçün onların frazeologizm kimi formalaşması çətin məsələdir. Lakin buna baxmayaraq, sözlərdə məcazlaşma meyli hər səviyyədə baş verdiyi üçün üçüncü növ təyini söz birləşməsi formasında da frazeologizmlər formalaşır. Məsələn: Oğlan bu qatla buğanın alnına yumruğunu tayadı, surdi meydanın başına çıqardı [KDQ,36].Güclü belim qüvvəti, qarannu gözlərümin aydını qardaş [KDQ,100]

Dastanların dilində, demək olar ki, yaxın mənalı sözlər eyni məqsədlə müxtəlif qrammatik formalarda II və III növ təyini söz birləşməsi şəklində frazeologizmlərin işləndiyi müşahidə olunur. Məsələn: Təyini söz birləşməsi formasında olan somatik frazeologizmlərin bəzilərinə birinci komponent mənsubiyyət şəkiçisi ilə işlənir. Belə forma üstünlük təşkil edir. Məsələn: Əgər əlində qopuz olmasaydı, ağam başıçün, səni iki parə qıurdım [KDQ,114]Güclü belim qüvvəti, qarannu gözlərümin aydını qardaş [KDQ,100],Bərü gəlgil, başum bəxti, evim təxti! [KDQ,38]

Müstəqil işlənilib - işlənə bilməsinə görə ismi birləşmələr bir-birindən fərqlənir. Məlumdur ki, frazeologizmlər ayrıca vahid kimi də təqdim edilir, hətta frazeologizyanın müstəqil dilçilik bölməsi kimi öyrənilməsi təsəvvürləri də özünü göstərir. Bu isə ondan irəli gəlir ki, frazeoloji vahidlər müstəqilliyə malik vahidlər kimi çıxış edir. Lakin onu da qəbul etmək lazımdır ki, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə söz və ibarələr məcazi mənə kəsb edir. Əgər bir-biri ilə əlaqə zamanı ayrı-ayrı sözlər məcazilik qazanırlarsa, birləşmənin bütünlükdə məcazilik qazanması yalnız birləşmədəxili əlaqədə deyil, habelə yaranmış birləşmənin digər sözlərlə əlaqəsində meydana çıxıb bilər. İsmi frazeologizmləri bu baxımdan iki qrupa ayırmaq olar: 1)mətnədən kənar şəkildə mövcud olanlar;

2) yalnız mətn daxilində mövcud olanlar.

Frazeologizmlərin böyük bir hissəsi müstəqil şəkildə işləyə bilər. Bunlar daha çox təyini söz birləşməsi şəklində özünü göstərir və mətndə həm nominativ formada, həm də başqa qrammatik formalarda işlədilir.

a) Nominativ formada:

Qara gözdən acı yaşlar dökündünmü qız? [KDQ,65]

Ala gözdən acı yaşın dökər olur [KDQ,112]

Acı tırnaq ağ yüzünə çalarmısan? [KDQ,82]

Müstəqil işlək olan frazeologizmlərdən çoxu II və III növ təyini söz birləşməsi formasına malikdir. İsmi birləşmələrin elə növləri var ki, onlar müstəqil şəkildə mövcud deyil, yeni mətndən kənar düşünülür, ayrılıqda adlandırmaya malik deyil. Məsələn: Gen ətəgünə, tar qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm [KDQ,56]

Məlumdur ki, feilin qrammatik məna növləri subyekt və obyektin hərəkətlə olan qarşılıqlı münasibəti əsasında formalaşır. Bu cəhətdən predikatla əlaqələnmədə müəyyən qanunauyğunluqlar özünü göstərir. Belə ki, qrammatik məna növləri təsirlik kateqoriyası ilə də əlaqəli olduğu üçün həm birinci, həm ikinci komponent müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. İkinci komponentin hansı qrammatik məna növündə olmasına görə feili frazeologizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Feili məlum növdə olan frazeologizmlər. Məlum növ feilin çıxış nöqtəsi olduğundan və bu baxımdan həm təsirli, həm təsirsiz olduğundan onların başqa sözlərlə əlaqəyə girmək imkanı daha güclüdür. Məlum növ feillərin bir qismi təsirli, digər qismi təsirsizdir. Bu isə imkan verir ki, məlum növ feillər istənilən xarakterli sözlə əlaqəyə girib frazeoloji birləşmə yaratsın. Digər tərəfdən isə danışıq dili üçün məlum növ feillərin işlənmə tezliyi daha güclüdür. Danışıq dili daha konkret, aydın və lakonik olduğundan burada məlum növ feillərin istifadəsi daha təbii və gərəklidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" da danışıq dili faktı olduğundan burada adlıq hallı feili frazeologizmlər mütləq üstünlüyə malikdir.

M.D. Qırçaq türk dillərinin tarixən aktiv quruluşlu dil olduğunu sübuta yetirir və göstərir ki, həmin dövrdə feilin məlum növü digər növlərin də yerində işləyə bilər [6,83-86]. Qeyd edək ki, dastanların dilindəki somatik frazeologizmlərin müqayisəsi belə fikrə gəlməyə imkan verir ki, buradakı somatik frazeologizmlərdə əsas tərəf daha çox təsirli feildən ibarət olur. Bunun səbəbi odur ki, təsirli feillə başqa halda olan sözlər əlaqəyə girə bildiyi halda, təsirsiz feillərlə təsirlik halda olan sözlər əlaqəyə girə bilmir. Buna baxmayaraq, təsirli feillərin iştirakı ilə formalaşan somatik frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi ilə təsirsiz feillərlə formalaşan somatik frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi bir-birinə yaxındır. Sözsüz ki, bu zaman birləşmələrin qrammatik strukturu yox, semantik özəlliyi əsas rol oynayır.

a) Əsas tərəfi təsirli feildən ibarət olan somatik frazeoloji birləşmələr həm strukturxüsusiyyətlərinə, həm də leksik-semantik özəlliklərinə görə mühüm yerə malikdir. Bu birləşmələrin formalaşmasında daha çox almaq, vermək, tutmaq, salmaq və s. feillər iştirak edir. Almaq feili ilə formalaşan somatik frazeologizmlər: qanını almaq, canını almaq, başı bun almaq, boynuna almaq, əlindən almamaq. Məsələn: Başı bun almaq- Üç yerdə yaralandım, qara başım bun aldı, yalnız qaldım [KDQ,46], Boynuna almaq-toplamaq, yığmaq-Yigitlərin, oxsağıl, boynuna alğıl; Qatlanmadı, qırq incə qızı boynuna aldı [KDQ:37-38], Əlindən almamaq- Axır zəmanda xanlıq gerü - Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən amıya [KDQ,31]

(Yolu) əlinə almaq - getmək- Gəldüğü yolu əlinə alub yortdı [KDQ,74]

Əlindən almaq- Qanlı kafər əlindən qartaşcuğun tartub aldı [KDQ,115] Qanlı kafər əlindən babasın tartub aldı [KDQ,122]

Qan almaq- qisas almaq- Çoban aydır: "Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərəm", -dedi [KDQ,46]

Çoban aydır: “Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qardaşım qanın almağa gedərəm”-dedi [KDQ,46]

Vermək feili ilə formalaşan somatik frazeologizmlər: könül vermək, damağ vermək, baş vermək və s. Məsələn;

(Yolunda) baş vermək- Bir yigit aramızdan əksildi, sənin yolunda baş verdi [KDQ,126]

Gözü tutmaq-Yigidin gözi bir dəniz qulunı boz ayğırı tutdı, bir də altı pərli güzi, bir ağ tozlu yayı tutdı [KDQ,53]

Gözün kimi tutarsa, ... sən ana varğıl [KDQ,83]

Göz yaşı tutmaq- Gözi yaşı tutdı ola gözüm səni? [KDQ,103]

Könlin uca tutmaq- Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz [KDQ,31]

Yüz tutmaq- Qalın Oğuz bəgləri yüz göyə tutdular [KDQ,52]

Salmaq feili ilə formalaşan somatik frazeologizmlər: boyına saldı, ayağına salmaq və s. Məsələn;

Ayağına salmaq- Ayağın toprağına məni saldılar. Sana kəsim verəlim, deirlər dedi [KDQ,99]

Boyına salmaq-Oğlancuğınyanına alub, qırqyigidin boyına saldı, ava çıxdı [KDQ,37]

Bunlardan başqa, əsas tərəfi təsirli feildən ibarət olan digər somatik frazeologizmlər də vardır. Bunlara bağır basmaq, göz gəzdirmək, və s gətirmək olar. Məsələn:

Ağız açmaq - Ağız açub ögər olsam, üstimizdə tənri görkli! [KDQ,32]

Sözügedən deyim Türkiyə türkcəsində uyğun “ağız açmaq” şəkliylə və “söz söylemek, konuşmak; kavgaya başlamak, hiddet göstermek, taşmak” mənalarıyla bir idiomatik uyuşma olaraq işlənilir. Bununla bərabər, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində sözügedən deyimə komponentləri sintaktik paralellərlə ifadə olunan “Ağzını açıb gözünü yummaq” və “Açı ağzını, yumdu gözünü” idiomatik qovuşmasına da təsadüf olunur. Sözügedən deyimə müasir türk ədəbi dillərində həm idiomatik uyuşma, həm də idiomatik qovuşma olaraq təsadüf olunur. Bu da yuxarıda somatik frazeologiyanın həm Dədə Qorqud dastanları mətnində, həm də müasir türk ədəbi dillərində leksik-sintaktik paralellik təşkil etməsi haqqında deyilən fikri bir daha təsdiqləyir.

Barmağını ısırmaq- Yigit barmağın ısırdı, aydır [KDQ,53]

Baş endirmək - Baş endirdi, bağır basdı [KDQ,55]

Baş endirüb, səlam verdilər [KDQ, 53]

Başa qaqınc qaxmaq- Əgər çobanla varacaq olursam, Qalın Oğuz bəgləri bənim başıma qaqınc qaxarlar [KDQ,46]

Baş qaldırmaq- Baş qaldıran kafərləri öldürdi, qəza eylədi [KDQ,53]

Başa çevirmək- Qırq evli qulla qırq cariyə oğlı başına çevirdi [KDQ,78]

Baş qoymaq- Bir yadıqda baş qoyub əmişdigim [KDQ,83]

Baş qoymaq- canını qurban vermək - Beyrək aydır: “Vallah, mən Qazan Oğuzına baş qomışam” [KDQ:124-125]

Başına zəval gətirmək - Əmma Oğuzun başına zəval gətürdin [KDQ,98]

Cigərin tağlamaq- Yumru-yumru ağladı, yanıq cigərcigini tağladı [KDQ,48]

Dilini aramaq- öyrənmək - Anasının dilini aradı [KDQ,111]

Əlindən qurtarmaq- Yaxşı yigidin canın onun əlindən qurtaraydım [KDQ,80]

Göz açmaq- görmək- Göz açuban gördüğüm [KDQ:38-72]

Göz qaqmaq- Göz qaquban könül alan anun görklisi olur [KDQ,86]

Qapaq/qabaq qaldırmaq- Qapaq qaldırdı. Dərsə xanın yüzünə baqdı [KDQ,38]

Qabaq qaldırdı. Qazanın yüzünə toğrı baqdı [KDQ,72]

Qulağına qoymamaq-dinləməmək- Bin söylərsən,birisini quymaz, ərin sözünü qulağına qoymaz [KDQ,33]

Yürəgi oynamaq- Düm yürəgi oynadı [KDQ,72]

Yürəgin dağlamaq-Bağrım la yürəgim nə tağlarsan [KDQ,107]

Yüz bulmamaq- Dəli Domrul babasından yüz bulmayıb sürdi anasına gəldi [KDQ,82]

Dədəm Qorqut Ötədən bəri gəldi. Baş endirdi, bağır basdı [KDQ,5]

Sağlən solma göz gəzdirdi, oğlanuğunu görmədi [KDQ,38]

Tayım Uruzu gördim,-baş kəsübdür, qan dökipdir, çöldi alubdur, ad qazanıbdır [KDQ,69]

b) Əsas tərəfi təsirsiz feildən ibarət olan somatik frazeoloji birləşmələr də dastanın dilində zəngin və işləkdir. Bu cəhətdən düşmək, gəlmək, getmək, girmək feilləri daha fəaldır. Məcəzilik baxımından daha geniş çalara malik olan bu təsirsiz feillərin sərbəst söz birləşmələri kimi, frazeoloji birləşmə yarada bilmə imkanları daha genişdir. Düşmək sözünün iştirakı ilə yaranan somatik frazeologizmlər:ayağına düşmək, və s. bu tiptən olan frazeologizmlərdir. Məsələn:

Ayağına düşmək- Cübbəsilə-çuxasilə Beyrəgin ayağına düşdi [KDQ,65] Qazanın ayağına düşdilər, suçlarını dilədilər, əlin öpdilər [KDQ,126]

Abidənin dilində getmək feilinin iştirakı ilə formalaşan somatik frazeologizmlər əsas etibarilə üçkomponentli olsalar da, ikikomponentli frazeoloji birləşmə də diqqəti cəlb edir. Könlüm getdi,(Əqli) başından getmək frazeologizmi bu qəbildəndir. Məsələn:

(Əqli) başından getmək- Çoban böylə digəc Qazan ah etdi, əqli başından getdi [KDQ,45]

Ah etdilər, əqilləri başlarından getdi [KDQ,57]

Könlü getmək-Gözüm döndü, könlüm getdi.

Öldürərəm səni!-dedi [KDQ,92]

Girmək təsirsiz feili də bəzi somatik frazeologizmləri formalaşdırmışdır.belinə girmək, əlinə girmək və s. Məsələn:

Əlinə girmək- Avazım gödəlmədin, ünüm boğulmadın bir atdır, əlümə girdi, ilətim, saqlıyayım [KDQ,60]

Bunlardan başqa, abidənin dilində ikinci tərəfi təsirsiz feildən ibarət olan somatik frazeologizmlərdən yürəgi oynadı, gözi qorqdı, bağırım yandı, gözüm döndü, qan ağlamaq, ödi yarıldı, odi sındı və s. işlənmişdir. Bu frazeologizmlərin bəzisi abidənin dilində yalnız bir yerdə işlənirsə, başqa qisminə bir neçə yerdə rast gəlmək mümkündür. Bu da onların dövr üçün işlək frazeologizm olduğunu göstərir. Məsələn:

Ağzının suyu axmaq - Avsal olmuş tana kibi ağzının suyu aqdı [KDQ,87]

Alnına çıxmaq- sərxoş olmaq- İçüb-İçüb Ulaş oğlu Salur Qazanın alnına şərəbın istisi çıxdı [KDQ,42]

Bağrı sarsılmaq- Qara bağrı sarsıldı [KDQ,38]

Qara bağrın sarsulubdur "ağa!" deyü nə ağlarsan,nə bozlarsan? [KDQ,61]

Sözügeçən deyimə də işlənən şəkliylə əsas etibarilə Dədə Qorqud dastanları mətninin leksikonunda təsadüf edilir.

Bağrı yanmaq- Yandı bağırım, göynədi içim [KDQ,61] Yalnızca oğul görünməz, bağırım yanar [KDQ,72]

Başına qaranu olmaq - Dünya-aləm kafərin başına qaranu oldu [KDQ,44]

Başına çıxmaq- ağılı aparmaq- Şərəbın istisi başına çıxdı [KDQ,95]

Başı əsən olmaq - Bəg yigit, baş əsən olsa, börk bulunmazmı olur [KDQ,91]

(Dünya) başına tar olmaq- Yalan dünya başına tar oldu [KDQ,94]

Gen dünya başına tar oldu [KDQ,96]

Belindən enmək (gəlmək)- Ata adını yürütmiyən xoyrad oğul ata belindən enincə enməsə, yeg [KDQ,32]

Bıği qararmaq- gənc, cavan - Bığçağı qararmış yigicikləri çox yemişəm [KDQ,103]

Dişdən çıxmaq- Otuz iki dişdən çıxan bütün orduya yayıldı [KDQ,106]

Əlində şəhid olmaq- Kərbala yazısında yazıdlər əlində şəhid oldu [KDQ,32]

Əlindən uçmaq- Çünki mənim əlümdən gögərçin kibi quş oldu, uçdı [KDQ,80]

Əlində nə olmaq- Mənüm də əlümdə nə var [KDQ,80]
Əlində hünəri olmaq - Bu yigidin sözi yügrək, əgər əlində hünəri var isə - dedi [KDQ,87]
Əlində həlak olmaq- Bunun kibi yigit heyf ola ki, canvərlər əlində həlak ola! - dedi [KDQ,87]
Əlində qalmaq- Yarın Oğuz elinə xəbər vara, dəvə əlində qalmışdı, qız qutardı - deyələr [KDQ,89]
Gözləri qan-yaşla dolmaq - Qara qıyma gözləri qan-yaş taldı [KDQ,38]
Gözi qararmaq- Qarnın acıqmamışkən, gözün qararmamış ikən bu ağacı qoparı gör [KDQ,46]
Gözünə qarannu olmaq- Dünya-ələm kafərin gözünə qarannu oldı [KDQ,48]
Gözü dönmək- Gözüm döndü, könlüm getdi [KDQ,92]
Qan ağlamaq- Üç kərə yaği görməsə, qan ağlıyan Toğsun oğlu Rüstəm bilə varsun [KDQ,95]
Qanı qaynamaq- Eylə olsa, Beyrəgin qanı qaynadı [KDQ,54]
Qanına susanmaq- Mərə, hərzə-mərzə söyləmə. Qanına susanma, gəl and iç! [KDQ,124]
Könlünə ilham etmək- Həq təala anın könlünə ilham edərdir... [KDQ,31]
Könlünə rəhm etmək- Həq təala atamın könlünə rəhmət eləsə, kəbin kəsüb mənə ol yigidə versə [KDQ,87]

Ödü yarılmaq- Oğlu Qıyan Selcüğün ödi yarıldı [KDQ,99]
Ödü sınmaq- Meydan yüzində qardaşın Qıyan Selcik ödi sındı, can verdi [KDQ,100]
Yürəgi oynamaq- Düm yürəgi oynadı [KDQ,72]
Yüzü dönməmək- Yüz bin ər gördümsə, yüzüm dönmədi [KDQ,117]
Yüzünə toxunc olmaq- Başıma qaxınc, yüzümə toxunc olmasın [KDQ,86]
Yüzi gülməmək- Ərə varalıdan bəru dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi [KDQ,33]
Düm yürəgi oynadı [KDQ,38]
Evlə olsa, xanım, Beyrəgin qanı qaynadı [KDQ,54]
Meydan yüzində qardaşın Qıyan Selçik ödi sındı, can verdi [KDQ,100]
2. Abidənin dilində ikinci tərəfi məlum növ feillə ifadə olunan somatik frazeologizmlər mütləq üstünlük təşkil etsə də, az da olsa, digər mənə növlərinə aid nümunələr də diqqəti cəlb edir.

Bu baxımdan məchul növ feillər diqqəti cəlb edir. Məchul növ feillərdə məntiqi subyekt tələb olunmadığından onların bu tipli frazeologizm yaratma imkanı da yoxdur. Digər tərəfdən o biri mənə növləri (icbar növ istisna olmaqla) təsirsiz feil olduğundan onların təsirlik hallı sözlərlə əlaqəyə girmək imkanı da heçə enir. Nəzərə aldıqda ki, feillər daha çox adlıq və təsirlik hallar ilə əlaqəyə girib frazeologizm yaradır, bu zaman digər mənə növlərinə, o cümlədən məchul növə aid feillərin iştirakı ilə frazeoloji birləşmənin yaranmasındakı məhdudiyət aşkar bilinir.

3. Dastanların dilində qayıdış növdə olan feili somatik frazeoloji birləşmələrə də rast gəlmək mümkündür. Qayıdış növ feili somatik frazeologizmlər məchul növə nisbətən çox işlənmişdir. Bu cəhətdən ödi yarıldı, gözi açıldı, qan qaşındı, bağıryanmaq, könlü açılmaq, göz qarartmaq və s. misallar gətirmək olar. Məsələn:

Bağıryanmaq- Yandı bağıрым, göynədi içim [KDQ,61]
Yalnuzca oğul görünməz, bağıрым yanar [KDQ,72]
Könlü açılmaq- Ava bingil, könlün açılsun! [KDQ,105]
Göz qarartmaq- Qara dinlü kafərə göz qarartdı [KDQ,71]
Qan qaşınmaq- Aslan hayqırdı, meydanda nə qədər at varsa, qan qaşındı [KDQ,88]
Ödi yarılmaq- Oğlu Qıyan Selcüğün ödi yarıldı [KDQ,99]
Misallardan göründüyü kimi, bu birləşmələrin tərəflərinin qarşılıqlı dinamik əlaqəsində ikinci tərəflər məchul feil təsiri bağışlayır. Lakin bu, zahirən belədir, beləki, əvvəla, bu birləşmələr

idiomatik xarakterə malik olduğu üçün onları bir-birindən ayırmaq olmaz və bu zaman məchul növə aid hər hansı məzmun görünməz olur. Digər tərəfdən isə, frazeoloji birləşmə səviyyəsində həmin birləşmələr subyektlə birlikdə çıxış edir. Bu isə məchul növü bilavasitə inkar edən faktdır. Ona görə də subyektlə birbaşa əlaqələnib obyektə də subyektlə birləşdirən frazeologizmi qayıdış feillər kimi çıxış edir.

Burada bir məsələyə toxunmaq lazımdır. Məlumdur ki, dərilmək sözü müasir anlamında qrammatik səciyyəsində məchul növə aiddir. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində dərilmək feili müxtəlif sözlərlə məcazi mənada əlaqəyə girərək fərqli birləşmələr yaratmışdır. Bu birləşmələrdə dərilmək feili, əsasən, "yığılmaq" məzmununu ifadə edir. Belə birləşmələrə başında olan bit ayağına dərildi frazeologizmini misal göstərmək olar. Məsələn:

Qanlı Qoca bu başları və bu canvərləri gördi, başında olan bit ayağına dərildi [KDQ,85]

Aydındır ki, dastanın dilində eyni leksik mənada dərmək feili işlənmişdir, lakin bu nümunələrdə həm qrammatik mənə növ şəkilçisinin işlənməsi, həm də müvafiq məzmunla malik olması bizə əsas verir ki, hər iki frazeoloji birləşmənin ikinci tərəfini qayıdış növ hesab edək.

Maraqlıdır ki, dastanın müasir mətnində həmin feillərdən birincisi toplaşmışdı, ikincisi daraşdı formasında işlənmişdir. Deməli, hər iki halda feillər qarşılıq-birgəlik forma və məzmununda müasir dilimizə çevirilmişdir. Halbuki biz bu feilləri müasir dilimizdə yığılmışdı və töküldü şəklində də anlaya və çevirə bilərik. Hətta yığıldı feili hər iki birləşmədə mənsubiyyətlərini də saxlaya bilər. Bu hal göstərir ki, həmin feilləri biz qayıdış növ kimi almalıyıq.

4.Dastanların dilində daha çox rast gəlinən feil növlərindən biri icbar növdür. Lakin sadə feillərdə daha çox özünü göstərən bu faktı frazeologizm haqqında demək olmaz. Belə ki, abidədə bizim müşahidəmizə görə bir yerdə icbar növdə somatik frazeologizm işlənmişdir. Qan qusdurmaq frazeologizmi icbar növdə olaraq işin başqası tərəfindən həyata keçirildiyini bildirir. Məsələn:Ağ saqqallu baban Aruza qan qusdırdı [KDQ,100]

Sözsüz ki, frazeologizm konkret, həqiqi mənə ifadə etmədiyi üçün bunlardakı qrammatik anlayışların ifadəsində də tam eyniyyət axtarmaq olmaz. Belə ki, əvvəla, qan qusdurmaq frazeologizmi sözə ekvivalent olaraq təsirsiz feil kimi çıxış edir. Lakin frazeoloji birləşmənin ikinci komponenti olan qusdurdu feilinin semantik- qrammatik təyinatında icbarilik var. Buna baxmayaraq, qan sözü ilə əlaqəsində reallıqdan daha çox qeyri-real mənə əlaqəsi özünü göstərir. Qan qusdurdu frazeologizmində sözlərin qarşılıqlı əlaqəsində mücərrədlik icbar növ anlayışını potensial şəkllə salsada, sözsüz ki, burada feilin (qusdurdu) özünün növ spesifikasiyası nəzərə alınmalıdır. Ona görə də fikirləşirik ki, bu frazeologizmin ikinci tərəfi icbar növ feildən ibarətdir.

Göründüyü kimi, feili frazeologizmlər qrammatik mənə növlərinə görə də zəngindir. Bu da həmin vahidlərin işlənmə tezliyinin və qrammatik xüsusiyyətlərinin genişliyini göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Bayramov H. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1978, 174 s.

2.Cəlilova S. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində feili frazeoloji birləşmələr", Bakı: Maarif, 1978, 174 s.

3.Gül Rza "Dədə Korkut Hikâyelerinde Söz Kalıpları", D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi 10, 2008,105 s.

4.Qıpçaq M. "Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi" Bakı, Elm,2000,453 s.

5.Məmmədova E. "Kitabi- Dədə Qorqud"da frazeoloji birləşmələrin struktur modelləri", Dissertasiya , Bakı, 2010, 150 s.

KDQ - Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtib edənlər: F. Zeynalov., S. Əlizadə), Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s

Pharmaceutical Sciences

Collaboration of clinical pharmacist and doctor on the example of treatment of a patient with osteochondrosis

Tamaz Chumburidze

Professor. TSMU. Department of Social and Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

Nino Nemsitsveridze

As. Professor. TSMU. Department of Social and Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

Anna Dolenjashvili

Master of Clinical Pharmacy.

Levan Shalamberidze

Professor. V. Tsitlanadze scientific-practical center of rheumatology, Tbilisi, Georgia.

Ioseb Tomadze

Master of Pharmacy. TSMU. Department of Social and Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

Arthritis is a chronic disease of the articular apparatus, during which there is primary progressive dystrophy (degeneration) and destruction of bone-cartilage, proliferation of underlying bone tissue, structural changes of the articular surface of the bone before its total destruction, the appearance of osteophytes, secondary inflammation of the synovial membrane, which causes joint deformation. Osteoarthritis is a major source of pain, disability, and socioeconomic cost worldwide. The epidemiology of the disorder is complex and multifaceted, with genetic, biological, and biomechanical components.[1]

The disease begins gradually, at the initial stage the role of the pharmacist in alleviating the pathological process and in the correct implementation of pharmaceutical care is quite high. The disease is clinically manifested in functionally highly loaded joints: hip-femur, knee, tibia-ankle, as well as in the distal interphalangeal joints of the wrist. Patients complain of dull, annoying pain, which is aggravated by movement, and during loading, the intensity of pain increases during the day [2].

A patient with the mentioned symptoms often engages in self-medication or turns to a pharmacist for help, whose duty is to determine the severity of the patient's condition, provide assistance within the scope of his competence and, if necessary, refer the patient to a doctor.[3,4]

Without treatment, the condition worsens. Treatment The standard regimen includes pain-relieving and anti-inflammatory drugs, manual therapy, spinal stretching, physical therapy treatment, and remedial physical education. Severe cases require surgical intervention. [5,6,7,8].

The purpose of our study was to determine the importance of clinical pharmacist involvement in osteoarthritis treatment. Since in the last period the clinical pharmacist actively participates in the pharmacotherapeutic process. He is a doctor's consultant on the issues of drug interactions, pharmacokinetics and pharmacodynamics of drugs, monitoring of side effects of drugs.

in order to reduce and avoid the risks of polypragmatism. The task of the research was to analyze the prescription based on the study of the history of the patient with osteoarthritis in order to avoid adverse drug interactions.

We selected a patient with osteoarthritis who was prescribed more than 5 medications. Together with the doctor, the patient's condition was monitored, the issue of the compatibility of the prescribed drugs was analyzed.

Patient: N.S., woman, 57 years old. Diagnosis: polyosteoarthritis, mainly with damage to the knee joints, pronounced osteochondrosis and spondylosis of the spinal column.

Concomitant diseases: hypertensive disease, obesity of the 2nd degree

It was assigned:

1. Nalgisine 275 mg. Naproxen
2. Donna Pak 1.5g. Glucosamine
3. Sirdalud 2 mg. Tizanidine
4. Nolpase 20 mg. Pantoprazole
5. Lorista H 50/12.5. Losartan/Hydrochlorothiazide
6. Naprof gel. Naproxen

We discussed drug interactions:

Tizanidine-Losartan/Hydrochlorothiazide

Tizanidine increases the effects of both losartan and hydrochlorothiazide through pharmacodynamic synergism.

Naproxen-Hydrochlorothiazide. Naproxen increases, and hydrochlorothiazide decreases, serum potassium. When the patient takes this combination, he needs to drink a lot of water. It is also necessary to monitor blood pressure and kidney function.

Naproxen-Losartan. Naproxen and losartan increase the toxicity of each other.

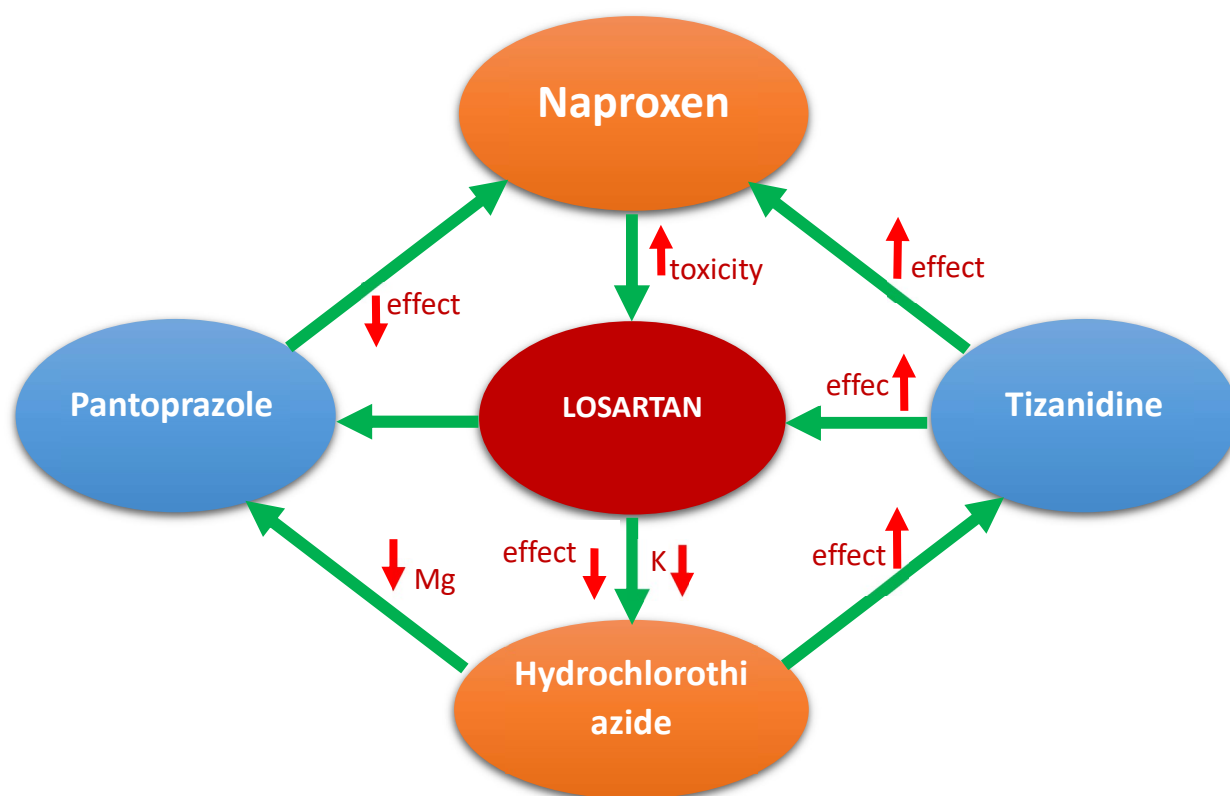
Naproxen reduces the effect of losartan by pharmacodynamic antagonism. NSAIDs reduce the vasodilatory synthesis of renal prostaglandins and therefore affect fluid homeostasis and may reduce the antihypertensive effect. Losartan and naproxen also increase serum potassium.

Naproxen-pantoprazole. Taking these medications together may affect the enteric absorption of naproxen, which may cause the medication to be released from the body too early. This may make naproxen less effective.

Hydrochlorothiazide-pantoprazole. Long-term use of the proton pump inhibitor pantoprazole may cause hypomagnesemia, the risk may be further increased with other drugs that have this effect, such as hydrochlorothiazide.

In severe cases, hypomagnesemia It can cause irregular heart rhythm, muscle spasms, tremors and convulsions.

The safe use of both medications may require a dose adjustment or more frequent monitoring by a doctor.

The case was reviewed by a clinical pharmacist in consultation with a rheumatologist, and it was determined that active monitoring by the pharmacist is required: since losartan and naproxen increase each other's toxicity, their combination should be used with caution may cause renal dysfunction, naproxen reduces the effect of losartan by pharmacodynamic antagonism. Nonsteroidal anti-inflammatory drugs reduce the synthesis of vascular vasodilating prostaglandins and thereby affect fluid homeostasis and may reduce the antihypertensive effect.

Losartan and naproxen both increase serum potassium. It should be used with caution. Requires frequent monitoring. In conclusion, it can be said that in the mentioned case, with the help of the pharmacist, the risk of complications was eliminated, monitoring was established and the doctor's time was saved. Accordingly, in our opinion, the collaboration of the doctor and the pharmacist produced positive results in the treatment of the mentioned patient.

Reference

1. The lancet-osteoarthritis. Prof S Glyn-Joines,Dphil. A J R Palmer,BMBCCh. R Agricola,Msc. Prof A J Price,DPhil. Prof T L Vincent,PhD. Prof H Weinans,PhD. 2015.
2. Centers for Disease Control end Prevention-Arthritis. Kennedy J, Roll JM, Schraudner T, Murphy S, McPherson S. Prevalence of persistent pain in the US adult population.2014.
3. Diagnosis and therapy of internal diseases. Vazha Gvantseladze, Giorgi Kalandrishvili. Osteoarthritis. (904).2010.
4. Jama Network. Diagnosis end treatment of Hip end knee osteoarthritis. Jeffrey N.kataz, MD, MSc,kaetlyn R , Arant,BA,Richard F. loeser MD.2021.
5. Book:Mayo Clinic on Arthritis – Osteoarthritis. 2020
6. Hip osteoarthritis (Degenerative Arthritis of the Hip. David Zelman.MD. WebMD. 2020.
7. Humero-scapular periathrosis. B Baslund, B S thomsen,E M Jensen. National library of medicine. PMID:1998234.2012.
8. Medical center Bersenev's – Lumbosacral spine osteochondrosis. Bul'varno kudriavska.2014.

Pharmaceutical care of the patient with osteoarthritis

Tamaz Chumburidze

Professor. TSMU. Department of Social and Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

Nino Nemsitsveridze

As. Professor. TSMU. Department of Social and Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

Anna Dolenjashvili

Master of Clinical Pharmacy. Tbilisi, Georgia.

Levan Shalamberidze

Professor. V. Tsitlanadze scientific-practical center of rheumatology, Tbilisi, Georgia.

Lizi Tomadze

4th year student of the Faculty of Pharmacy at Tbilisi State Medical University, Head of the Faculty of Pharmacy in the Student Self-Government of Tbilisi State Medical University and President of Georgian Pharmaceutical Students' Association. Tbilisi, Georgia.

Currently, there is an increase in the number of over-the-counter drugs around the world. This raises the possibility that the patient engages in self-medication without a doctor's recommendation, tries to deal with the problem by himself and bypasses the doctor and goes to the pharmacy, where it is desirable to receive qualified pharmaceutical help.[1]

Osteoarthritis is a fairly common form of arthritis. It develops slowly in the early stages, does not cause loss of working capacity, affects a large part of the population over the age of 60 and the majority of people over the age of 80.[2,3,4]

Osteoarthritis develops as a result of mechanical disorders of normal joint structures, pathological change of the capsule and cartilage damage.[2,5,6] The main principles of osteoarthritis therapy on the part of the pharmacist are to provide pharmaceutical care, to explain to the patient how to avoid the contributing factors of the disease, to choose the right medical treatment within the scope of his competence and most importantly to participate together with the doctor in prescribing and monitoring the treatment. [7,8]

The purpose of the research was to study the prescriptions of patients with osteoarthritis, since we are dealing with elderly patients, in many cases they also have other chronic diseases, for the treatment of which they take appropriate drugs, in such cases there are frequent cases of polypharmacy, which endangers the patient's health.

We studied the history and prescription of a patient with arthrosis and analyzed the mechanisms of drug interaction together with the attending physician.

Patient N.S., Woman, 63 years old. Diagnosis: polyosteoarthritis, mainly with damage to hip joints, stage 3 on the right, stage 2 on the left, gonarthrosis stage 1, spondylosis of the spine, osteochondrosis, obesity, hypertension and chronic gastritis.

Prescribed medications:

1. **aceclofenac (aertal)** 100 mg tablet
2. **Chondroitin sulfate (structum)**
500 mg capsule
3. **Duloxetine AAA** 30 mg capsule

4. **Pantoprazole** (Nolpase) 20 mg tablet
5. **perindopril-indapamide-amlodipine** (Triplixam) 10/2.5/10 mg tablet
6. **Metformin** (Siofor) 500 mg tablet
7. **Glucosamin, Boswellia, Vit. C, D3, K1, CaCO₃** (Proenzi Lady's Gel)
8. **Hydrocortisone phonophoresis**

Consider the possible interaction of drugs:

Acetclofenac + hydrocortisone

Acetclofenac increases the toxicity of hydrocortisone by pharmacodynamic synergism.

Duloxetine + Acetclofenac

Duloxetine increases acetclofenac toxicity by pharmacodynamic synergism.

Perindopril + metformin

Perindopril increases the toxicity of metformin by an unspecified interaction mechanism. It increases the risk of developing hypoglycemia and acidosis.

Amlodipine + Metformin

Amlodipine reduces the effect of metformin by pharmacodynamic antagonism. The patient should be closely monitored for loss of blood glucose control.

Acetclofenac + Indapamide

Acetclofenac increases and indapamide decreases serum potassium. Indapamide will increase the level or effect of acetclofenac by competing with the acid (anionic) drug for renal tubular clearance.

hydrocortisone + indapamide

Hydrocortisone and indapamide act synergistically. Hypokalemia is possible, especially with strong glucocorticoid activity.

Hydrocortisone + metformin

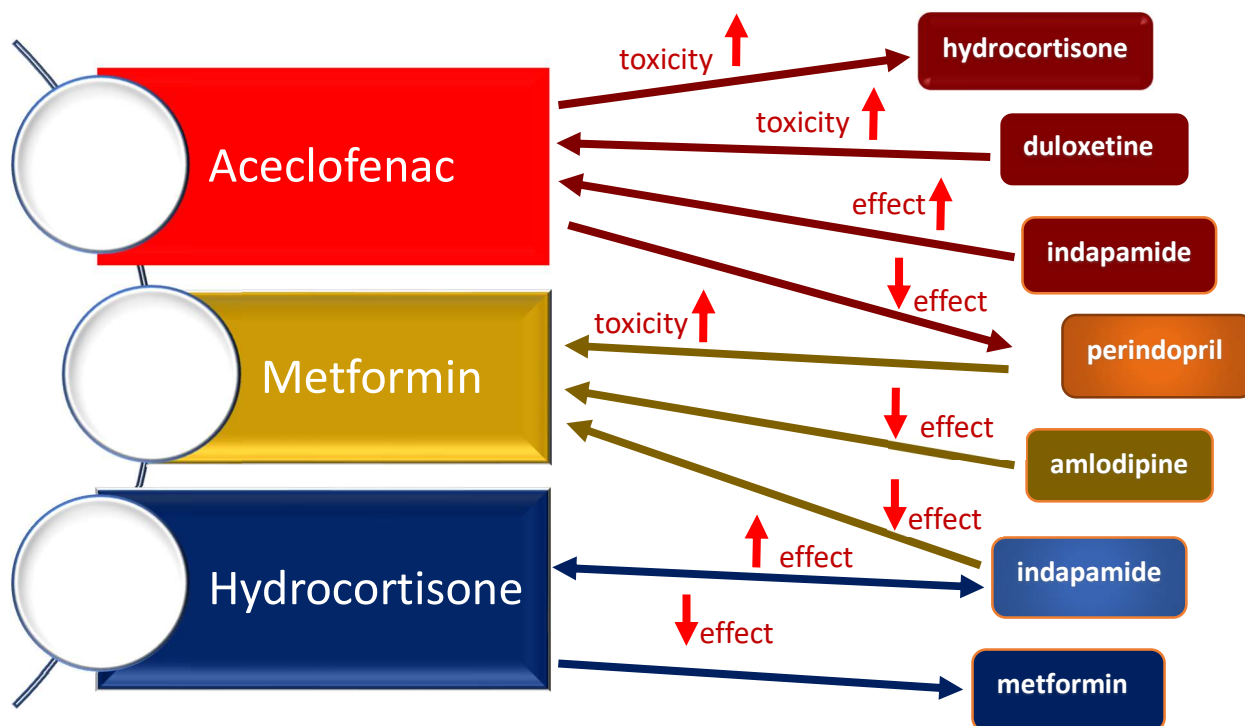
Hydrocortisone reduces the effect of metformin by pharmacodynamic antagonism.

Indapamide + Metformin

Indapamide reduces the effect of metformin by pharmacodynamic antagonism. Thiazide doses > 50 mg/day may increase blood glucose.

Acetclofenac + Perindopril

Acetclofenac reduces the effects of perindopril by pharmacodynamic antagonism. Nonsteroidal anti-inflammatory drugs reduce the synthesis of prostaglandins.

Recommendation:

According to the joint decision of the rheumatologist and the clinical pharmacist, the patient needs active monitoring: aceclofenac + and hydrocortisone in combination, as well as aceclofenac + duloxetine and perindopril + metformin. During use, aceclofenac increases the toxicity of hydrocortisone, and the toxicity of duloxetine-aceclofenac, as for perindopril, it increases the toxicity of metformin.

Reference

1. T. Tcumburidze, N. Nemsitsveridze et all. /Pharmaceutical care/Tbilisi 2019/p115.
2. The lancet-osteoarthritis. Prof S Glyn-Joines, Dphil. A J R Palmer, BMBCh. R Agricola, Msc. Prof A J Price, DPhil. Prof T L Vincent, PhD. Prof H Weinans, PhD. 2015.
3. Centers for Disease Control end Prevention-Arthritis. Kennedy J, Roll JM, Schraudner T, Murphy S, McPherson S. Prevalence of persistent pain in the US adult population. 2014.
4. Hip Osteoarthritis. Charles-Henri flouzat lachanie tte. National library of medicine. PMID:32237591. 2019.
5. Book: Mayo Clinic on Arthritis – Osteoarthritis. 2020
6. Hip osteoarthritis (Degenerative Arthritis of the Hip. David Zelman.MD. WebMD. 2020.
7. The Permanente journal. Hip osteoarthritis: A Promer. Michaelle J Lespasio, DMP, JD, ANP. 2018.
8. Physical therapy end rehabilitation programs in the management of hip osteoarthritis J P A Arokoski. National library of medicine. PMID:16200032. 2005/2017.

Medical Sciences

BEHAVIORAL FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF DISEASES OF THE DIGESTIVE SYSTEM USING THE EXAMPLE OF ZHAMBYL REGION

Zhanar E. Namazbayeva

PhD student of specialty "Public Health" Kazakhstan's Medical University «Kazakhstan School of Public Health», Almaty, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0001-7333-5088>

Dariga S. Smailova

PhD, Head of the Research Department NCJSC «Kazakh national medical University named after S.D. Asfendiyarov», Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7152-7104>

Sofya U. Umarova

c.m.s., associate Professor of the Department of Internal Diseases NCJSC «Kazakh national medical University named after S.D. Asfendiyarov», Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3539-3863>

Maksut K. Kulzhanov

MD, Full-Professor, NCJSC «Kazakh national medical University named after S.D. Asfendiyarov» Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9701-4016>

Introduction: According to WHO, 71% or 41 million deaths from non-communicable diseases are recorded annually. Digestive system diseases (DSD) account for 2.5 million cases. The economic costs of noncommunicable diseases create global barriers to socioeconomic development. According to statistics, with an increase in mortality by 10%, economic growth decreases by 0.5% [1].

Objectives: Epidemiological study of the influence of behavioral factors on the development of diseases of the digestive system.

Materials and methods: The most important criterion determining the epidemiological situation is morbidity and mortality rates. At the same time, a comparative analysis of the data on health safety indicators for the Zhambyl region was carried out using statistical collections "Health of the population of the Republic of Kazakhstan and the activities of health care organizations for 2011-2020." A survey was also conducted, using the standardized and adapted WHO STEPS tool, 391 residents of the Zhambyl region aged from 18 to 69 years (Taraz, Karatau v., Sarykemer v.).

Results: The study was conducted within the framework of the NTP "National Program for the Introduction of Personalized and Preventive Medicine in the Republic of Kazakhstan." A comparative analysis of the dynamics of the incidence of digestive organs in the Zhambyl region revealed an increase in the primary incidence of DSD in the Zhambyl region - by 29.2%. Indicators of the adult population made the greatest contribution to the increase in the overall incidence of DSD. Thus, this indicator increased by 2 times during the study period (by 102.%) from 2280.3 (as

the lowest indicator) in 2011, to 4616.9 per 100,000 adult population in 2020 (as the highest indicator) [2]. Of the 391 respondents surveyed, 52 (13.3%) are registered with a dispensary, while 339 (86.7%) respondents are not registered with a dispensary, $\chi^2 = 210.662$, $p < 0.001$. According to the respondents' answers, the amount of salt consumed in one day was up to 5g - 120 (30.7%), 5-10g - 71 (18.2%), 10-15g - 25 (6.4%), do not know - 166 (42.5%), 15-20g - 9 (2.3%), $\chi^2 = 219.013$, $p < 0.001$. Characteristics of fruit consumption: once a week - 77 (19.7%), 2 times a week - 88 (22.5%), once a month - 23 (5.9%), daily - 192 (49.1%), there is no such possibility - 11 (2.8%), $\chi^2 = 263.565$, $p < 0.001$, for eating vegetables once a week - 55 (14.1%), 2 times a week - 90 (23.0%), once a month - 12 (3.1%), daily - 224 (57.3%), there is no such opportunity - 10 (2.6%), $\chi^2 = 396.020$, $p < 0.001$. For lovers of fatty foods, the answer was yes - 166 (42.5%), no - 225 (57.5%), $\chi^2 = 8.903$, $p = 0.003$. According to the frequency of eating fatty foods: once a week - 84 (21.5%), 2 times a week - 84 (21.5%), once a month - 57 (14.6%), daily - 67 (17.1%), do not use - 99 (25.3%), $\chi^2 = 13.744$, $p = 0.008$. For fans of spicy food, the answer was yes - 207 (42.5%), no - 184 (57.5%), $\chi^2 = 1.353$, $p = 0.245$. According to the frequency of eating spicy food: once a week - 88 (22.5%), 2 times a week - 60 (15.3%), once a month - 66 (16.9%), daily - 57 (14.6%), do not use - 120 (30.7%), $\chi^2 = 35.458$, $p < 0.001$.

Conclusions: Based on the results of a cross-sectional study, the influence of behavioral factors on the increase in the incidence of DSD in the population of the Zhambyl region was established.

References:

1. WHO/Digestive diseases/ [https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/digestive-diseases-\(dds\)](https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/digestive-diseases-(dds))
2. Health of the population of the Republic of Kazakhstan and the activities of healthcare organizations Stat.sb. - Astana, 2011-2020.

Клинический случай пациента онкогематологии с проявлением жизнеугрожающего нарушения ритма сердца

Айдарбекова Кулшат Темижановна

Врач функциональной диагностики: Национальный научный онкологический центр-государственное предприятие, подведомственное Министерству здравоохранения Республики Казахстан

Абстракт

Кардиотоксичность - это термин,(1) который включает в себя различные нежелательные сердечно-сосудистые события на фоне химиотерапии у онкогематологических больных . Кардиотоксичность может возникать как во время химиотерапии , так и в разное время после ее окончания . Его проявления разнообразны, могут протекать без симптомов и регистрироваться только при инструментальном и лабораторными исследованием или сопровождаться тяжелой, иногда угрожающей жизни клинической картиной.В своей клинической практике ,практический каждый врач онкогематолог во время лечения сталкивается с проявлением у пациентов нарушение ритма и проводимости сердца.Появление этих аритмии и блокад сердца может быть связано с электролитными нарушениями (гиперкалиемией,гипокальциемией при развитии синдрома быстрого лизиса опухоли, гиперкальциемией при поражении костей, гипокалиемией,гипомагниемией при повреждении инфузионной терапии несбалансированными растворами).На фоне критических состояниях пациентов (например,тяжелой дыхательной недостаточности, сепсиса, почечной недостаточности) часто могут возникнуть нарушение ритма и проводимости сердца.Также в свою ленту в развитие нарушений ритма и проводимости может вносить и острая лекарственная токсичность, лекарственно индуцированные нарушения ритма сердца.

Введение

Применение в лечении многокомпонентной программы полихимиотерапии достаточно часто приводит к развитию кардиотоксичности, который в свою очередь вынуждает прервать более эффективную схему лечения и возвращаться к ней лишь после лечения сердечно-сосудистой патологии (2), а иногда и отказаться от продолжения противоопухолевой терапии. В настоящее время в клинической кардиологии серьезной медицинской проблемой является синдром удлинение интервала QT (СУИ QT), как фактор риска нарушений сердечного ритма и внезапной смерти. Удлинение интервала QT часто проявляется эпизодами потери сознания и нередко заканчивается фибрилляцией желудочков, являющихся непосредственной причиной внезапной смерти. Интервал QT –это электрическая систола желудочков (время в секундах от начала комплекса QRS до конца зубца Т), продолжительность интервала меняется в зависимости от частоты сердечных сокращений (ЧСС). В клинической практике различают врожденные и приобретенные формы СУИ QT. Представляем описание клинического случая СУИ QT приобретенной формы, причиной которой является применение неблагоприятной

комбинации лекарственных препаратов (ЛП). К наиболее частым ЛП, которые могут удлинять интервала QT, относятся: антиаритмические, класса IA III, антибактериальные (групп макролидов и фторхинолонов, ряд антидепрессантов, психотропных и седативных средств, антигистаминные, диуретические и гиполипидемические препараты.

Состояние сердечно-сосудистой системы во многом определяет выживаемость пациентов (3) с онкогематологическими заболеваниями в критических состояниях. Неблагоприятные изменения сердечно-сосудистой системы у онкогематологических пациентов в специализированном стационаре выявляются по результатам электрофункциональных методов исследования (4). В нашей практике представлен клинический случай онкогематологического пациента с синдромом удлиненного интервала QT ненаследственного генеза, лекарственно-индуцированного. Его выявление и описание представляет большой интерес для клинической практики врачей с точки зрения этиологии серьезных нарушений ритма и проводимости сердца у пациентов, не имеющей в анамнезе органической патологии сердца.

Клинический случай.

Пациент К. 1996 г/р мужчина, рост 174 см, вес 62 кг, находился на стационарном лечении в онкогематологическом отделении. Заболевание дебютировало с октября 2016 года, отмечались слабость, головокружение, фебрильная температура по вечерам, одышка и увеличение шейных лимфатических узлов. В условиях ННОЦ, в отделении гематологии, пациенту был установлен диагноз «острый лимфобластный лейкоз (вариант В III)» на основании:

1. Результат общего анализа крови (ОАК): лейкоциты – 2,4 тыс/мкл, тромбоцитопения – 30 тыс/мкл, гемоглобин – 65 г/л, лимфоциты – 50%, моноциты – 1%, нейтрофилы – 2,9%, бласты – 42%.
2. Миелограмма от 12.10.2016. Бласты – 80,4%, миелоциты – 0,4%, сегментоядерные – 1,6%. Все нейтрофилы – 2%, моноциты – 0,2%, лимфоциты – 14,8%. Плазматические клетки – 0,2%. Пунктат костного мозга умеренно клеточный. Бластные клетки среднего и большого размеров с округлыми и овальными ядрами, с нежной структурой хроматина 1-2-3 нуклеолами. Гранулоцитарные и эритроидные ростки редуцированы. Мегакариоциты в препаратах не обнаружены.
3. Иммунофенотипирование костного мозга от 12.10.2016г. В исследованном образце костного мозга выявлена популяция клеток CD19+/CD10+/CD34-/HLADR-/cytCD22+/TDTcyt+/cytIgM+Scd22dim+/CD20dim+/CD13-/CD117-/CD33-/sIgM-/CD7-/MPO-/CD3-cyt-, что характерно для острого лимфобластного лейкоза, наиболее вероятен вариант В III.
4. Молекулярно-цитогенетическое обследование (FISH-диагностика) от 12.10.2016г. Пунктат костного мозга низкоклеточный. Проанализировано по 150 интерфазных ядер с каждой ДНК-пробой. Транслокация t(9:22) (q34: q11) MLL/11q23 в проанализированных интерфазных ядрах не выявлены. ПХТ (полихимиотерапия) получал по протоколу ALL-2013 KZ.

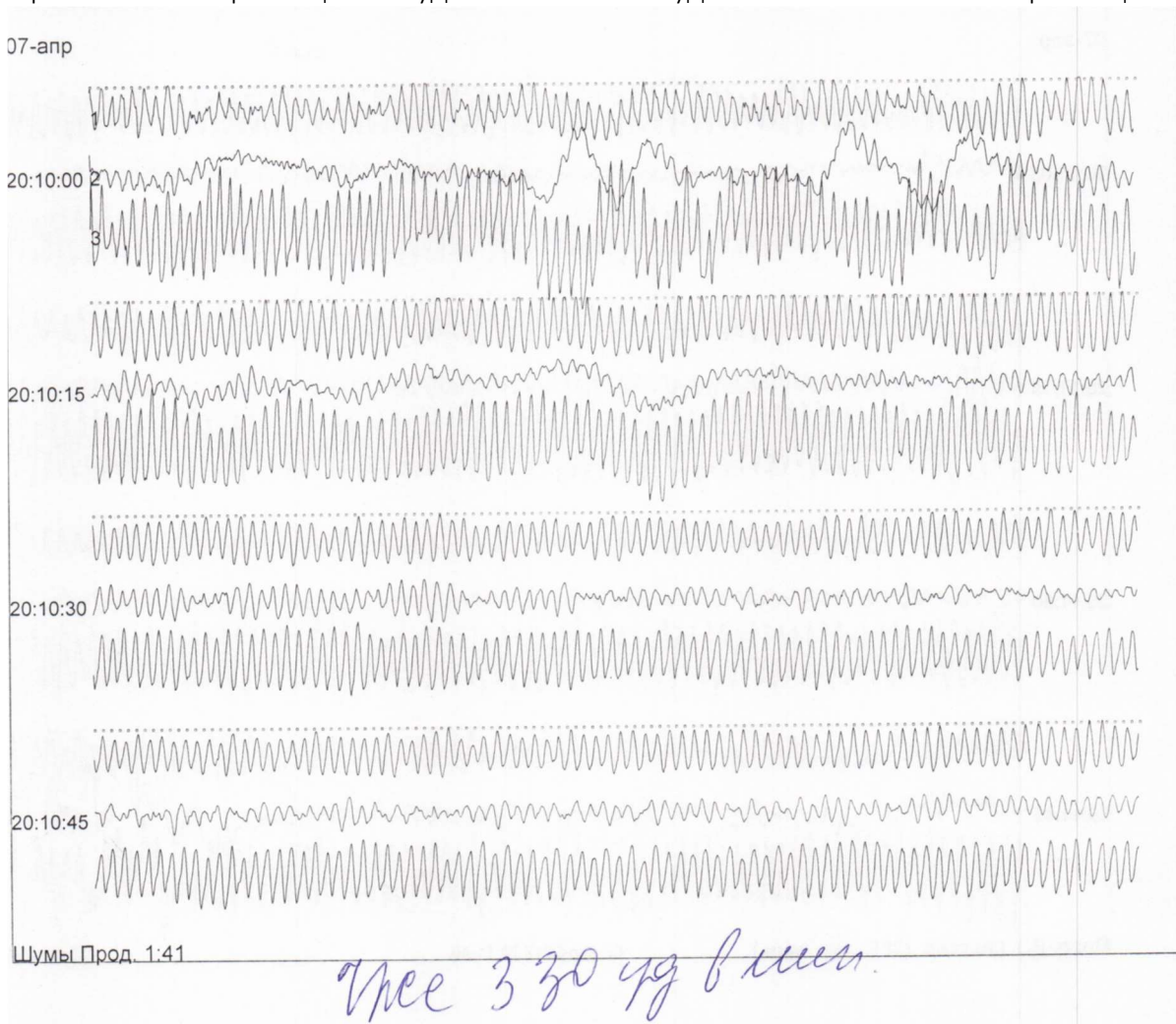
По протоколу, обследование сердца в обязательном порядке было снято на стандартном ЭКГ (06.04.2017 г.), на котором была обнаружена частая вентрикулярная экстрасистолия, эпизод устойчивой вентрикулярной тахикардии с частота желудочковых сокращений (ЧЖС) 166 уд в мин. Пациент консультирован кардиологом, после чего было назначено Холтеровское мониторирование ЭКГ (07.04.2017 г.). Во время проведения исследования, к вечеру в 20:09 ч, в отделении пациент потерял сознание и был переведен в онко-реанимацию. Состояние пациента ухудшилось, произошла клиническая смерть за счет нарушения ритма сердца, а именно вентрикулярной тахикардии «пируэт» (torsade de

pointes), которая перешла в фибрилляцию желудочков (Фрагмент 1). Незамедлительно успешна проведена кардиореанимация, ритм восстановлен проведением электроимпульсной терапии (ЭИТ).

Результаты суточное холтеровского мониторирования ЭКГ (ХМ ЭКГ): Мониторирование ЭКГ проводилось в стационарных условиях с 07.04. по 08.04.2017 г. продолжительностью 22:23 ч. Ритм синусовый, синусовая аритмия, средняя ЧСС – 77 ударов в минуту, минимальная ЧСС – 56 ударов в минуту (22:58), максимальная ЧСС при синусовом ритме – 144 ударов в минуту (20:19).

Было зарегистрировано: 3872 желудочковые экстрасистолы, из них: 2242 одиночные, циклы би-три-квадригемины, что в процентном соотношении составило 2% желудочковые сокращения. Жизнеугрожающее нарушение ритма сердца зафиксировано 1630 эпизода устойчивой желудочковой тахикардии «Torsade de pointes», 1 эпизод фибрилляции желудочков с ЧЖС 348 ударов в минуту продолжительностью в 9 минут, с 20:09 до 20:18 (клиническая смерть) (Фрагмент 1 и 2). Ритм был восстановлен дефибриллятором. Также обнаружено в количестве 360 одиночных суправентрикулярных экстрасистол. При измерении интервала QT, при средней частоте сердечных сокращении составляло 500 мсек, и скорректированный QTc 560 мсек. Как известно предиктором внезапной сердечной смерти является удлинение интервала, скорректированного QTc. Самый максимальный R-R 1,352 сек (22:58), ишемических изменений сегмента ST, и зубца «Т» не обнаружено.

Фрагмент 1. Фибрилляция желудочков с ЧЖС 330 уд в мин. Клиническая смерть пациента.

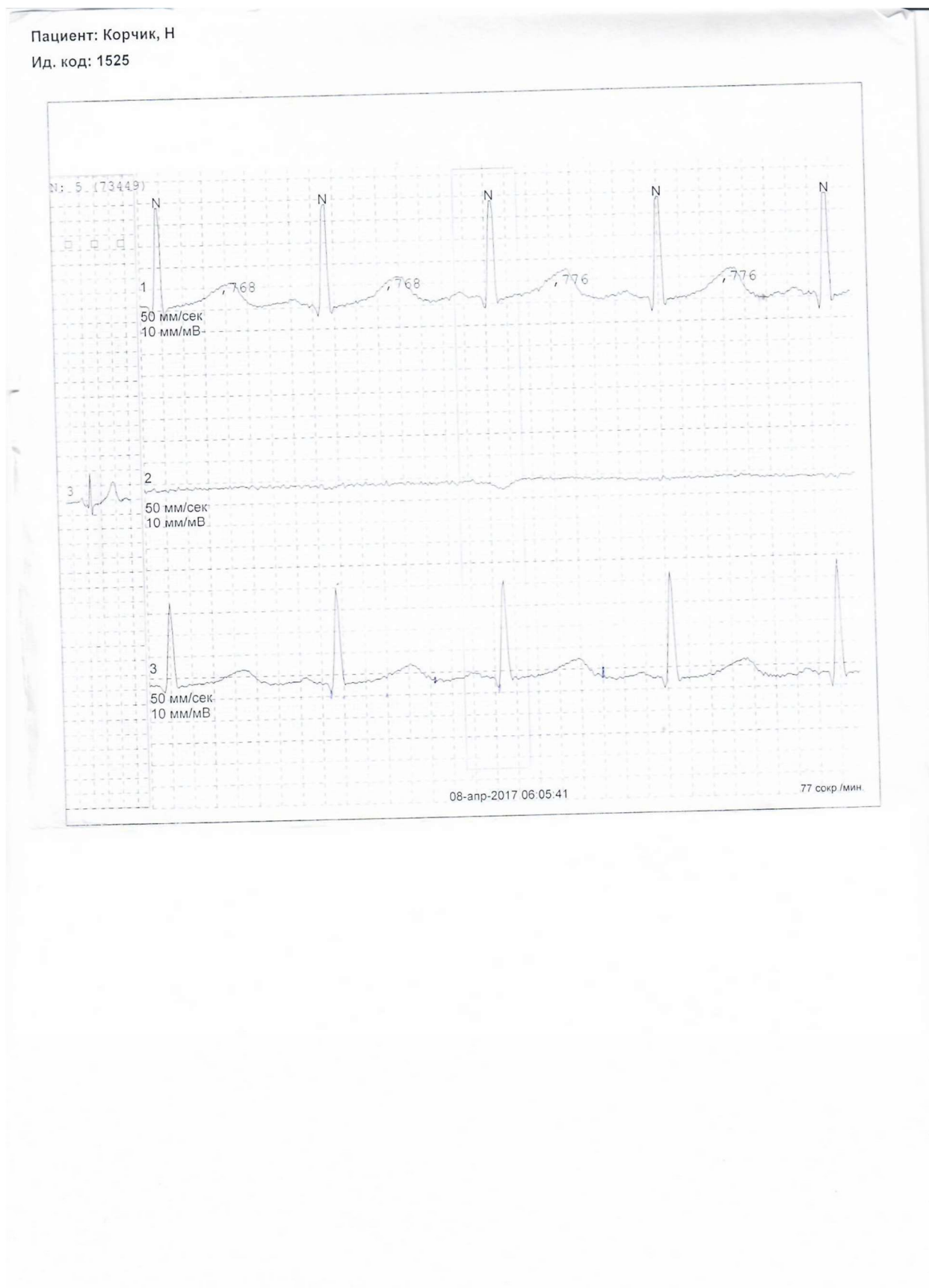
Фрагмент 2. Фибрилляция желудочков.

За время курса полихимиотерапии у пациента были множественные инфекционные осложнения на фоне миелотоксического агранулоцитоза: фебрильная нейтропения от 17.10.2016, грамположительный сепсис (*Staphylococcus aureus*) от 18.10.2017, вероятный инвазивный аспергиллез легких от 19.10.2017. Учитывая осложнения, в целях лечения были назначены группы лекарственных средств: антибиотики широкого спектра действия, антимикотические, гормональные препараты, цитостатики, диуретики, антигистаминные и антикоагулянты. Все указанные лекарственные препараты имеют побочные действия, которые могли привести к удлинению интервала QT. Удлинение интервала QTc на фоне фармакотерапии у пациента проявилась как острая кардиотоксичность, при среднем частоте сердечных сокращения составляло 500 мсек, и скорректированный QTc 560 мсек Фрагмент 3.

Антиаритмическую терапию пациент получал по схеме Кордарон 600мг/с в течение 2-х недель, далее 400 мг/с в течение 2 недель, далее по 200 мг/с в течение 3-х месяцев. В динамике была назначена контрольная ХМ ЭКГ от 04.05.2017г. Исследование проводилось на фоне антиаритмической терапии. Мониторирование ЭКГ проводилось в стационарных условиях с 04.05 по 05.05.17, продолжительностью 23:20ч. Основной синусовый, синусовая аритмия, с средней ЧСС – 85 ударов в минуту, минимальная ЧСС – 56 ударов в минуту (03:31), максимальная ЧСС – 131 ударов в минуту (19:40). Вентрикулярной и суправентрикулярной активности не зарегистрировано. Тахикардия – 16%, максимальный RR интервал – 1,26 секунд (04:01). QT при среднем ЧСС составляет 400 мсек и QTc 480 мсек. По результатам ХМ ЭКГ на фоне антиаритмической терапии эпизодов нарушения ритма не наблюдались.

Фрагмент № 3 Удлинение интервала QT/QTc 500/560 мсек.

Обсуждение

В данном клиническом случае по результатам Холтера выявлено жизнеугрожающее нарушение ритма сердца, удлинение интервала QTс приобретенного характера. Нарушения ритма (аритмии)(5) сердца часто выявляются у больных с онкологическими заболеваниями, получающих химиотерапию. Они разнообразны: от редких нарушении сердечного ритма до жизнеугрожающих аритмии или даже внезапной сердечной смерти (ВСС) (6). Нарушения ритма могут приводить к травмам при потере сознания, сердечной недостаточности или кардиоэмболическому инсульту при фибрилляции предсердий, требующие существенные коррективы в схему лечения пациента. Аритмия у больных с онкогематологической патологией не имеет каких-либо отличительных особенностей, но может быть непосредственно связана со злокачественным новообразованием, индуцирована химиотерапевтическим препаратом или же возникать на фоне имеющегося заболевания сердечно-сосудистой системы. В настоящей работе рассматриваются особенности проявления синдрома, учитывая диагноз пациента и тактику лечение основного заболевания и его осложнении. Синдром удлиненного интервала QTс является типичным побочным эффектом не кардиологических лекарственных средств. Для профилактики такого рода осложнений врачи должны учитывать потенциальные риски, связанные с влиянием ЛП на интервал QT. Пациенты, которые получают комбинации ЛП, влияющие на длительность интервала QT, должны быть предупреждены о необходимости оперативно сообщать лечащему врачу о любых симптомах, которые могут быть проявлениями «Torsade de pointes». С целью выявления бессимптомного удлинения интервала QT больше 500мс, необходимо регулярно проводить электрокардиографическое обследование. В клинической практике считаю очень важным делится каждым случаем, онкологических пациентов у которых на фоне лечение, в комбинации различных лекарственных препаратов, есть высокий риск развития фатальных нарушении ритма сердца. Учитывая данный клинический случай, нужно как онкогематологом и кардиологом быть внимательнее, и мониторировать интервал QT/QTс на протяжении лечения пациентов.

Удлиненным считается интервал QT, скорректированный по формуле Bazett, длительностью более 450 мс у мужчин и более 470 мс у женщин, нормальным — менее 430 и 450, пограничным — от 430 до 450 и от 450 до 470. Величина интервал QT больше 500 мс является предиктором желудочковых аритмий и внезапной сердечной смерти, поэтому рекомендуется немедленно отменять препараты вызывающие эти изменения.

Список лекарственных средств, которые используют для лечения онкогематологических пациентов велик, так как долгий путь к лечению, назначение многокомпонентной терапии приводят к множественным осложнениям, что в свою очередь требуют коррекции и лечения, также назначения дополнительных лекарственных препаратов. Пароксизмы вентрикулярной тахикардии могут клинически проявляться эпизодами потери сознания и часто заканчиваться фибрилляцией желудочков, что является непосредственной причиной внезапной смерти. Таким образом, назначая лекарственные препараты, необходимо иметь в виду возможность увеличения риска смерти пациентов с возрастающей вероятностью развития «Torsade de pointes» и проводить мониторинг длительности интервала QT. Удлинение этого интервала часто связано с кардитоксичностью и является лекарственно индуцированным.

Одной из важных и значимых задач кардиологии является раннее выявление и лечение больных с высоким риском развития внезапной сердечной смерти (ВСС). Одним из наиболее опасных заболеваний с риском развития ВСС аритмогенного генеза является синдром удлиненного интервала QT (СУИQT), при котором риск развития ВСС достигает 71%.

По данным проспективного исследования «International LQTS Registry», в 57% случаев ВСС наступает в возрасте до 20 лет. В 2016г под эгидой Комитета по разработке практических рекомендаций ESC (European Society of Cardiology) выпущен документ, который рассказывает о лечении химиолучевой терапией онкологических больных, вследствие чего возникает сердечно-сосудистая токсичность. Документ предоставляет о тяжелом воздействии химиолучевой терапии на миокард: это миокардиальная дисфункция и ХСН (хронической сердечной недостаточности), болезнь коронарных артерий сердца (КБС), поражение клапанов сердца, аритмии (особенно опасны, индуцированные удлиняющими интервал QT препаратами), артериальная гипертония, тромбозы, болезни периферических сосудов и инсульты, легочная гипертония, перикардиты. Достаточно большая группа химиотерапевтических препаратов обладает кардиотоксическим действием, которое может выражаться как бессимптомными изменениями на ЭКГ, так и инфарктом миокарда, а также развитием токсического кардиомиопатии с симптомами тяжелой сердечной недостаточности.

Вывод

В настоящем клиническом случае было выявлено лекарственно-индуцированное удлинение интервала QT, который привел к клинической смерти пациента. При назначении препарата, способного увеличить длительность интервала QT, пациенты должны быть предупреждены о необходимости своевременно информировать лечащего врача о любых симптомах, которые могут возникнуть у них возможны проявления «Torsade de pointes» обмороки, пароксизмальные, особенно недавно развившиеся, учащенное сердцебиение и предобмороки, предобмороки без сердцебиения. Также врачи должны контролировать электролиты крови, поскольку они являются одной из основных причин, угрожающих нарушением сердечного ритма. Для выявления риска развития сердечной недостаточности необходимо регулярное электрокардиографическое обследование. Латентное удлинение интервала является QT больше 500 мс. Таким образом, назначая лекарственные препараты необходимо помнить о возможности увеличения риска смерти пациентов с учётом возрастания вероятности развития TdP и следить за длительностью интервала QT.

IMMUNOHISTOCHEMICAL CHARACTERISTICS OF THE ADENOHYPHYSIS DURING THE COMBINED EFFECT OF HYPOXIA AND INFECTION

Samira Yagubova

Azerbaijan Medical University, Department of Pathological Anatomy, Baku, Azerbaijan

Elchin Akbarov

Azerbaijan Medical University, Department of Pathological Anatomy, Baku, Azerbaijan

Tarana Sultanova

Azerbaijan Medical University, Department of Pathological Anatomy, Baku, Azerbaijan

Samira Farzaliyeva

Azerbaijan Medical University, Department of Pathological Anatomy, Baku, Azerbaijan

Gunash Aliyeva

Azerbaijan Medical University, Department of Pathological Anatomy, Baku, Azerbaijan

Keywords: *adenohypophysis, hypobaric hypoxia, staphylococcal infection, immunohistochemistry*

Introduction. Severe pathologies develop in the body with the simultaneous occurrence of hypoxia and infections of various origins [1]. Thus, due to inflammation, general intoxication, damage to lymphoid tissues and the microcirculatory network, as well as the accumulation of microbes and activated leukocytes at the site of inflammation, they cause extremely serious disturbances in the regional supply of oxygen (O₂) to cells and tissues, and the occurrence of hypoxia [2, 3]. Hypoxia involves a lack of O₂ that occurs to meet the needs of inflamed resident cells, invading inflammatory cells, and in some cases, proliferating pathogens [4]. Lack of O₂ and disruption of its supply lead to tissue inflammation, susceptibility to ischemia, disease progression, and the occurrence of autoimmunity in the body [5, 6].

On the other hand, chronic inflammation caused by prolonged infection causes a decrease in blood supply to tissues and cells as a result of the combined effect of vascular pathology and microthrombosis [4, 5]. At the same time, an increase in the need for O₂, as well as a decrease in the supply of O₂ to the body, accelerates the development of hypoxia observed during infection [3].

Information about the combined action of both factors in the literature is very scarce and fragmentary; a detailed study of these factors, their relationships and systematic study is very relevant for modern medicine [6-8].

The objective of the study was to study the immunohistochemical features of morphofunctional changes occurring in the cells of the adenohypophysis under the combined effect of hypobaric hypoxia and staphylococcal infection.

Materials and methods of the study. During the research, 40 healthy white male rats weighing 180-200 grams, raised under special conditions, were used. A combined model of

hypobaric hypoxia and staphylococcal infection was created using experimental animals. To do this, after intraperitoneal infection with the *S. aureus* culture, the animals were placed in a special pressure chamber with ventilation creating an environment corresponding to atmospheric pressure at an altitude of 2000-3000 m above sea level. The temperature in the pressure chamber was 19-20°C, and soda lime grains (Ca(OH)₂ 81%+NaOH 3.4%+H₂O 15.6%) were used to absorb CO₂ formed during respiration.

In accordance with the goals and objectives of the study, the experimental animals were divided into 2 subgroups, the animals included in subgroup I were kept in a pressure chamber according to the same rule for 15 days, 5 times a week for 2 hours each time (with a break of 1 hour), and animals included in subgroup II were kept in a pressure chamber for 30 days. On the 15th and 30th days of the study, the animals were euthanized by introducing into the abdominal cavity a 2-2.5% solution of sodium thiopental (anesthetic) at a dose of 100 mg/kg. After euthanasia of the experimental animals, the cranial cavity was opened, the pituitary gland, located on the sella turcica at the base of the skull, along with the dura mater was removed from its bed, and the intensity of staining of CD4+ and CD8+ antigens was determined. Lymphocytes in the adenohypophysis were 3 positive (+++), 2 positive (++) , 1 positive (+), studied by immunohistochemical and morphometric methods.

The preparations were examined microscopically under x10, x20 and x40 magnification, microphotographs of the preparations were taken with the digital camera system of the microscope "Olympus BX-41".

Results and their discussion. On the 15th day of the study, in preparations taken from the adenohypophysis of experimental animals included in subgroup I, during immunohistochemical staining of lymphocytes for CD4+ and CD8+ antigens, the CD4+ antigen was not stained in 90% of cases, and the CD8+ antigen was not stained in 84.% of cases (Fig. 1., A, B., table 1.).

Table 1.
Parameters of immunohistochemical staining of CD4+ and CD8+ of the adenohypophysis under the combined effect of hypoxia and infection

Parameters	CD4+		CD8+	
	Duration of the experiment			
	15th day	30th day	15th day	30th day
+++	3,0%	2,0%	5,0%	3,0%
++	3,0%	2,0%	8,0%	2,0%
+	4,0%	1,0%	3,0%	3,0%
–	90,0%	95,0%	84,0%	92,0%

CD4+ antigen staining indicators 1 positive ("+") 4%, 2 and 3 positive ("++" and "+++") 3% each, CD8+ antigen staining indicators 1 positive ("+") 3%, 2 positive ("++") is 8% and 3 positive ("+++") is 5% (Table 1.).

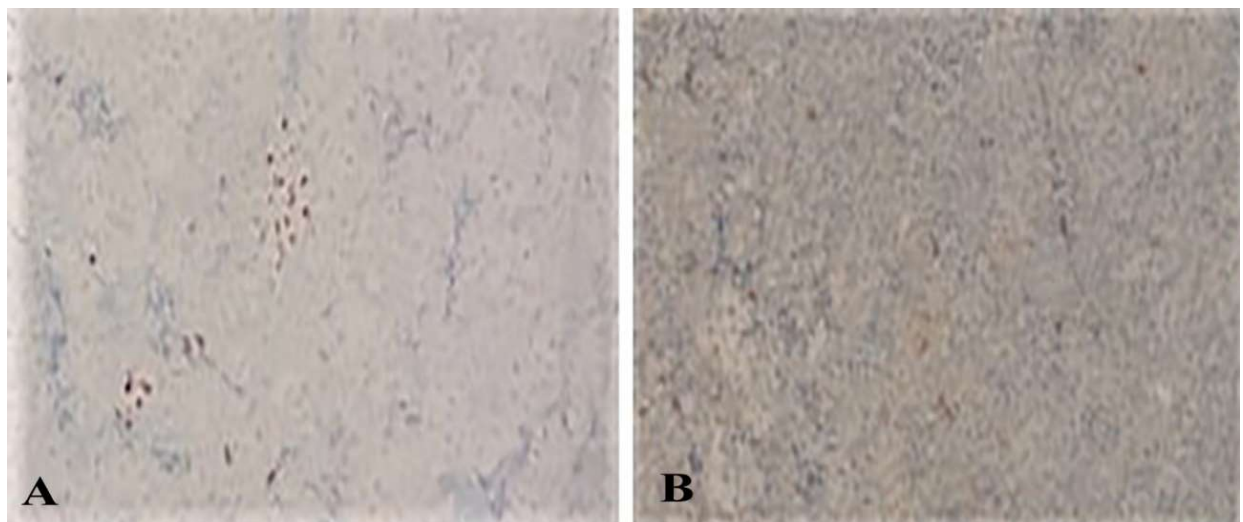

Figure 1. Day 15 of the study. Immunohistochemical staining of the adenohypophysis, X20. A – CD4+ lymphocytes; B – CD8+ lymphocytes.

At the end of the study (day 30), the parameters of immunohistochemical staining of the CD4+ lymphocyte antigen were 1 and 2 positive (“+” and “++”) for 2%, 3 positive (“+++”) for 1%; parameters of CD8+ antigen staining 1 and 3 positive (“+” and “+++”) are noted by 3%, and positive 2 (“++”) by 2%. The CD4+ lymphocyte antigen is not stained in 95% of cases, and the CD8+ antigen in 92% of cases (Fig. 2, A, B, Table 1).

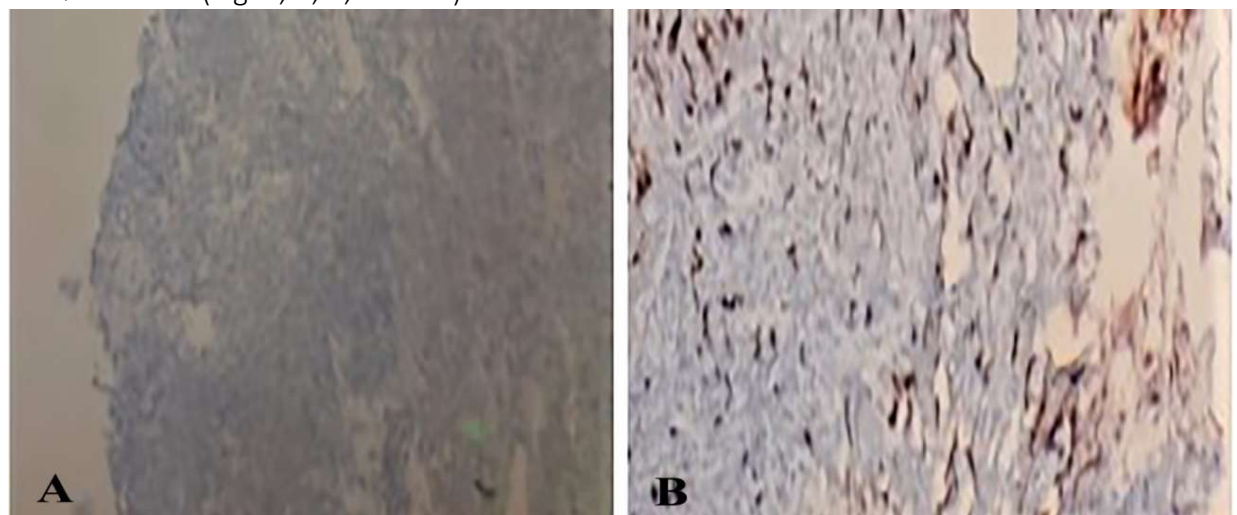

Figure 2. Day 30 of the study. Immunohistochemical staining of adenohypophysis, X20. A – CD4+ lymphocytes; B – CD8+ lymphocytes.

During the study, proliferation of lymphocyte subpopulations can be seen. During an immunohistochemical study, comparing the characteristics of immunohistochemical staining of CD4+ and CD8+ lymphocyte antigens in preparations obtained from the adenohypophysis of experimental animals, it was noted that they differ sharply from each other. The CD4+ lymphocyte antigen is intensely stained on the 15th day of the experiment, the CD8+ antigen is intensely stained on the 30th day of the experiment.

Conclusion. The results obtained from immunohistochemical studies indicate the occurrence of acute morphofunctional changes in the adenohypophysis. This is explained by the combined effect of hypoxia and infection on gland cells. A staphylococcal infection that has entered the peritoneal cavity enters the blood and lymph, causing histotoxic hypoxia in the body, causing the development of irreversible destructive processes that can lead to pathological consequences in the HPA axis, including the adenohypophysis, which is of great importance in the

regulation of metabolic processes. The spread of infection in the body and prolonged hypoxic stress (chronic hypoxia) further complicate the situation. At the same time, when the O₂ supply is disrupted due to infection, reconstruction processes occur in the adenohypophysis; in connection with these processes, the resistance of cells and tissues to these factors gradually increases and long-term adaptation mechanisms which contribute to the survival of the gland in a hypoxic state are formed.

Abstract

Immunohistochemical characteristics of the adenohypophysis during the combined effect of hypoxia and infection

Yagubova S.M., Akbarov E.Ch., Sultanova T.S., S.A. Farzaliyeva, G.N.Aliyeva

Azerbaijan Medical University, Department of Pathological Anatomy, Baku, Azerbaijan

The objective of the research work was to study the immunohistochemical characteristics of the morphofunctional changes occurring in the cells of the adenohypophysis under the combined effect of hypobaric hypoxia and staphylococcal infection.

Materials and methods. The research object was the pituitary gland of 40 male white rats with a mass of 180–200 grams. A joint model of hypobaric hypoxia and staphylococcal infection was created in experimental animals. In the course of the research, immunohistochemical and morphometric examination methods were used.

Result. During the immunohistochemical study of the pituitary gland, it was found that the staphylococcal infection injected into the peritoneal cavity passes into the blood and lymph circulation, creates histotoxic hypoxia in the body, and causes the development of irreversible destructive processes in the adenohypophysis that can lead to pathological consequences. At the same time, when O₂ supply is disturbed on the background of infection, pathological reorganization processes occur in the adenohypophysis, in connection with which the resistance of cells and tissues to these factors gradually increases and long-term adaptation mechanisms facilitating the survival of the gland in a hypoxic state are formed.

REFERENCES

1. Giovanni, V., Stefano, S., Claudio, F. Oxidative stress and the ageing endocrine system / *Nature Reviews Endocrinology*, – 2013. – Vol. 9, – p.228-240
2. Hajdamowicz, NH, Hull, RC, Foster, SJ, Condliffe, AM. The Impact of Hypoxia on the Host-Pathogen Interaction between Neutrophils and Staphylococcus aureus / N.H. Hajdamowicz, R.C. Hull, S.J. Foster [et al.] // *International Journal of Molecular Sciences*. – 2019, 20(22), – p. 55-61
3. Hueston, C.M., Deak, T. The inflamed axis: the interaction between stress, hormones, and the expression of inflammatory-related genes within key structures comprising the hypothalamic-pituitary-adrenal axis // *Physiology & behavior*. – 2014, 124, – p. 77-91
4. Schaffer, K., Taylor, C.T. The impact of hypoxia on bacterial infection // *FEBS J*. – 2015, 282(12), – p. 2260-2266
5. Taylor, C.T., Colgan, S.P. Regulation of immunity and inflammation by hypoxia in immunological niches // *Nat Rev Immunol*. – 2017, 17(12), – p. 774-785
6. Yagubova, S.M. Morphofunctional characteristics of the pituitary gland during hypobaric hypoxia // - *Baku: Azerbaijan Medical Journal*, - 2019. No. 3, - c. 87-93.
7. Yagubova, S.M., Akbarov, E.Ch., Mirzayeva, T.N. Staphylococcal infection and pathomorphological characteristics of the pituitary-adrenal-thyroid system // - *Baku: Nature and Science*, -2020. No. 3, - p. 69-73.

8. Yagubova, SM, Akbarov, ECh Morphological Changes in Endocrine Organs During Hypoxia and Staphylococcal Infection // III International Turaz Academy collection of Forensic Sciences, Forensic Type and Pathology Congress on "Violence and Media", - Baku: - September 8-12, - 2021. - p. 383.

UDC: 616.329-006-036.22

Epidemiology of esophageal cancer in Kazakhstan for 2006-2020

Karibai Toleutaiuly

Doctor of Medical Sciences, Professor of the Department of Oncology of KazNMU. Oncologist of the highest category

Zhumashev Ualikhan Koshkaralievich

Doctor of Medical Sciences, Professor of the Department of Oncology of KazNMU. Oncologist of the highest category

Saule Askerovna Esenkulova

Doctor of Medical Sciences, docent of the Department of Oncology of KazNMU. Oncologist of the highest category

Tolkien Tazhedinovna Sadykova

Candidate of Medical Sciences, docent of the Department of Oncology of KazNMU. Oncologist of the highest category

Aizhan Kumiskalievna Dzhakipbaeva

Candidate of Medical Sciences, docent of the Department of Oncology of KazNMU. Oncologist of the highest category

Bakhyt Karibaykyzy Kaiken

doctor of KAZNIOIR

Ualikhanuly Bauyrzhan

intern of KazNMU

Abstract. In the Republic of Kazakhstan (RK) the epidemiological analysis of morbidity and mortality of esophageal cancer (EC) from 2006 to 2020 has been carried out. In 2020 for the first time in RK 1082 persons were taken on the dispensary account with DP diagnosis and it occupies the ninth place among all malignant neoplasms, 709 persons died. During these years there was a tendency to decrease the rate of primary RP morbidity from 9.3% 000 to 5.7% 000 and mortality from 8.1% 000 to 3.8% 000. Men were 1.4 times more often ill than women. The regions with high morbidity rates (Kyzylorda, West Kazakhstan and Aktobe regions, Atyrau and Mangystau regions) are highlighted. Increase of specific weight of I-II stages almost twice is noted. Ratio of mortality rate to morbidity according to standardized indices decreased from 81,2% to 66,7% during this period which proves the improvement of oncological care parameters for the population of Kazakhstan. The revealed features of RP morbidity and mortality in the territory of Kazakhstan will be taken into account at perspective planning of oncologic care for RP patients.

Key words: esophageal cancer, morbidity, mortality, the Republic of Kazakhstan.

Materials and methods: The object of study was the verified data of the reports on patients with malignant neoplasms (Form № 7, Form № 35, the information from "Notifications of patients with a cancer or other malignant neoplasms diagnosed for the first time in their lives" (Form № 90), data of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of RK concerning the

number and sex and age structure of Kazakhstan population in 2006-2020. In general 19460 patients with esophageal cancer were registered in Kazakhstan during 2006-2020, 14269 people died. Materials have been analyzed on the whole republic, and also taking into account administrative-territorial division on 14 regions and 3 cities, of them 2 cities of republican value, Nursultan and Almaty. Traditional methods of statistical processing of material have been used (2, 3, 4). Intensive, extensive, standardized and sex-and-age indices of morbidity and mortality per 100 thousand people were calculated. To calculate statistical indices we used methods recommended by the International Agency for Research on Cancer (5). To calculate standardized indices, the WHO world standard population size was used as a standard (6). The RK indicators for 2006-2020 were used to assess the state of cancer care (7,8).

Results and discussion of the study. In all countries significant differences in morbidity by sex are observed: men are 2 or more times more often affected by esophageal cancer than women. In the Republic of Kazakhstan gender differences are also pronounced, morbidity among men prevails over morbidity among women by 1.4 times.

The mortality-to-disease rate, which characterizes the level of development of oncologic service in a country, is high both in developed and developing countries, which testifies to the seriousness of the problem of radical treatment of esophageal cancer and necessity of their early detection. Low indices of mortality to morbidity ratio are registered in the countries of Northern, Eastern, Southern, Middle and Western Africa, South-Eastern and South-Central, Western Asia, these indices approach the mark of 100%. In Kazakhstan, the rate is 66.6% when calculated using the intensive index. These indicators serve as evidence of certain progress in early diagnostics and treatment of one of the complex localizations of cancer.

Table 1: Incidence rates per 100,000 people, age-matched to World World standards, range from 1.3 in West Africa to 12.3 in East Asia. Kazakhstan belongs to the group of countries with a relatively high incidence rate. The incidence of esophageal cancer in Kazakhstan in 2020 was 5.7 ‰ and ranked 9th in the structure of oncological morbidity (6.8 ‰ among men, 4.7 ‰ among women) and 8th in the structure of oncological mortality - 3.8 ‰ (4.5 ‰ among men and 3.1 ‰ among women). The ratio of mortality to morbidity is 66.6%.

Table №1. Standardized rates of esophageal cancer morbidity and mortality in selected countries of the world in 2020 (per 100,000 population, World Standard, GLOBOCAN 2020 data).

Countries	Morbidity			Mortality	
	Men	Women	Both sex	Both sex	Ratio of mortality to morbidity, %
Kazakhstan**	6,8	4,7	5,7	3,8	66,6
Kazakhstan***	7,1	3,1	5,1	3,4	66,7
East Asia*	18,2	6,8	12,3	10,7	86,9
East Africa	8,4	6,4	7,3	7,0	95,9
South Africa	9,4	4,8	6,7	6,4	95,5
Northern Europe	8,2	2,7	5,3	4,2	79,2
South-Central Asia	7,1	4,2	5,6	5,2	92,8
Western Europe	6,6	1,8	4,1	3,0	73,1
Central and Eastern Europe	5,7	0,81	2,9	2,6	89,6
South America	4,7	1,2	2,8	2,6	92,8

North America	4,8	1,1	2,9	2,4	82,7
Australia and New Zealand	4,8	1,1	3,1	2,4	77,4
Southeast Asia	3,4	0,72	2,0	1,9	95,0
Middle Africa	3,3	1,8	2,5	2,4	96,0
South Europe	3,2	0,63	1,8	1,5	83,3
West Asia	2,0	1,5	1,7	1,7	100,0
North Africa	1,7	1,4	1,5	1,5	100,0
West Africa	2,0	1,5	1,3	1,2	92,3
World	9,3	3,6	6,3	5,6	88,8
	*VOZ, GLOBOCAN 2020 **EROB, RK intensive. indicators ***EROB, RK standardized. indicator				

Table №2. Main statistical indicators of esophageal cancer

Indicator	2006	2020
Number of cases detected for the first time	1431	1082
Number of cases detected for the first time Incidence per 100,000 population (crude intensive rate)	9,3	5,7
Incidence per 100,000 population (standardized indicator WHO World)	8,7	5,1
Stage I-II (% of newly diagnosed cases)	28,1	55,4
Stage IV (% of newly detected cases)	9,8	8,6
Confirmed based on morphology (% of newly diagnosed cases)	79,2	93,2
Survived less than one year from diagnosis out of cases reported in the previous year (one-year mortality rate in %)	50,5	40,8
Those who received radical treatment (Comprehensive treatment for new cases in %)	13,5	38,7
Received only surgical treatment (surgical treatment of new cases in %)	20,2	21,5
Those who received radiation treatment only (radiation treatment of new cases in %)	42,4	25,8
Died of esophageal cancer	1234	709
Mortality per 100,000 population (crude intensive rate)	8,1	3,8
Mortality per 100,000 population (WHO World standardized indicator)	7,6	3,4
Ratio of mortality to morbidity in % (intensive indicator)	83,5	66,6
Ratio of mortality to morbidity in % (standardized indicator in %)	81,2	66,7
Number of patients registered at the end of the year	2442	1869
Of those registered 5 years or more in %	23	35,8

Analysis of intensive and standardized incidence rates of esophageal cancer shows a decrease in the incidence of new cases of the disease. For the years 2006-2020 there is a tendency of decrease in the rate of newly detected cases of esophageal cancer. There is a tendency of decrease of newly detected patients from 8.7 to 5.7 per 100 thousand people in the RK. Standardized indicators show a similar pattern of declining incidence rates. Decrease of morbidity rate indicates the reduction

of influence of unfavorable risk factors. Mortality rate from 2006 to 2020 in dynamics gradually decreased: intensive indicators - from 8.1‰ to 3.8‰, standardized - 7.6‰ to 3.4‰. The mortality to morbidity ratio for intensive indicators from 2006 to 2013 held steady at 83.5 to 80.8, with a subsequent gradual decline to 66.6 in 2020. In recent years, the mortality to morbidity ratio has been comparable with countries such as Australia and New Zealand and Western Europe (Table 2)

The number of patients who received combined and complex treatment over the years increased by 13.4% to 38.7%, surgical treatment increased by 1.3%, and radiation treatment decreased by 16.6% to 25.8% in 2020. The decrease in radiation therapy and a slight increase in surgical treatment are associated with an increase in combination and complex treatments for esophageal cancer patients. The number of patients living 5 years or more over the years improved by 12.8% and were 23.0% and 35.8%, respectively, over the years.

When looking at esophageal cancer incidence rates by five-year periods, there is a gradual downward trend in the incidence rates both between 2006-2010 and between 2011-2015 and 2016-2020 and were 8.58, 7.98, and 6.54 per 100,000 population, respectively. When analyzing mortality rates by five-year period, there is also a decrease in the incidence of mortality in both 2006-2010 and 2011-2015 and 2016-2020 periods and were 7.2, 5.8, and 4.12 per 100,000 population, respectively. For the 15-year period, the average annual incidence of esophageal cancer was 7.7 and mortality was 5.73 per 100,000 population.

Table № 3: Intensive rates of esophageal cancer morbidity and mortality by five-year period in Kazakhstan in 2006-2020 (‰)

Years	Indicators	
	Morbidity	Mortality
006-2010	8,58+1,37	7,24+1,35
2011-2015	7,98+1,35	5,83+1,34
2016-2020	6,54+1,34	4,12+1,33
2006-2020	7,72+1,35	5,73+3,4

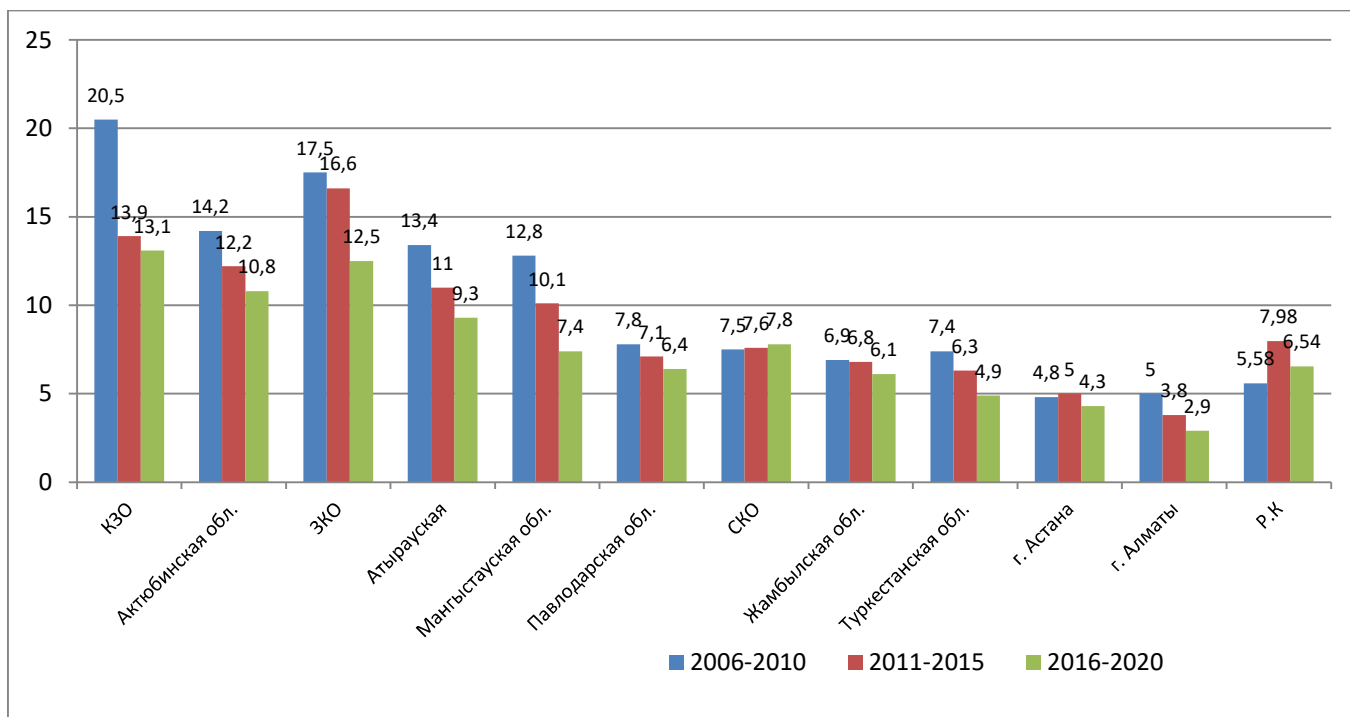

Figure №1: Territorial incidence rates of esophageal cancer in the RK population (Intensity rates per 100,000 population, for 2006-2010, 2011-2015, and 2016-2020)

Territorial distribution of RP morbidity by five-year periods allows to single out regions with high level of morbidity (Kyzylorda, West Kazakhstan and Aktobe regions, Atyrau and Mangystau regions). Regions with low levels of morbidity are Turkestan, Zhambyl, North Kazakhstan, Pavlodar regions and Nursultan and Almaty cities. Other regions are approximately at the average level. It should be noted a significant decrease in the incidence rate in the period 2016-2020 compared to the period 2006-2010 in Kyzylorda, Atyrau, Mangystau and West Kazakhstan regions. A slight decrease in the incidence rate in 2016-2020 compared to 2006-2010 is observed in Zhambyl, Pavlodar, Nursultan and Almaty regions. Insignificant increase in the incidence of RP is observed during this period only in North Kazakhstan region. (Figure 1). In terms of annual averages, the increase in the incidence rate in 2011-2015 in Kazakhstan is associated with the implementation of screening activities.

Territorial distribution of mortality of RP by five-year periods allows to single out regions with high level of mortality in Kyzylorda, West Kazakhstan, Aktobe and Atyrau oblasts, especially in 2006-2010. The regions with low mortality rates are Turkestan, Zhambyl, North Kazakhstan, Pavlodar, Nursultan and Almaty. The other regions are at an average level. (Figure 2)

Among newly revealed cases of esophageal cancer during 2006-2020 the increase of specific weight of I-II stages by 1,9 times (28,1-55,4%) at the expense of decrease of specific weight of IV stage during the period from 9,8% to 8,6% is obviously marked. However, there was an increase of stage III from 37.9% to 64.0% during this period (Figure 3).

Figure №2: Territorial rates of esophageal cancer mortality in the RK population (Intensive rates per 100,000 population, for 2006-2010, 2011-2015, and 2016-2020)

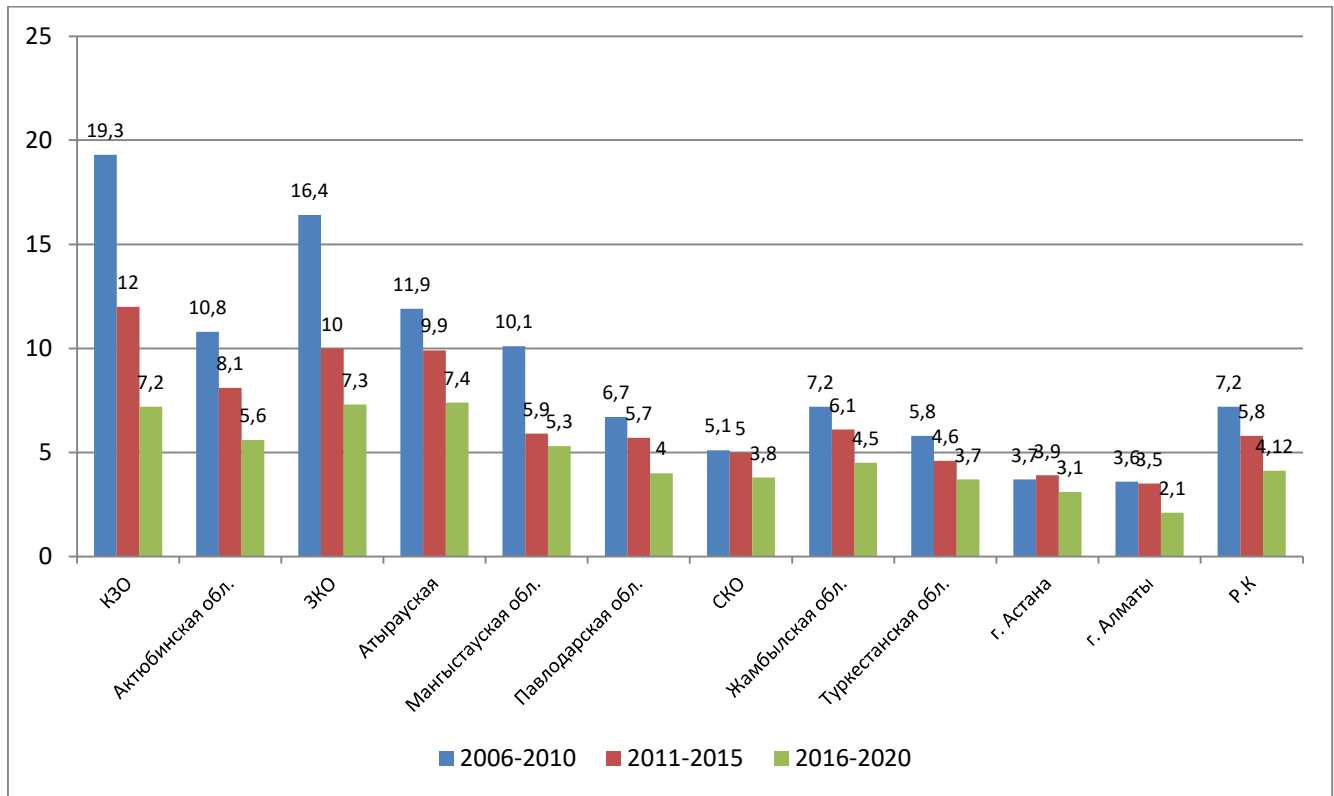
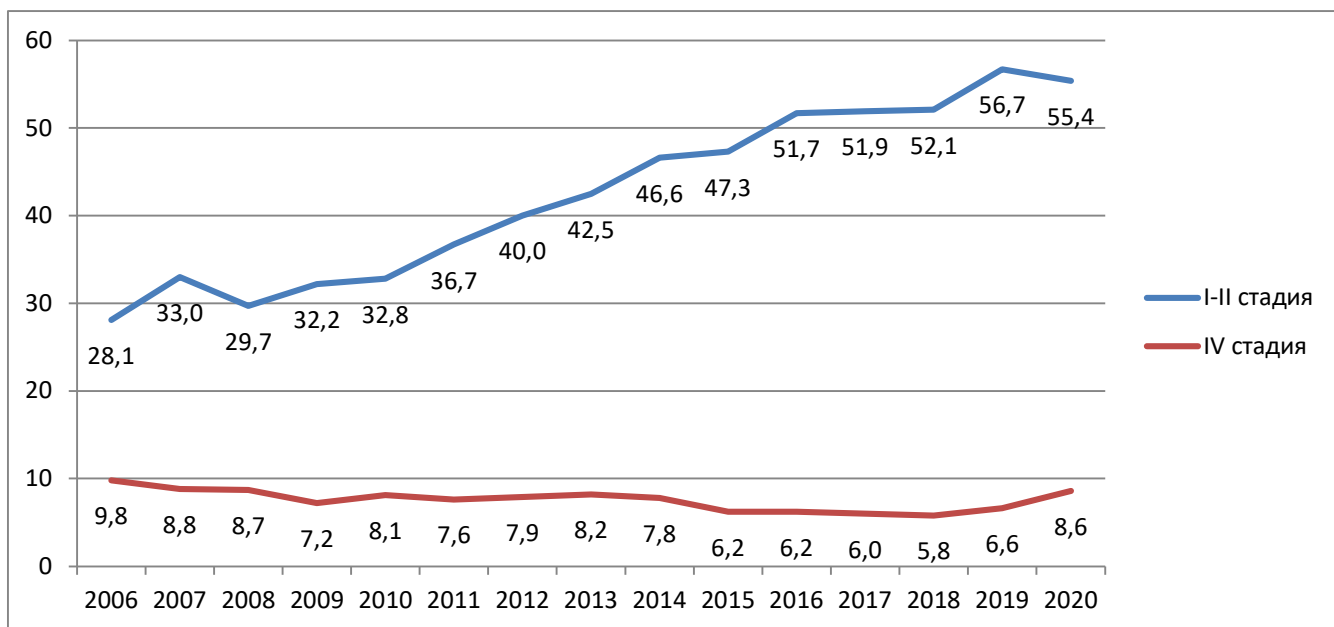
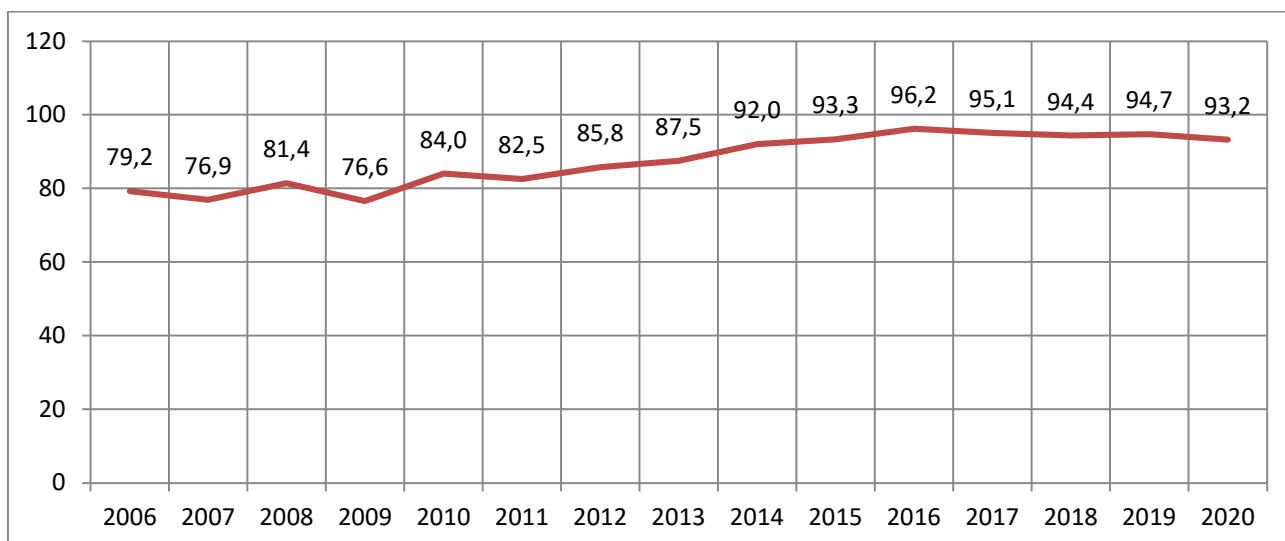

Figure №3. Share of stages I-II and IV, (%) in 2006-2020 in dynamics

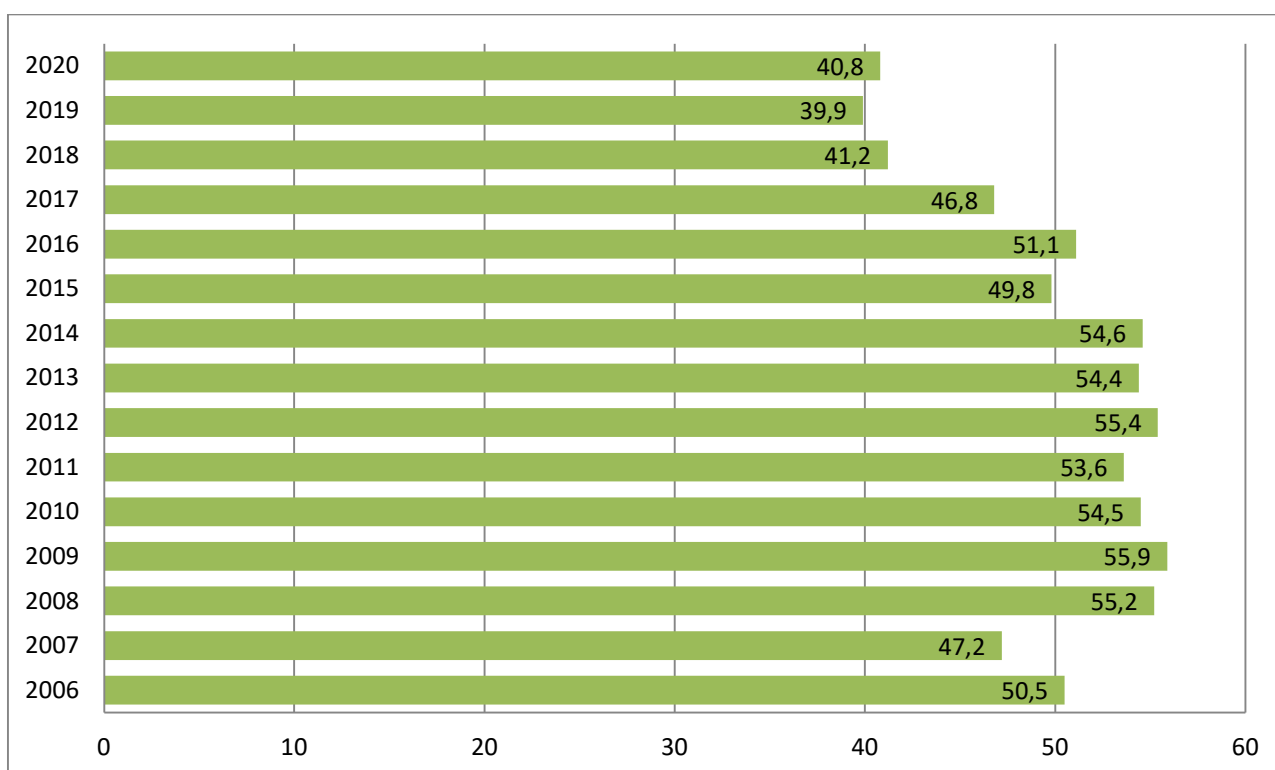
The number of morphological confirmations in dynamics increased by 14% and amounted to 93.2% in 2020. (Figure 4). Increase of morphological verification, combined and complex methods of treatment by radical program is related to the implementation of the State program "Salamatty Kazakhstan" and the Program of development of cancer care in Kazakhstan.

Figure №4. Morphological verification of esophageal cancer (%) in 2006-2020 in dynamics (% of detected cases)

One-year mortality in the dynamics with some fluctuations with a tendency to increase in 2008-2014, in general decreased by 9.7%, from 50.5 to 40.8%, which indicates an improvement in timely diagnosis of malignant esophageal neoplasm (Figure 5).

Figure №5: One-year mortality of esophageal cancer (%) in 2006-2020

Thus, analysis of dynamics of esophageal cancer prevalence in Kazakhstan shows rather stable situation. As a whole for 15 years positive tendencies to decrease of mortality and one-year mortality, decrease of mortality and morbidity ratio, increase of specific weight of early stages, morphological verification and increase of combined and complex methods of treatment under the radical program are marked. The revealed features of RP morbidity and mortality in the territory of Kazakhstan will be taken into consideration at perspective planning of RP oncological care.

List of references

1. GLOBOCAN 2020 Graphproduction. Oesophagus. Source: IARC (<https://gco.iarc.fr/today>) World Health Organization
2. Dvorin V.V. Methods of epidemiological studies in malignant tumors. -M.: Medicine, 1975. -323 p.
3. Glants S. Medico-biological statistics / Translated from English –M.: Praktika, 1998.-459 p.
4. Organization of oncological service in Russia (Guidelines, manuals for doctors) Part 2 /Edited by Chissov V.I., Starinsky V.V., Kovalev B.N. –M.: Federal State University of the Herzen Institute of Medical Sciences Rosmed Technologies, 2007. -663 p.
5. Age standardization of rates: a new WHO world standard / O.B. Ahmad et al. // World Health Organization (Elektronic resource).-2001.- Available at:http://www.who.int/entity/healthinfo/paper_31.pdf.
6. Arzykulov J.A. G. Seitzkazina.D., Iginov S.I. et al. Indicators of the oncological service of the Republic of Kazakhstan for 2007-2012: statistical materials. - Almaty: KazNIIOiR, 2012.
7. Nurgaziev K.Sh. G. Seitzkazina.D., Baypeisov D.M.. et al . Indicators of the oncological service of the Republic of Kazakhstan for 2013-2015: statistical materials. - Almaty: KazNIIOiR, 2014.
8. D. Kaidarova.R., Chingisova Zh. K., Shatkovskaya O. And... et al. Indicators of the oncological service of the Republic of Kazakhstan for 2016-2022: statistical materials. - Almaty: KazNIIOiR, 2022. -209 p.

UDC: 616-006+364.442:159

CURRENT ISSUES OF PSYCHOLOGICAL AND SOCIAL CARE FOR CANCER PATIENTS

Arman A. Khozhayev

Professor, Doctor of Medical Sciences, Oncologist, Almaty, Kazakhstan

Bakhtigul A. Shlikbayeva

Psychologist, Almaty Oncology Center, Almaty, Kazakhstan

Botagoz Sh. Kimbatova

Psychologist, City polyclinic №25, Almaty, Kazakhstan

Rosa N. Alseipulova

Psychologist, Children's City Clinical Infectious Diseases Hospital, Almaty, Kazakhstan

Aidana T. Iskakova

Psychologist, City polyclinic №9, Almaty, Kazakhstan

Gulmaral S. Mussakhanova

Psychologist, City polyclinic №18, Almaty, Kazakhstan

Kalamkas Kerimbayeva

Psychologist, City polyclinic №6, Almaty, Kazakhstan

Aigerim B. Bazarbay

Oncologist, City Clinical Hospital №5, Almaty, Kazakhstan

Annotation: This work covers modern aspects of psychological and social care for cancer patients. The issues of psychological approaches when communicating with cancer patients, the principles and methods of trusting relationships between doctor and patient are covered in detail. The basic principles for assessing clinical symptoms in cancer patients with advanced forms of malignant tumors and their impact on the quality of life of these patients are presented. Aspects of studying quality of life in clinical research and clinical practice are described. It has been shown that an integrated approach to the implementation of the above measures allows for effective rehabilitation treatment for these patients.

Key words: oncology, psychological and social care, quality of life.

Today, the problem of high morbidity and mortality from cancer is a worldwide problem. At the same time, it is known that the main burden of therapeutic and moral responsibility for these patients is borne, in addition to the oncologists themselves, by psychologists [1,2].

The characteristics and degree of influence of various symptoms on the quality of life in modern palliative care practice are based on the patient's perception and are carried out using special tools. The main requirements for questionnaires used in palliative medicine are fully applicable to questionnaires for assessing symptoms. At the same time, accurate assessment and measurement of symptom intensity in clinical trials allows us to study the mechanisms of symptom formation and compare the effectiveness of treatment methods. Assessing quality of life is also widely used in clinical practice, because here, as in clinical studies, an accurate and adequate assessment of the patient's condition, his response to treatment, palliative care programs and symptomatic therapy is necessary. In clinical practice, this method makes it possible to monitor

the dynamics of symptoms, investigate the cause and mechanisms of their occurrence, develop an adequate treatment plan, and also determine the effectiveness of the treatment measures taken. Symptom assessment tools include both questionnaires for assessing individual and main symptoms, and single scales (verbal rating scales, visual analogue and digital rating scales). The most commonly used symptom assessment questionnaire in palliative care is the Edmonton Symptom Assessment System - ESAS, which allows assessing the manifestation of 9 leading symptoms found in cancer patients: fatigue, pain, nausea, depression, anxiety, loss of appetite, drowsiness, shortness of breath and general impairment. well-being [3,4].

The tactics of communication with the patient begin with the establishment of a trusting relationship, and only after that can inspiring and persuasive influence be carried out. Cancer patients, as a rule, are taciturn, as they are concerned about their future, processing the information received and reassessing life values. Unlike psychosomatic and neurotic patients, they greatly value kind treatment, because they are often given less attention as hopeless patients. For cancer patients, physical contact in the form of touching the hand, shaking hands, etc. is very important. The doctor should speak to the patient in a language he understands, avoiding medical terms if possible. The doctor's explanations should not be categorical. It is better to talk about exactly what the patient wants to discuss. The main mechanism of communication should be empathy: it is very important to learn to listen and hear the patient. At the same time, the doctor must be completely focused on the perception of the patient and his problems. The subconscious thought of doom, predicting the patient's life and other ideas must be completely discarded [5].

The doctor's psychological assistance should include the proper organization of emotional support for the patient with the help of the family. If a patient is hospitalized, this role can sometimes be played by optimistic patients who complete the course of treatment, neutralizing some of the patient's fears with their example and kind words. Proper emotional support allows us to hope for a positive outcome from a traumatic situation.

Information about the presence of cancer in a patient can only be disclosed to direct relatives. In cases where there is no support for the patient on their part, he himself makes the decision to whom and in what form to communicate it.

Information about the disease, its nature and probable prognosis should be provided to the patient and his family almost simultaneously. Preliminary informing of relatives is not justified, because it quite often leads them into a state of passion, and during this period they will be poor assistants for the doctor in psychological support of the patient. On the contrary, their dejected and upset appearance will show the patient that they are hiding something from him and that his prognosis is poor. A very important skill for a doctor is the ability to establish contact with relatives, support them, and include them in the discussion of the treatment plan, psychological rehabilitation and care.

To improve the quality of life of a cancer patient, it is very important to try to at least partially restore social connections or compensate for them with others. If the patient before the disease played the role of the head of the family, the family should be advised not to protect him from solving ordinary family problems, but, on the contrary, to turn to him more often for advice, even in those issues that could be solved on their own. If it is impossible to restore previously existing social connections, it is necessary to switch it to socially significant goals, for example, passing on life experience to loved ones, communicating with children and grandchildren, helping them study, painting, writing poetry, handicrafts, wood carving, drawing up a family tree for children and grandchildren. It is important for the patient to expand his social circle as much as possible.

To understand the characteristics of psychological reactions to the disease, the doctor must also know the individual and typological characteristics of patients.

Often, relatives themselves experience difficulties communicating with the patient, since they cannot sincerely discuss the problems that arise with him. Sometimes these communication

problems are caused by relatives' misconceptions about the patient's knowledge of the disease. Sometimes he knows or assumes much more about his illness than his relatives think about it. For example, relatives do not accept the unfavorable prognosis of the disease, hope for recovery and scold the patient for refusing to take food or treatment. In the case of a patient's depressive reaction, his passivity and silence turn out to be very painful for family members and increase the feeling of loneliness and abandonment.

In these situations, the doctor's role may be to help relatives find contact with the patient and understand the peculiarities of his psychological state at the moment. The doctor's task is to find mutual understanding not only with the patient, but also with his loved ones, so that the psychological crisis caused by a serious illness can be overcome through the joint efforts of all three parties - "one team." This tactic will significantly simplify the sometimes quite long follow-up of the patient, relieve the doctor from unnecessary conflicts that complicate his professional activities, and maintain good relations with the patient's relatives [5].

The development of professional social work in the field of protecting the health of citizens, including the participation of professional social workers in the provision of medical and social assistance to cancer patients, requires an analysis of the state and results achieved to date in the implementation of this type of professional activity in medical and other social organizations. Currently, there is a process of institutionalization of social work, including medical and social work in oncology. Improving the quality of life of cancer patients will be facilitated by the introduction of a multiprofessional, multidisciplinary approach to providing medical and social care to this group of patients and their families [6].

Assessing quality of life in palliative medicine in general and in palliative oncology in particular has its own characteristics. First of all, this concerns the choice of a tool for assessing quality of life. Such questionnaires are developed taking into account the following characteristics: the presence of problems associated with the symptoms of the disease, the characteristics of the physical and psychological status of patients and the patients' limited ability to concentrate. In this regard, instruments for assessing quality of life in palliative medicine should be simple, brief and easy to complete. The patient fills out the questionnaire himself (self-assessment) and only if this is not possible - with the help of relatives or medical personnel (proxy assessment). But it must be taken into account that the latter option for assessing symptoms has low reliability. The most common and frequently used questionnaires in palliative oncology include the EORTC QLQ-C15-PAL (European Organization for Research and Treatment of Cancer Palliative Care Questionnaire) and FACT (Functional Assessment of Cancer Therapy) [7,8].

The great potential of the method for assessing the quality of life lies both in determining the severity of pathological symptoms and in the method of individual monitoring of the condition of an oncological patient (assessment of the overall quality of life and various functional indicators over a long period of observation). At the same time, the basic principles for assessing leading symptoms are as follows: 1) assessment of the symptom(s) obtained with the help of the patient; 2) use of special tools for assessing symptoms (scales and questionnaires); 3) assessment of the symptom(s) over time; 4) documenting all stages of symptom assessment.

The method of assessing the quality of life in clinical practice allows for timely correction of palliative treatment in order to increase its effectiveness, thereby ensuring adequate psychological and social assistance and the highest possible level of quality of life for the doomed patient during the entire observation period.

It should be especially noted that quality of life indicators have independent prognostic significance in determining the possible response to palliative treatment and patient survival. There is indicative data on the relationship between quality of life and survival of cancer patients. At the same time, it has been proven that high quality of life indicators lead to improved survival rates for cancer patients who undergo maintenance therapy. The resulting quality of life indicators

can be used to determine an individual prognosis for a particular patient for various nosological forms of malignant tumors. When developing rehabilitation programs for psychological and social support, the parameters of the quality of life of cancer patients must be taken into account.

Thus, knowledge and full application of modern methods of psychological and social assistance to cancer patients by specialized specialists makes it possible to set the patient in a positive mood and reintegrate him into society in the social aspect. Adequate assessment of this not only qualitative, but also quantitative indicator of the effectiveness of ongoing rehabilitation measures through the use of special questionnaires - quality of life, including the physical, psychological and emotional status of the patient, makes it possible to develop individual rehabilitation treatment programs for these patients.

LITERATURE

1 Maglia M., Tortorici J., Lenzo V. Et al. The Network That Unites a Qualitative Study on Clinical Psychological Intervention for Women with a History of Breast Cancer and Chronic Pain. *Eur J Investig Health Psychol Educ.* 2022 Jun 11;12(6):619-630. doi: 10.3390/ejihpe12060046.

2 Hope-Stone L., Ablett J., Salmon P. Reflections on a Health Psychology Service for Patients with Uveal Melanoma: The Challenge of Psychological Screening and Intervention When Distress is 'Normal'. *J Clin Psychol Med Settings.* 2019 Dec;26(4):421-429. doi: 10.1007/s10880-018-9595-2.

3 Ripamonti C., Leporati R., De Feo G. et al. Italian version of the Edmonton Symptom Assessment System (ESAS)-Total Care (TC): development and psychometric validation in patients undergoing cancer treatment or follow-up. *Support Care Cancer.* 2022 Mar;30(3):1923-1933. doi: 10.1007/s00520-021-06594-y.

4 Noel C.W., Forner D., Chepeha D.B. et al. The Edmonton Symptom Assessment System: A narrative review of a standardized symptom assessment tool in head and neck oncology. *Oral Oncol.* 2021 Dec;123:105595. doi: 10.1016/j.oraloncology.2021.105595.

5 Onkopsihologija dlja vrachej-onkologov i medicinskih psihologov. Rukovodstvo. Izdanie 2-oe, dopolnennoe // A.M. Beljaev i kollektiv avtorov / Red. A.M. Beljaev, V.A. Chulkova, T.Ju. Semiglazova, M.V. Rogachev. SPb: Izdatel'stvo ANO «Voprosy onkologii», 2018. - 436 s (In Russ.).

6 Varuha A.P., Vorobcova E.S. Social'naja rabota v onkologii // Voprosy onkologii, 2022. Tom 68, № 5. – S. 650-657 (In Russ.).

7 Pilz M.J., Aaronson N.K., Arraras J.I. et al. Evaluating the Thresholds for Clinical Importance of the EORTC QLQ-C15-PAL in Patients Receiving Palliative Treatment. *J Palliat Med.* 2021 Mar;24(3):397-404. doi: 10.1089/jpm.2020.0159.

8 Cheng H.L., Lopez V., Lam S.C. et al. Psychometric testing of the Functional Assessment of Cancer Therapy/Gynecologic Oncology Group-Neurotoxicity (FACT/GOG-Ntx) subscale in a longitudinal study of cancer patients treated with chemotherapy. *Health Qual Life Outcomes.* 2020 Jul 23;18(1):246. doi: 10.1186/s12955-020-01493-y.

Sociological Sciences

The negative impacts of social media usage and their possible solutions

Kurmangali Bibolat

Master's degree student in Media Technologies, Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Makash Karim

Master's degree student in Media Technologies, Astana IT University, Astana, Kazakhstan

Miram Adilkhan

Master's degree student in Media Technologies, Astana IT University, Astana, Kazakhstan

ABSTRACT

This research investigates the multifaceted and evolving impacts of social media usage on individuals and society, with a focus on the context of Kazakhstan. Employing a mixed-methods approach, combining quantitative surveys and qualitative review, the study explores the complex interplay between social media and various facets of human life, including mental health, privacy concerns, and societal dynamics. The aim is to provide an understanding of the challenges posed by social media and offer recommendations for mitigating the negative consequences.

The study reveals the widespread prevalence of social media platforms among the younger population, emphasizing the need for nuanced approaches to address the challenges unique to this demographic. Key findings highlight the detrimental effects of social media on mental health, including heightened levels of anxiety, depression, and unrealistic societal standards perpetuated by curated online content.

In response to these challenges, the research proposes a multifaceted approach encompassing digital literacy programs, robust privacy regulations, and responsible design principles. By empowering users with the skills to critically evaluate online information, the study advocates for a collective effort to create a safer and more secure online environment.

Acknowledging the limitations of the study in the face of rapidly evolving technologies, the research concludes by emphasizing its role as a catalyst for continued exploration. It calls for interdisciplinary research, collaboration between stakeholders, and a proactive stance in addressing emerging challenges.

INTRODUCTION

With the development of technology, humanity has become dependent on the use of an increasing part of units of the technogenic revolution, in which objects of digitalization play a significant role. Humanity has invented gadgets, which in turn stand out for their complexity in design, and the ability to perform various kinds of operations, starting with arithmetic calculation tasks and ending with integration with Artificial Intelligence.

Modern digitalization of society, which began with simple electronic systems and ended with powerful social platforms that carry the character of entertainment, educational, cultural, business, and scientific content, is a complex and multifaceted phenomenon. These platforms have become not just communication tools between two or more people but also mirrors reflecting complex social, physical, and psychological processes. However, along with the potential benefits of mass digitalization in data exchange, significant risks have arisen regarding the style of

human life in modern society. These risks give rise to a whole range of social and psychological disorders that require in-depth analysis and the development of comprehensive solutions.

Within the framework of this article, attempts will be made to systematize the negative aspects of the use of social networks based on modern scientific data, at the same time their causes and consequences will be analyzed. In addition, special attention will be paid to the search for strategies and techniques that can minimize the negative impact of social networks on the individual and society as a whole, by modern realities. In addition to the above, when writing the paper, the objectives of the study were specified, which in turn are listed below:

- Inform readers about the possible negative aspects of using social networks based on scientific research and up-to-date statistics.
- To provide readers with tools for conscious and safe use of social platforms, based on the recommendations of experts.
- Describe possible ways and methods of countering the negative effects of using social networks, from everyday practices to system solutions at the level of society or the state.

The constant development of technologies and their integration into a person's daily life make the issue of creating a balance between technological progress and the preservation of a person's psycho-emotional well-being relevant. After all, our task is not only to actively use the achievements of science and technology but also to preserve the harmony of the inner world of each individual in a constantly changing information space.

The current research is devoted to the topic of the use of social networks and their methods of negative impact on human life, in turn, is a collection of information and a resource for getting acquainted with the causes and description of a particular problem that are part of the catalysts or initiators of negative consequences. In the course of writing this work and analyzing its further development, the following main questions were raised, to which their potential answers will be revealed during the development of research:

- What are social networks and what is their role in modern society?
- What are the negative consequences of using social networks that are most relevant today?
- What measures and solutions can help minimize or overcome these negative effects?

LITERATURE REVIEW

Carr & Hayes (2015) explain the concept of Social Networks as a set of Internet channels that allow users to interact with content and selectively self-present themselves both in real-time and asynchronously, both with a wide and narrow audience that benefits from user content and the perception of interaction with other people.

Social media content is a collection of information materials created and distributed by users or organizations in the digital space to share, communicate, or influence the audience. These materials may include text messages, images, videos, audio recordings, and other multimedia elements. Content in social networks is often formed taking into account interactivity, the possibility of instant exchange, and adaptability to rapidly changing trends and interests of the audience. Content, in turn, generates the involvement of an audience or a group of people interested in a certain direction of social culture, politics, or business. Sydral & Briggs (2018) analyzed social media content engagement in the form of a study of audience interest in the course of work on the study and behavior of marketing organizations in social networks, presenting a potential concept of "social media engagement".

Social media content is created through user interaction with various media applications or web sources. "The common thread across these platforms is that they contain user-generated content (UGC). UGC is material that a platform sources from its own end-users" (Luca, 2015, p.4), so it means that all social media platforms are constructed from the user-generated content.

Humankind can develop a dependence on content in social networks in case of excessive involvement. It may cause serious effects on human psychology as one of the cases of addiction. D'Arienzo et al. (2019) explain the concept of addiction as "a disorder in self-regulation, and addicted individuals are characterized by unsuccessful attempts at self-repair" (p.4). At the same time, there is the possibility of developing a type of addiction so-called "social media addiction" which is defined by Zivnuska et al. (2019) as "the excessive use and habitual monitoring of social media, manifested in compulsive usage that comes at the expense of other activities" (p.2)

Exposure of children to digital content without proper control can lead to a distorted perception of reality and social isolation. Siddiqui & Singh (2016) agree that "Social media can easily effect the kids, the reason is sometimes people shares photos, videos on media that contain violence and negative things which can affect the behavior of kids or teenagers." (p.4). Also in the modern digital landscape, social networks serve to promote offensive messages and bullying of a certain group of people. Since the psychology of adolescents and children is very susceptible to this or that negative information in their environment, the risk of developing cases when children act as an object for cyberbullying increases. At the same time, according to Akram & Kumar (2017), cyberbullying is a way of emotional harassment that takes place using electronic technologies. By the way, researchers confirm the importance of the attention of adults and other representatives of an older society to children and adolescents to minimize the cases of negative impact of social networks on the young psyche. As an example, it is possible to take the research of Elsayed (2021), which stated that "It is necessary taking serious measures from the family, school, and institutions that care for the family and children to pay attention to how to face negative effects of social media on social identity to children and adolescents" (p.14)

Bashir & Bhat's (2017) research contains data that young people can become so attached to social networks that in later life the user develops flaws in mental health. On this issue, such statistics were touched upon as an increase in the level of anxiety of 45% of the younger generation of Britain in cases of loss of access to social media resources. In the case of the biological aspect, Kennedy (2019) claims that brain scans, or MRIs, show that a teenager's brain undergoes serious changes at the age of ten to twenty-four years. Critical areas in the prefrontal cortex of the brain are under development, leaving adolescents more prone to risky behavior in search of pleasure than adults. If the content on a social network contains risky behavior, the cognitive control network of the brain, which guides decision-making, shows reduced activity, and this material can attract a young user, thereby pushing him to negative decisions regarding physical health.

Social networks also carry with them a negative effect in the form of harm to a person's physical health. The relevant information contains extremely irrelevant and false information, which in turn can impose a sense of anxiety and delusion on the reader. This situation fully describes the influence of "fake" news on a person's subconscious. Waisbord (2018) describes the concept of "fake" news as "content featuring the style of conventional news intended to deliberately misinform" (p.1). Along with the above data, Terrasse et al. (2019) provide an example of the connection between health measures and false information in social networks in the form of an explosion of anti-vaccination messages related to Russian online scammers.

Since political decisions are broadcast through various channels, it is also important that social networks are included in the list of channels that carry with them an inexhaustible flow of information. Individuals are capable of propagandizing both truth and disinformation through the net as well as among groups. In the research of Valenzuela et al. (2019) the method of group propaganda of disinformation is explained by the fact that "political participation can encourage the formation of closed groups where misinformation is more likely to be retransmitted" (p.5).

Social networks can serve as an important tool for knowledge sharing, group work, and in-depth study of material. However, on the other hand, excessive or inappropriate use of these

platforms can harm academic activities. Excessive time spent on social media can reduce the overall productivity of students due to distraction. Hurt et al. (2012) address that social networks distract students from studying the material and performing tasks under the pretext of endless data simulation on the network. In addition, Rithika & Selvaraj (2013) mention difficulties in conducting students' life activities as "...students who spend more time on social media may have difficulty balancing their online activities and their academic preparation" (p.1).

Social media is a platform where users often share carefully curated and idealized versions of their lives. This can lead to social comparison, where individuals compare their own lives to the seemingly perfect lives of others. The study by Fioravanti et al. (2020) looked into how young men's and women's subjective well-being would change if they stopped using Instagram: "Life satisfaction increased among women who quit Ig for a week, regardless of the extent to which they compared their overall appearance and specific body parts with other users" (p. 4).

Social media has played a significant role in shaping modern politics, but it has also brought about several negative impacts such as the spread of misinformation, polarization, reduced civility, and manipulation of public opinion. "Political campaigns are now influenced by every story, whether true or not, that gets spread around social media. It's getting more and more difficult to separate actual news from fake news online" (Lakkisetty et al., 2018, p. 3).

Nowadays social media have had profound political effects, transforming the way politics is conducted, campaigns are run, and information is disseminated. Social media has revolutionized the way protests are organized, conducted, and perceived. As Zhuravskaya et al. (2020) mention "The Arab Spring, spreading across North Africa and the Middle East in the early 2010s, is the most notable example. But other significant protests broke out in many different parts of the world, such as Chile, Hong Kong, Iran, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Serbia, Ukraine, and Venezuela" (p. 2). While social media enhances mobilization and global awareness, it also introduces new dynamics, such as the spread of disinformation and the need for digital security.

Social media has become an integral part of business operations and marketing. According to Pourkhani et al. (2019), social media is a hybrid element of the promotion mix because in a traditional sense it helps firms talk to their customers, while in a nontraditional sense, it only assists customers in talking directly to one another (p. 2). Businesses need to have a well-defined social media strategy tailored to their target audience and objectives.

The impact of social media on interpersonal connections is a topic of significant interest and debate. While social media has brought about several positive changes, it has also raised concerns about its potential negative effects. As Subramanian (2017) argues, Social media has changed how people communicate – face-to-face interactions have reduced.

RESEARCH GAP

Since this study is focused on the field of social networks, it is also important that it faces certain gaps and limitations that may affect the reliability and completeness of the results obtained or partially lose their relevance. One of these limitations is the problem of sampling and representativeness of data. With an insufficiently wide or diverse sample, the study may give distorted results that do not reflect the real picture.

Further, in a world where technologies and social media platforms are changing at an unprecedented rate, the relevance of data can become a serious issue. What was relevant last year, or last month may no longer be so at the time of information acceptance, making long-term analysis difficult. Thus, it is important to approach any conclusions with critical skepticism, taking into account possible gaps and limitations in data and methodology.

RESEARCH SIGNIFICANCE

In the era of globalization, social networks occupy a special place in the life of a modern person. These platforms, which were originally conceived as tools for connecting and exchanging

information, have become powerful mediators in communication, education, business, and even politics. However, along with numerous advantages, the use of social networks carries certain risks. This dual nature makes the analysis and research of this topic extremely relevant. After all, for most users of the world, it is important not only to understand how to use this tool but also to be aware of the potential dangers that may lie in waiting for them in the virtual space.

The importance of the study is reinforced by the fact that not all the consequences of using social networks have been fully studied. Some of them, such as psychological and social disorders, begin to manifest themselves only after a certain time. Therefore, a deep and comprehensive study of this topic will not only reveal hidden threats but also offer solutions aimed at minimizing risks.

Also, users should not forget about social responsibility issues, because social networks affect many aspects of society, from personal relationships to business and political processes. Understanding the mechanisms of this impact and its consequences will help to form a more conscious and responsible approach to the use of digital technologies.

Lastly, the study is not only touching on the academic sphere, on the other side of the coin, it is also estimated to be practical. Its results can serve as a basis for the development of recommendations, educational programs, and even legislative initiatives aimed at creating a safe and productive digital environment for all users of the Web.

METHODOLOGY

1. *Research Design*: This research will adopt a mixed-methods approach, combining both quantitative and qualitative methods to provide a comprehensive understanding of the negative impacts of social media usage and potential solutions.

2. *Population and Sample Selection*: The study will focus on social media users across different age groups and socioeconomic backgrounds. A stratified random sampling method will be used to ensure representation from various demographics. A sample of at least 20 participants will be targeted for the survey.

3. *Data Collection*: A structured survey will be conducted to assess the extent and nature of negative impacts. An in-depth literature review will be conducted to gain deeper insights into the topic of research and possible solutions to identified issues.

4. *Ethical Considerations*: Informed consent will be obtained from all participants, anonymity and confidentiality of data will be maintained and participants will be informed of their right to withdraw from the study.

DATA ANALYSIS AND FINDINGS

An important part of the study was a questionnaire aimed at the audience of 20 ordinary users of social networks, the purpose of which was to identify the negative aspects of the use of social networks. The questionnaire consisted of 9 questions with corresponding answers. The initial questions were related to the age and gender characteristics of the respondents. As it turned out, the survey involved not only representatives of traditional orientation (55% of men and 40% of women) but also a representative of the non-binary community.

It turned out that young representatives of society, aged from 16 to 25 years, participated in the questionnaire, which in turn enhanced the veracity of the answers and confirmed the factors of influence of social networks on a person. Since in society, a significant part of the users of social networks are just the same young people.

Part of the questionnaire was responsible for the distribution of respondents by social class as a school or university student and employee. This step is important since further analysis will build a model of people's behavior by their classification. As a result, it was revealed that 50% of the participants were included in the working class, while the rest were considered as students.

Instagram Facebook, Telegram, Twitter, LinkedIn, Instagram, VKontakte, and TikTok were part of the questionnaire devoted to the types of popular social networks, namely Facebook, Telegram, and Twitter, to identify the popularity of their use among respondents. Facebook Instagram and Telegram are the most popular applications (17 points each), the next positions are occupied by TikTok (11), VKontakte (10), LinkedIn (9), Facebook (3), and Twitter (2). This fact embodies the fact that modern Kazakhstani youth are most often customers of social networks with an entertaining and communicative nature. Social networks of a news nature are not particularly popular and are mainly used by the age category from 22 years old. 90% of employees use LinkedIn, while all school students are considered TikTok users.

During further research, a fact was revealed confirming that all 20 respondents could not spend less than an hour on social networks. On the other hand, 5 respondents spend more than 5 hours on social networks. At the same time, a particularly interesting fact is that at the origin of the difficulty of accessing applications, exactly 50 percent experience aggression towards the problem, while the remaining 50 behave neutrally. Accordingly, no specific answer has been identified in this issue to society.

Through the feedback from the survey participants, it was possible to obtain the following types of negative concerns about social networks:

- Clip thinking, the appearance of FoMO (Fear of Missing Out)
- Addiction, anti-socialization, unhealthy sleep, bullying
- Waste of time and energy, loss of concentration
- Envy in social networks
- Lack of time management
- Imitation of bloggers, devaluation of their importance/activity
- Nervousness and anxiety
- Fake news massification

DISCUSSION

Based on the identified and previously mentioned facts and confirmations of cases of negative consequences of using social media products, the following conclusions were drawn as the specification of the selected problems and potential solutions to minimize the risks associated with them. For a more detailed disclosure of information, this part of the work was created, which is a discussion of these aspects.

Spread of Misinformation: The rapid dissemination of misinformation and fake news on social media platforms poses a critical threat to public discourse and trust in information sources (Smith, 2019). The viral nature of false information can lead to the perpetuation of myths, and misconceptions, and the undermining of factual accuracy.

Impact on Mental Health: Pervasive use of social media has been associated with adverse effects on mental health, including heightened levels of anxiety, depression, and negative self-perception (Twenge & Campbell, 2018). Constant exposure to curated online content can contribute to unrealistic societal standards and social comparison.

Cyberbullying: The anonymity afforded by online platforms has facilitated the rise of online harassment and cyberbullying, adversely affecting individuals, particularly vulnerable populations (Kowalski et al., 2014). Such behaviors can have severe real-world consequences and contribute to a toxic online environment.

Addiction and Distraction: Social media platforms, designed to capture and retain user attention, can foster addictive behaviors, resulting in excessive screen time and a displacement of real-world activities (Turel & Qahri-Saremi, 2016). This addiction may contribute to reduced productivity and disrupted offline social interactions.

Fear of Missing Out (FoMO): Constant exposure to the activities and events of others can contribute to a fear of missing out. Users may feel pressure to participate in more activities, attend more events, or have a busier social life, potentially leading to burnout. F Tanhan et al. (2022) provide the studies made by Sarıca Keçeci et al. (2021), in which 497 participants from Erciyes University took part. The study investigated the relationship between FoMO and social media. “It is determined that there is a significant relationship between FoMO and mobile addiction, gaming disorder, and social media addiction” (Tanhan et al. 2022, p. 81).

Privacy Concerns: Social media often involves sharing personal information, leading to privacy concerns. Users may unknowingly expose sensitive data, and the misuse of personal information can result in identity theft, fraud, or other malicious activities. As Ellison et al. (2011, p. 22) note about Social Network Sites (SNS), “Privacy on SNSs is a multi-faceted issue, requiring attention on the user’s part, both to protect information from third-party data collection and to manage personal impressions across a variety of contexts and relationships”.

Investing in robust digital literacy programs is essential to empower users in critically evaluating online information. Teaching skills such as fact-checking, source verification, and recognizing biased content can significantly enhance users' ability to navigate the complex information landscape (Livingstone & Third, 2017).

Governments and regulatory bodies should play a pivotal role by enacting and enforcing robust privacy regulations to protect user data. Simultaneously, social media companies should empower users with more control over their privacy settings, offering transparent explanations of data collection practices (van Dijck, 2014).

Social media platforms can contribute to a healthier online environment by adopting responsible design principles. This includes discouraging addictive behaviors through features that promote mindful usage, providing users with insights into their screen time, and offering tools for setting usage limits. These measures can help mitigate the negative impact of social media on real-world activities (Rosen et al., 2013).

Minimizing privacy issues on social media is crucial to protect against identity theft, cyberbullying, and stalking, ensuring the security of personal and financial information. As Yerby et al. (2019, p. 8) mention, “Social media sites should develop and include tools that assist their users to understand privacy and its importance to their daily lives”. Social media platforms must prioritize the implementation of robust privacy-by-design principles, transparent data practices, and user-friendly interfaces for managing privacy settings to significantly enhance user control and awareness, fostering a more secure and privacy-respecting online environment. Users should proactively review and adjust their privacy settings and stay informed about digital security practices to actively contribute to a safer online environment.

It is important to address and mitigate the FoMO because it may lead to Increased Stress and Anxiety, Mental Health issues, and overall decreased well-being. Tanhan et al. (2022, p. 82) mention several recommendations to reduce this effect: “One should stop comparing herself/himself and her/his life with other people”, “Keeping a diary reveals what a person has and does not have”, “One should be content with him/herself”, “Instead of sharing fast-flowing social media activities such as who shared what and who is doing what, one should focus on the present and spend time calmly on friends, loved ones and hobbies”. To deal with FoMO it is recommended to include mindfulness techniques to focus on the present, setting realistic expectations, limiting social media exposure, practicing gratitude, constructive social comparison, fostering offline connections, engaging in digital detox challenges, and, if needed, seeking therapeutic interventions. Implementing these strategies can empower individuals to manage FoMO, fostering a healthier relationship with social media.

CONCLUSION

In conclusion, this research sheds light on the multifaceted impacts of social media usage, emphasizing its significance in contemporary society. Our findings underscore the need for a nuanced understanding of the negative consequences, ranging from the spread of misinformation to mental health concerns, cyberbullying, addiction, and privacy issues.

The study's mixed-methods approach has provided a comprehensive perspective on the challenges posed by social networks. Our exploration of social media's effects on a diverse sample, including age groups and socioeconomic backgrounds in Kazakhstan, contributes a unique angle to the global discourse. While acknowledging the disadvantages of social media, we provided practical solutions. Recommendations include investing in digital literacy programs, enforcing privacy regulations, and encouraging responsible design principles by social media platforms. These measures aim to empower users, fostering a safer and more mindful online environment.

Despite the robustness of our research, we acknowledge its limitations. Sampling constraints and the rapidly evolving nature of technology pose challenges to the generalizability and long-term relevance of our findings. These shortcomings, however, point to avenues for future research to delve deeper into emerging issues in the dynamic landscape of social media. In essence, this study extends beyond the specifics to prompt contemplation on the broader implications of social media in our lives. As we navigate the digital age, it becomes imperative to strike a balance between leveraging the benefits of technology and safeguarding our well-being.

This research serves as a stepping stone for further investigations into the intricate relationship between technology and humanity. As we conclude this chapter, it is not an endpoint but a call for continued exploration, dialogue, and collaborative efforts to navigate the evolving terrain of social media's impact on our lives.

REFERENCES

- Acquisti, A., & Gross, R. (2006). Imagined communities: Awareness, information sharing, and privacy on the Facebook. In *Privacy Enhancing Technologies* (pp. 36-58). Springer.
- Akram, W., & Kumar, R. (2017). A study on positive and negative effects of social media on society. *International journal of computer sciences and engineering*, 5(10), 351-354.
- Bashir, H., & Bhat, S. A. (2017). Effects of social media on mental health: A review. *International Journal of Indian Psychology*, 4(3), 125-131.
- Carr, C. T., & Hayes, R. A. (2015). Social media: Defining, developing, and divining. *Atlantic journal of communication*, 23(1), 46-65.
- D'Arienzo, M. C., Boursier, V., & Griffiths, M. D. (2019). Addiction to social media and attachment styles: a systematic literature review. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 17, 1094-1118.
- Ellison, N. B., Vitak, J., Steinfield, C., Gray, R., & Lampe, C. (2011). Negotiating privacy concerns and social capital needs in a social media environment. In *Springer eBooks* (pp. 19–32).
- Elsayed, W. (2021). The negative effects of social media on the social identity of adolescents from the perspective of social work. *Heliyon*, 7(2).
- Fioravanti, G., Probst, A., & Casale, S. (2020). Taking a Short Break from Instagram: The Effects on Subjective Well-Being. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 23(2), 107–112.
- Hurt, N. E., Moss, G. S., Bradley, C. L., Larson, L. R., Lovelace, M., Prevost, L. B., ... & Camus, M. S. (2012). The "Facebook" Effect: College Students' Perceptions of Online Discussions in the Age of Social Networking. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 6(2), n2.

- Kennedy, K. (2019). Positive and negative effects of social media on adolescent well-being. Minnesota State University, Mankato.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073–1137.
- Lakkysetty, N., Deep, P., & Balamurugan, J. (2018). Social media and its impacts on politics. *International Journal of Advance Research, Ideas and Innovations in Technology*, 4(2), 2108-2117.
- Livingstone, S., & Third, A. (2017). Children and young people's rights in the digital age: An emerging agenda. *New Media & Society*, 19(5), 657-670.
- Luca, M. (2015). User-generated content and social media. In *Handbook of media Economics* (Vol. 1, pp. 563-592). North-Holland.
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think*. Penguin.
- Pourkhani, A., Abdipour, K., Baher, B., & Moslehpour, M. (2019). The impact of social media in business growth and performance: A scientometrics analysis. *International Journal of Data and Network Science*, 223–244.
- Rithika, M., & Selvaraj, S. (2013). Impact of social media on students' academic performance. *International Journal of Logistics & Supply Chain Management Perspectives*, 2(4), 636-640.
- Rosen, L. D., Whaling, K., Carrier, L. M., Cheever, N. A., & Rokkum, J. (2013). The Media and Technology Usage and Attitudes Scale: An empirical investigation. *Computers in Human Behavior*, 29(6), 2501-2511.
- Siddiqi, S., & Singh, T. (2016). Social media its impact with positive and negative aspects. *International journal of computer applications technology and research*, 5(2), 71-75.
- Smith, A. N. (2019). Disinformation, misinformation, and fake news: A literature review.
- Subramanian, K. R. (2017). Influence of social media in interpersonal communication. *International Journal of Scientific Progress and Research*, 38(2), 70-75.
- Syrdal, H. A., & Briggs, E. (2018). Engagement with social media content: A qualitative exploration. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 26(1-2), 4-22.
- Tanhan, F., Özok, H. İ., & Tayiz, V. (2022). Fear of missing out (FoMO): A current review. *Psikiyatride Guncel Yaklasimlar*, 14(1), 74-85.
- Terrasse, M., Gorin, M., & Sisti, D. (2019). Social media, e-health, and medical ethics. *Hastings Center Report*, 49(1), 24-33.
- Turel, O., & Qahri-Saremi, H. (2016). Problematic use of social networking sites: Antecedents and consequence from a dual-system theory perspective. *Journal of Management Information Systems*, 33(4), 1087-1116.
- Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study. *JAMA Pediatrics*, 172(11), 1018–1026.
- Valenzuela, S., Halpern, D., Katz, J. E., & Miranda, J. P. (2019). The paradox of participation versus misinformation: Social media, political engagement, and the spread of misinformation. *Digital Journalism*, 7(6), 802-823.
- van Dijck, J. (2014). Datafication, dataism and dataveillance: Big Data between scientific paradigm and ideology. *Surveillance & Society*, 12(2), 197-208.
- Waisbord, S. (2018). Truth is what happens to news: On journalism, fake news, and post-truth. *Journalism studies*, 19(13), 1866-1878.
- Yerby, J., Koohang, A., & Paliszkiwicz, J. (2019). Social media privacy concerns and risk beliefs. *The Online Journal of Applied Knowledge Management*, 7(1)1-13.

- Zhuravskaya, E., Petrova, M., & Yeniklopov, R. (2020). Political effects of the internet and social media. *Annual Review of Economics*, 12(1), 415–438.
- Zivnuska, S., Carlson, J. R., Carlson, D. S., Harris, R. B., & Harris, K. J. (2019). Social media addiction and social media reactions: The implications for job performance. *The Journal of social psychology*, 159(6), 746-760.

From Tradition to Transformation: Unraveling Cultural Dynamics and Domestic Violence in Kazakhstan

Omarova Aruzhan

Bachelor of Science in Information and Communication Technologies, Astana IT University

Abstract. The pressing issue of domestic violence in Kazakhstan has reached unprecedented levels, with law enforcement agencies reporting a tragic toll of 93 women losing their lives to domestic violence in 2022. This alarming statistic underscores the urgent need for comprehensive examination and action. The problem of domestic violence in Kazakhstan is intricately connected to the cultural and traditional fabric of the society, making it imperative to understand these nuances in developing effective solutions. Moreover, the study explores the potential impact of utilizing platforms like Instagram for coverage and awareness.

Keywords: Domestic Violence, Women, Kazakhstan, Abuse, Instagram, Awareness, Media.

1. Introduction

Domestic violence, or domestic abuse, refers to a pattern of abusive behavior in a relationship that is used by one partner towards another to maintain control. It includes various acts of violence such as physical, sexual, and emotional. It is not only between male and female partner, but also may include child, elderly, or sibling abuse (Hegarty et al., 2000). Domestic abuse, particularly against children, can take many forms, including not just physical violence but also seeing violence against other family members (such as mothers or siblings), which can result in the development of violent intimate partner relationships when the victim is an adult (Wood & Sommers, 2011). Despite the fact that other types of domestic abuse are also common, the number of cases of this type of violence against women is incredibly high. This scientific article will examine specifically domestic violence against women, as well as coverage of this problem on Instagram.

According to statistics from the World Health Organization (WHO), the total number of women who have experienced physical and/or sexualized intimate partner violence or sexualized violence from another person at least once in their lives is 736 million—that's one in three women in the world. Of these, more than 640 million (87%) women and girls over the age of 15 suffered from aggressive acts from partners. Millions of women suffer from their partners every day, without a chance to get out of this problem due to fear, financial instability, and judgment of people.

Cultural interpretations of violence vary, with a primary focus on the welfare of the family rather than the success of the individual (Krauss, 2006). Some cultures, combining religious rules, justify marital violence as normal and accept the majority of male viewpoints as legitimate (Fagan & Browne, 1994). Because of racial, ethnic, or socioeconomic prejudice, it is challenging to implement a worldwide preventive program (Alhabib et al., 2010).

Traditional cultural and religious beliefs in Kazakhstan historically placed women into subservient roles, with men being seen as dominant and superior figures. This led to discrimination against and abuse towards female members, manifested through domestic violence often going unpunished as well as bride kidnapping: an illegal practice wherein one would kidnap women so

as to force marriage agreements between the parties involved - being common practices. The low position of women in society is also evidenced by various proverbs from ancient times, which condemn women who left their husbands and women who were rebellious and courageous. Also, in Kazakh literature of the 20th century, themes of female misfortune were repeatedly raised. Due to the privilege of men in our country, women have always been subjected to various torments and misfortunes. Many Kazakh novels of the 20th century tell how girls are forcibly married off by their fathers, how girls are kidnapped and forced to marry, and those who are against and return home are condemned by the whole society.

For example, in the novel "Unhappy Zhamal" by Myrzhakyp Dulatov, this theme is one of the main ones. A girl named Zhamal grows up in a loving family and begins to learn to write and read. She is a person with her own dreams and ambitions, but her father matches her with an unknown man, who soon kidnaps her in order to marry according to the "alyp kashu" tradition. However, the character Zhamal is brave and freedom-loving, and despite her fears, she returns home, but will be rejected by her family, which is why she will have to leave for another city and start a new life.

Despite the development of the country and the obsolescence of traditions, this problem in Kazakhstan is still relevant. At the moment it has reached its peak. According to law enforcement agencies, in 2022, 93 women died from domestic violence in Kazakhstan. Many women in the country are afraid of public condemnation, as well as the reaction of their abusers, which is why about 80% of women do not go to the police. A report by human rights organization Human Rights Watch states that laws against domestic violence in Kazakhstan do not adequately protect victims and are more of a "screen" than a means of ensuring safety. Furthermore, one out of every three female Kazakh residents has experienced sexual assault and domestic abuse is the leading form of assault experienced; with 1 out of every 2 having encountered some sort of abuse at some time during their life spans.

These high rates of violence against women in Kazakhstan can also be seen through its alarming rates of femicide. According to WHO data, Kazakhstan boasts more than double the global femicide average at 4.1 deaths per 100,000 women versus only 2 globally - further evidence that violence against women there may also be particularly deadly (World Health Organization, 2013).

While these statistics present a sobering portrait of Kazakhstani society today, it should also be remembered that they likely underrepresent reality as many cases of domestic abuse go unreported due to factors like fear of retaliation from law enforcement officials or social stigmatization; hence these numbers represent just part of a much bigger issue within Kazakhstani society.

Kazakhstan has recently taken steps to address violence against women. The government passed laws criminalizing domestic abuse and has established shelters and hotlines to assist survivors, yet implementation remains inconsistent and victims still do not receive appropriate support or justice for their abuse. Furthermore, society attitudes concerning violence toward women need to change; while various NGOs and activists are trying to promote gender equality while combatting discrimination through awareness campaigns; but traditional and cultural mindsets remain difficult to alter (Shondybayeva, 2021).

Residents of Kazakhstan are currently trying to solve this problem by covering it on Instagram and raising public outcry. Researchers found it effective at communication and storytelling - useful for sharing information, raising awareness and informing individuals on this issue of violence against women. Instagram's visual nature combined with targeted communication via hashtags has proven its ability to raise visibility on this issue more widely (Nagpal et al., 2021).

This scientific article will be devoted to the situation of the problem of domestic violence in Kazakhstan, as well as its solution through media coverage. Following the concept of the "Fourth Estate", the media have much more influence on society than the government now. Using the questionnaire method, the situation regarding domestic violence at the moment will be identified, and the case study of the incident of domestic violence against a woman named Saltanat Nukenova will reveal the power of the media

2. Main Part

2.1. "Uyat" phenomenon in Kazakhstan

Shame, known as "uyat" in Kazakh, continues to serve as a potent regulatory mechanism in Central Asian society, restricting individuals' conduct and fostering adherence to prevailing social norms (Thibault & Caron, 2021). The phrase "uyat bolady" (there will be shame) is still often used in Kazakh, and its invocation is intended to discourage someone from acting in a way that others might find dishonorable. However, it is important to know that this expression not only controls people, preventing them from doing bad things, but also prevents women from defending themselves and their rights due to the imposed stereotypes of patriarchy.

Shelekpayev describes uyat as "a set of repressive practices in relation to individuals or groups and their reactions to certain events, including the condemnation of obvious or perceived misconduct, guilt and imposition of guilt, body shaming, victimization and victim blaming, invention of (false) morality--that can be manifested through emotional and physical abuse" (Shelekpayev, 2020, p. 2).

Discourses of shame are frequently employed in modern Central Asia to limit female conduct by reiterating men's dominance over female mobility and sexuality. Several writers in the subject of Central Asian studies have advanced our knowledge of shame in regional societies. When political expression became more restricted in the mid-2000s, people turned to uyat tools to define their own identities, including political ones, that they were unable to express through other channels. This led to the adoption of uyat as a political tool in Kazakhstan, where it was used to impose a conservative heteronormative gender order (Shelekpayev, 2020). Werner and Sataeva show how discourses of guilt are used to coerce young women into staying with their "new family" after being abducted in their study of bride-kidnapping in Kazakhstan and Kyrgyzstan (Sataeva, 2017; Werner, 2009).

In the context of domestic violence, shame operates as a coercive force, compelling women to endure abusive situations rather than confront the perceived humiliation associated with leaving a relationship. The societal stigma attached to failed marriages or relationships, coupled with traditional gender roles that may dictate a woman's role as a caregiver and peacemaker, contributes to the entrapment of victims. The fear of judgment, isolation, and social ostracization adds weight to the burden of shame, fostering a sense of powerlessness and resignation.

Furthermore, abusers often manipulate this shame to perpetuate control. They instill a sense of guilt in their victims, making them believe they deserve the abuse or that leaving would bring shame not only upon themselves but also their families. The internalization of this shame becomes a psychological shackle, reinforcing the cycle of abuse.

The challenge of shame associated with domestic violence is undergoing a transformative shift facilitated by online platforms, notably Instagram. Utilizing the expansive reach of the internet, initiatives are encouraging media outlets to actively participate by sharing content accompanied by hashtags such as "don'tbesilent" and "don'tbeshamed." This digital approach

aims to dismantle the barriers of silence and shame surrounding domestic violence, offering a beacon of hope and courage for victims throughout the country.

As civilizations in Central Asia struggle with the complexity of shame, traditional and digital platforms offer chances for dialogue, consciousness-raising, and eventually the deconstruction of repressive conventions. Recognizing shame's multifaceted nature—from its regulating role in day-to-day existence to its contribution to gender inequality—we can hear a collective cry for change and the development of settings that place an emphasis on compassion, understanding, and the empowerment of every person.

2.2. Representation of domestic violence in media

Several studies show how the media may shape public opinion about intimate partner violence, whether it is seen as a public health concern or merely a personal, interpersonal problem with consequences for the criminal justice system (Carlyle et al., 2019).

Instagram has also become a platform where victims of violence against women can share their stories and seek support, helping to break through silence and isolation many victims endure and amplifying victims' voices; increasing visibility of violence against women issues overall. Studies have demonstrated Instagram as particularly effective way of providing victims support; connecting them to those experiencing similar abuse while providing access to useful resources (Emerald Insight, n.d).

Instagram can also play an effective role in raising coverage and awareness about violence against women in Kazakhstan, since its wide user base helps amplify victims' voices and raise awareness. Furthermore, due to Instagram's algorithm displaying relevant posts to its user's feed (with hashtags used appropriately), content relating to violence against women could potentially reach wider audiences (Burns & Cacciatore, 2019).

However, while Instagram can be used effectively for raising awareness and helping victims of violence against women, its use should also be done with caution as its platform may limit certain posts from appearing and may have gendered algorithms that show more content targeted toward male users, decreasing visibility of any posts related to violence against women. Studies also indicate this bias could obstruct progress aimed at providing relief against violence against women.

Concerns have also been expressed over social media's effects on violence against women. Some researchers have voiced this worry by noting how use of social media may lead to "slacktivism where people take action without actually doing any real, tangible work on an issue such as violence against women by sharing posts or using hashtags; such "clicktivism" results in low engagement levels with this serious topic and sustain attention on it, something particularly concerning given such serious nature of this topic.

Concerns have also been expressed over the effect of social media on victims of violence's mental health and wellbeing, with research finding it can exacerbate feelings of isolation, depression and anxiety among survivors of violent incidents as well as providing further abuse or harassment from its users.

In Kazakhstan, there are currently many editorial offices and communities that help victims of domestic violence. Media such as "Batyr Zhamal", "Masa Media"; websites "Nemolchi.kz"; the communities "Feminita" and "Femtendik" constantly publish stories of victims, ways of help and rescue, thereby highlighting this problem.

"Batyr Zhamal," with its focus on violence against women, has garnered significant attention and support, amassing over 65 thousand subscribers. This platform serves as a vital space for raising awareness, fostering dialogue, and advocating for change in societal attitudes towards domestic violence.

Websites like "Nemolchi.kz" contribute to tangible outcomes by actively pursuing legal justice. Their efforts have led to the conviction of more than 112 violent criminals, underscoring the impact of media activism in holding perpetrators accountable for their actions.

These groups and media outlets play a crucial role in breaking the taboo and shame associated with domestic abuse in Kazakhstan by regularly sharing testimonies of victims and providing tools for support. These platforms' combined efforts support social transformation as well as individual empowerment by promoting a mindset that puts the safety, wellbeing, and rights of everyone impacted by domestic abuse first. These programs are a prime example of how media can be a revolutionary tool in addressing and overcoming structural challenges in society as they continue to gain traction.

2.3. A survey on the experiences of violence against women across various age groups.

The age distribution of respondents revealed some interesting patterns. Most participants were young women and girls between 18- 21 years of age and 28% between 21-30 years. This suggests that violence against women is particularly relevant and concerning among this younger demographic; women over 40-50 years old made up only a smaller portion of respondents, suggesting a potential generation gap regarding awareness and comprehension of this problem.

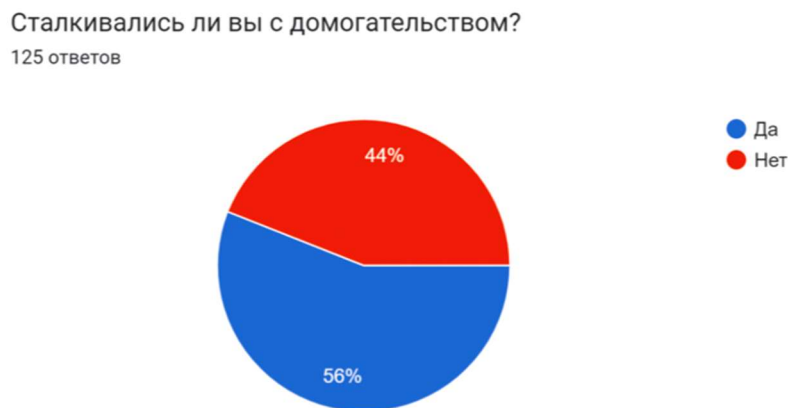

Figure 1. – Have you ever experienced harassment?

The survey results regarding harassment were telling: although 44% of women surveyed reported never experiencing harassment, 56% had at least once in their lives been harassed and 12.8% experienced it five or more times or more; these statistics highlight its widespread nature and highlight the urgency to address it effectively (See Figure 1 and Figure 2)

Если да, сколько раз вы сталкивались с домогательством?

125 ответов

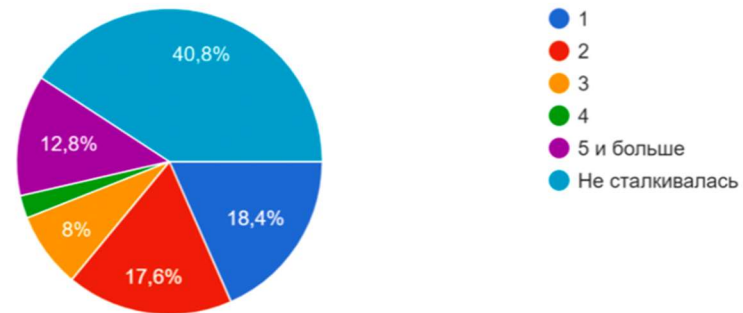

Figure 2. – If so, how many times have you experienced harassment?

41 respondents to this survey noted that they were subject to harassment from people close to them, such as a relative, friend, or family member (See Figure 3).

Кем был для вас человек, который вас домогался? (друг, родственник, коллега, тд)

113 ответов

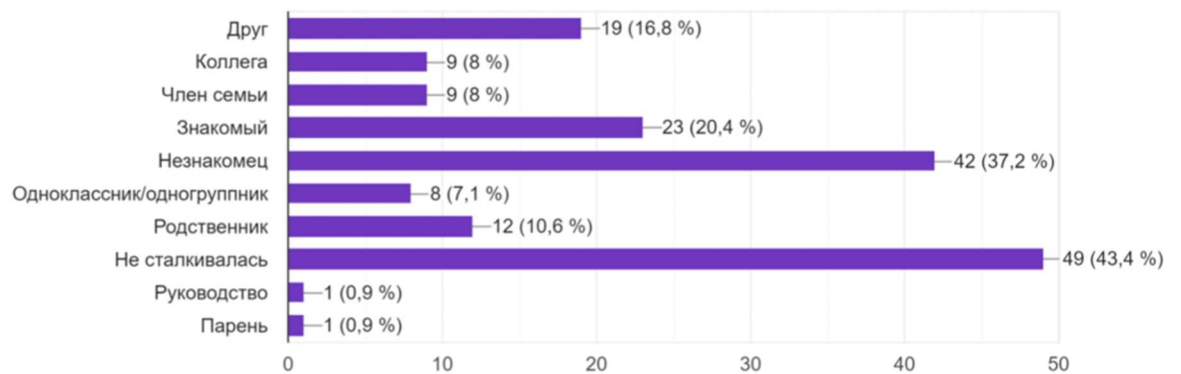

Figure 3. - Who was the person who harassed you?

A significant 91 of individuals either have personal experiences with or are aware of cases of domestic violence. These statistics underscore the pressing relevance of the issue of domestic violence in Kazakhstan (See Figure 4).

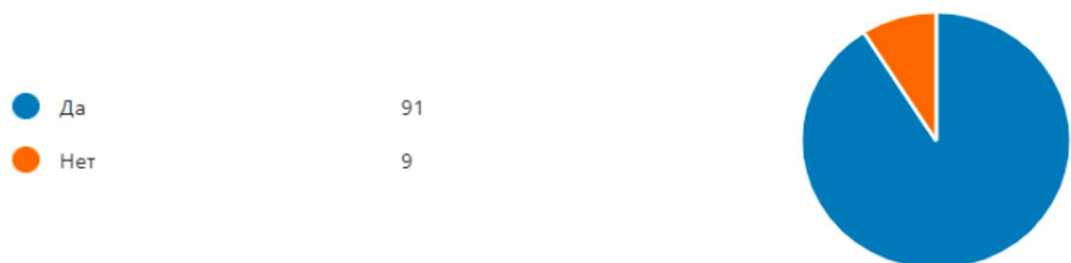

Figure 4. - Have you or someone you know been a victim of domestic violence?

Survey results demonstrated that 29.6% of respondents (the majority) rated their awareness at an intermediate level 3 out of 5, with 83.78% rating their awareness as 3, 2, or 4 in terms of awareness levels; on the contrary, older generations (over 30 and under 60 years old)

generally ranked their knowledge level 1 out of 5, demonstrating limited knowledge gaps (see Figure 1.8 and Figure 1.9). As a result, awareness campaigns targeting older age groups to help close this knowledge gap could prove effective (See Figure 5).

COUNT из Как (Как бы вы оценили свою осведомленность о проблеме насилия над женщинами в Казахстане						
Сколько вам лет	1	2	3	4	5	Итого
15-18	15,00%	4,00%	10,81%	3,85%	5,88%	8,00%
18-21	25,00%	52,00%	43,24%	53,85%	52,94%	45,60%
21-30	30,00%	28,00%	29,73%	30,77%	17,65%	28,00%
30-40	20,00%	12,00%	8,11%	3,85%	5,88%	9,60%
40-50	5,00%		5,41%	3,85%	11,76%	4,80%
50-60	5,00%	4,00%	2,70%	3,85%	5,88%	4,00%
Итого	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Figure 5. - How would you rate your awareness of the problem of violence against women in Kazakhstan?

With an average score of 6.95, the majority of users said Instagram could still attract attention to it; this suggests that while respondents were aware of its shortcomings, they still thought it was a useful tool for bringing up the topic of violence against women and starting conversations about it (See Figure 6).

I. Насколько Instagram может помочь в привлечении внимания к данной проблеме?

[Дополнительные сведения](#)

6.95
Средняя оценка

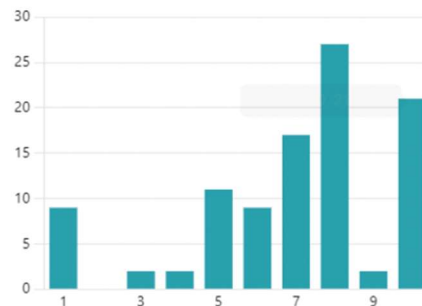

Figure 6. - How much can Instagram help in drawing attention to this problem?

Consequently, it can be deduced that a significant portion of women in Kazakhstan has encountered instances of harassment and domestic violence. Despite the fact that the topic is now covered on average at 3 out of 5, the majority of women believe that Instagram can help in highlighting and solving this problem.

2.4. Impact of Social Media Coverage: A Case Study on the Situation of Saltanat Nurkenova

On November 9, news spread that the former Minister of National Economy of the Republic of Kazakhstan Kuandyk Bishimbayev killed his wife Saltanat Nukenova in the capital's Bau restaurant. This news spread across Kazakhstan very quickly, raising public awareness on the topic of domestic violence.

Accounts from individuals close to Saltanat Nukenova suggest a history of repeated physical abuse by her husband. Shortly prior to the tragic incident, she confided in friends about her intention to separate from her spouse. Regrettably, societal perceptions indicate that her decision to end the relationship may have triggered a brutal assault within the confines of a restaurant. Shockingly, reports suggest that Kuandyk Bishimbayev remained at the venue for over 24 hours, seemingly awaiting the tragic outcome of his actions.

This shocking story caused a public outcry. Every citizen of Kazakhstan monitors the progress of the investigation so that the case is not closed and the culprit is not released.

Not a single media outlet stood aside; the previously mentioned editorial office of “Batyr Zhamal” publishes every news of this situation. The post featuring an interview with the victim's sister has gained substantial traction, accumulating over 35 thousand likes. This significant level of engagement reflects the heightened public interest and empathy surrounding the situation.

The family of the deceased has actively engaged in the aftermath, expressing concerns about potential injustices during the trial. Fearing a lack of fairness, they have called for public attention to monitor the progress of the investigation. Their Instagram page serves as a platform for disseminating information, with the deceased's brother sharing Reels featuring his late sister. Notably, these Reels have garnered significant traction, accumulating 4.5 million views and more than 10 thousand comments. This noteworthy level of engagement indicates that a considerable number of Kazakhstanis are not only aware of the issue but are also actively seeking solutions to address systemic problems within the broader context.

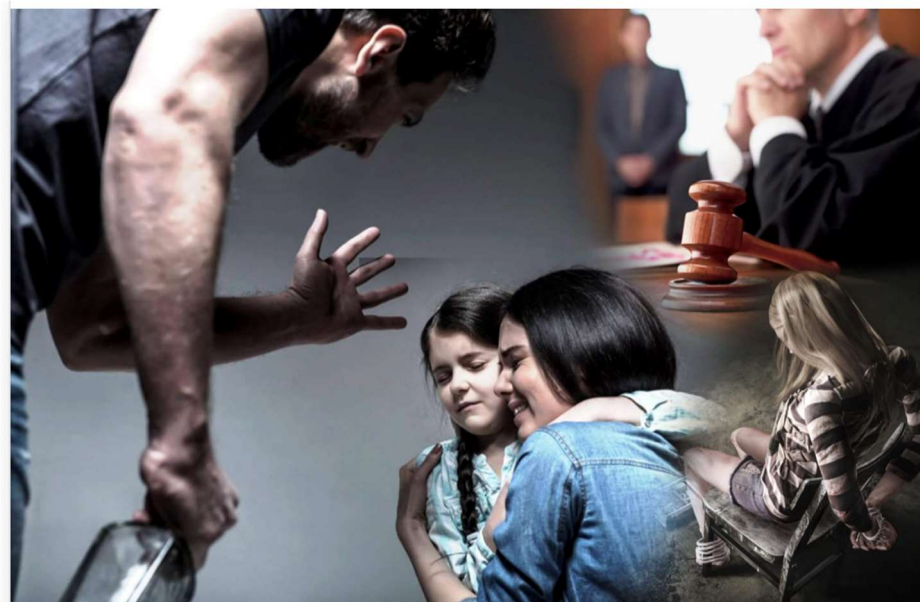
Figure 7. – Instagram post about Saltanat

As of April this year, Kazakhstan implemented a law stipulating that petitions garnering more than 50,000 signatures would be brought to the attention of the president. In light of recent

events and heightened awareness surrounding domestic violence, individuals have found a proactive avenue to address this issue. They are channeling their concerns by collectively signing a 2021 petition advocating for stricter penalties against domestic violence. This strategic use of the petition system demonstrates a civic response to recent incidents, highlighting the public's determination to actively engage with the legal and legislative mechanisms available to address and combat domestic violence in the country.

An online petition calling on the Kazakh authorities to toughen penalties for domestic violence against women and children has gained thousands of new signatures. After the murder of Saltanat Nukenova, the Kazakh segment of social networks is increasingly raising the issue of combating domestic violence and violence against women; human rights activists are calling for femicide, recalling many previous cases of deaths of Kazakh women at the hands of their husbands and partners.

Surprisingly, for a petition that has just crossed 10,000 signatures since 2021, demand for tougher laws against domestic abuse has surged to an unprecedented level. The astounding 140 thousand people signed the petition on otinish.kz in just three days. This significant rise demonstrates the public's quick mobilization of opinion and the pressing need to confront domestic abuse, demonstrating a shared will to bring about reform and push for tougher laws against such acts (See Figure 8).

Открытое обращение к Президенту Казахстана о реформировании уголовного и административного законодательства по вопросам защиты от семейно-бытового насилия

 139996 подписи

Figure 8. – Petition

This situation is marked by increased public awareness, which can be ascribed to widespread coverage on Instagram. It has also caused the adoption of certain policies aimed at addressing the problem of domestic abuse.

3. Discussion and Conclusion

This research examined the influence of Instagram social network on coverage and awareness regarding violence against women in Kazakhstan, as well as potential solutions. Through post analysis and surveys conducted, valuable insight was obtained revealing both Instagram's role as well as various approaches.

Findings from this research indicate that Instagram plays a pivotal role in raising awareness and visibility of violence against women in Kazakhstan. With its visual aesthetic, widespread usage, hashtags and storytelling capabilities as well as sharing stories to support victims as well as connecting individuals to resources working against violence against women; Instagram can serve an integral function in raising awareness, disseminating information, fostering dialogue, and creating action plans around this crucial topic. The study demonstrated its use to help raise awareness, disseminate information, foster dialogue about this important topic while sharing stories or providing support directly related to it all at the same time - something no other medium could manage.

The study's findings unequivocally highlight the widespread incidence of domestic violence, highlighting the urgent need for targeted initiatives to raise awareness and address this pressing social issue. The results highlight the collective need to intensify educational efforts, advocacy, and support mechanisms. Raising awareness is critical to creating a culture of activism against domestic violence and ensuring survivors get the help they need. By acknowledging the frequency of such incidents, society can collectively work to create a safer environment while emphasizing the importance of empathy and intervention. The survey results serve as a catalyst for the development of comprehensive strategies to end domestic violence and create a more informed and compassionate community.

The story of Saltanat Nukenova, a victim of both femicide and a deeply ingrained system, serves as an example of how raising awareness of both problems may spur action. The statement emphasizes the significance and need of speaking out against structural injustices. The tragic lesson from Nukenova's tale is that by drawing attention to these issues, we may encourage significant change and preventative actions. It becomes essential to continue speaking up and tackling the underlying issues if we are to destroy detrimental systems and create a culture that puts everyone's health and safety first. Nukenova's case turns becomes a rallying cry for group actions to topple repressive institutions and advance a more secure and equitable environment for all.

Furthermore, the research highlighted the necessity of taking an holistic approach to violence against women in Kazakhstan. No single solution can effectively tackle such an intricate problem; therefore, collaboration among government agencies, non-governmental organizations (NGOs), media outlets, and civil society stakeholders must take place in order to develop holistic strategies encompassing legal protections, policies, education campaigns, awareness initiatives and support services in order to provide multifaceted responses.

With platforms like as Instagram giving anybody a broadcasting platform, the idea of the media as the fourth estate has changed in today's media environment, giving users a piece of this powerful influence. Social media has democratized society by enabling people to share their ideas and opinions with a large audience. When it comes to tackling social issues like violence against women, and more notably domestic abuse, this democratization is extremely important. Social media users now have the ability to shape public conversation and cultural attitudes.

Using this communication tool to raise awareness of the problem and keep it out of the public eye is a powerful way to end violence against women, especially domestic abuse. Using social media as a platform for activism and awareness, users may be essential in pushing for change. Individuals who share information on domestic violence—including statistics, anecdotes,

and resources—participate in a larger endeavor to raise awareness of the issue and, more importantly, keep it from being disregarded by the public.

The widespread problem of violence against women is a worldwide concern. In Kazakhstan, the persistence of patriarchy and deeply ingrained traditional customs make it difficult to address this issue. It is crucial to give this issue top priority and work toward justice in order to stop women from suffering in silence. The effect of patriarchal systems and cultural norms might be acknowledged in order to focus efforts on removing these obstacles to equality.

Making significant changes that will have an impact on the future requires a strong focus on the here and now. Reform-focused initiatives and educational programs that support gender equality can work as catalysts for change in the face of established norms. Societies may try to create an atmosphere that protects women from abuse by raising awareness and encouraging a shared commitment to justice.

The power of media and social networks is now stronger than ever and this is proven by the results of the analysis. The unity of the people in highlighting this problem and common actions can lead to a solution to this problem. This research provided invaluable insights into the effects of Instagram social networking platform on coverage and attention to the problem of violence against women in Kazakhstan. Instagram has become a proven platform for raising awareness, disseminating information, and initiating dialogue surrounding this critical topic.

References

- Alhabib S., Nur U., Jones R. (2010). Domestic violence against women: Systematic review of prevalence studies. *Journal of Family Violence*, 25(4), 369–382.
- Burns, R. J., & Cacciatore, M. A. (2019). Using Instagram to raise awareness about violence against women: An exploratory study. *Feminist Media Studies*, 19(4), 549–566.
- Carlyle, K. E., Guidry, J. P., Dougherty, S. A., & Burton, C. W. (2019). Intimate partner violence on Instagram: Visualizing a public health approach to prevention. *Health Education & Behavior*, 46(2_suppl), 90S-96S.
- Hegarty K., Hindmarsh E., Gilles M. (2000). Domestic violence in Australia: Definition, prevalence and nature of presentation in clinical practice. *Medical Journal of Australia*, 173(7), 363–367.
- Wood S., Sommers M. (2011). Consequences of intimate partner violence on child witnesses: A systematic review of the literature. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 24, 223–236.
- Krauss H. (2006). Perspectives on violence. *Annals of the New York Academy of Science*, 108, 4–21.
- Fagan J., Browne A. (1994). Violence between spouses and intimates: Physical aggression between men and women in intimate relationships. In Reiss A., Roth J. (Eds.), *Understanding and preventing violence: Social influences* (Vol. 3, pp. 115–292). National Academy.
- Global and regional estimates of violence against women. Downloadable Version. — Geneva, Switzerland: World Health Organization, 2013.
- Shondybayeva, A. (2021). Domestic Violence against Women. Available at SSRN 3807224
- Nagpal, S., Karamchandani, A., & Rao, V. (2020). The role of Instagram in raising visibility on social issues: A case study on hashtag activism. *New Media & Society*, 22(6), 984–1003.
- Thibault, H., & Caron, J. F. (Eds.). (2022). *Uyat and the Culture of Shame in Central Asia*. Springer Nature.
- Sataeva, B. (2017). Public shaming and resistance in the context of the bride kidnapping phenomenon in Kyrgyzstan (Master's thesis).
- Shelekpayev, N. (2020). Speaking with clenched teeth? Shame, Power and Female Body in Contemporary Kazakhstan. *NOVOE LITERATURNOE OBOZRENIE*, (161), 157-174.
- Werner, C. (2009). Bride abduction in post-Soviet Central Asia: marking a shift towards patriarchy through local discourses of shame and tradition. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 15(2), 314-331.

Emerald Insight. (n.d.). Examining Domestic Violence and Abuse in Mainstream and Social Media: Representations and Responses.

Literature

Azərbaycan Ədəbi Dilinin Normaları

Nazilə Yusifova

ADPU, AZƏRBAYCAN DİLİ KAFEDRASI

Z.A.Ələsgərov

dos., ADPU, AZƏRBAYCAN DİLİ KAFEDRASI

M.N.Mahmudova

f.ü.f.d., ADPU, AZƏRBAYCAN DİLİ KAFEDRASI

GİRİŞ

Dil bütövlükdə informasiya verən və informasiya qəbul edən mexanizm çərçivəsində özünün fəaliyyətini həyata keçirir. Norma olmayanda bu funksiyanın yerinə yetirilməsi mümkün deyil. Dilin informasiya mexanizmi nitqlə tənzim olunur. Ona görə də dildəki bütün normalaşma prosesi nitqin fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq dil vasitəsi ilə ifadə edilən fikri tək-tək fərdlərə yox, həmçinin kollektivə çatdırır. Ona görə də nitq ifadəsi kollektiv üzvlərinin hər biri üçün həll olan vasitələrlə çatdırılmalıdır. Əgər nitq ixtiyarı qurulsa, kollektiv üzvlərinin onu qəbul etmək imkanları mövcud deyilsə, o zaman nitqlə verilən informasiya nəticə etibarilə faydasız qalır. Ona görə də eyni bir dil hüdunda, nitq vasitələri bu dilin daxili elementlərinin müvafiq strukturuna uyğun şəkildə qurulmalıdır. Belə bir halda nitq dinləyici tərəfindən başa düşülür və informasiya funksiyası yerinə yetirilir. Nitq prosesində ixtiyari elementlərdən sərbəst, istənilən kimi istifadə edildikdə nitq rəbitəsi pozulur. Norma dil sistemində baş verən daimi bir prosesdir. Norma hər bir dilin daxili və ən zəruri atributlarından sayılır. Normanın zəruriliyi onda özünü göstərir ki, dil normasız informasiya mənbəyinə çevrilə bilməz.

Nəzərə almaq lazımdır ki, nitq tək-cə bir an üçün deyil, bir gün üçün deyil və heç bir müəyyən vaxt, zaman kəsiyi ilə məhdudlaşmır. Nitq insan cəmiyyəti üçündür. İnsan cəmiyyəti isə daimidir. İnsan cəmiyyəti mövcud olduqca cəmiyyətin inkişaf proseslərinə müvafiq olaraq dildə də zənginləşmə, dəyişmə prosesləri baş verir. Ona görə də normanın vacibliyi informasiyaların ötürülməsi prosesləri ilə bilavasitə əlaqəlidir. İnformasiyaların bilavasitə və birbaşa ötürülməsi sinxron prosesdir, hazırki zamanda baş verir və şifahi nitqlə həyata keçirilir. İnformasiyaların zamandan-zamana, nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsi prosesində isə nitq prosesinin bilavasitə iştirakı mümkün deyildir. Belə informasiyalar ancaq yazı və ya digər texniki vasitələrlə yerinə yetirilə bilər. İnformasiyalar hazırki zamanda bilavasitə nitqlə yerinə yetirildiyi üçün belə bir prosesdə norma sabitliyi daha çox saxlanılır. Ona görə də belə informasiya zamanı mənimləmə, emosionallıq, ifadəlilik, ahəng ton və s. təsiredici vasitələr nitq prosesində birbaşa iştirak edir. Yazı və ya texniki vasitələrlə zamandan və məsafədən ötürülən informasiyalarda isə sinxroniyə vəziyyəti qeyri-mümkün olduğundan norma sabitliyi pozula bilir, təsiredici vasitələrin isə effektivliyi azalır. Dil üçün vacib olan normalarda müəyyən dəyişikliyin baş verməsi isə informasiya verilməsi şəraitini zəiflədir, bir sıra çətinliklər yaranmasına səbəb olur. Çünki insan cəmiyyətinin özünün mövcudluğu prosesində bir çox tarixi hadisələr və dəyişikliklər baş verir ki, bu da dildə özünün bu və ya digər təsirini açıq-aydın göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilinin quruluşunu təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, aqlütinativ quruluşlu bu dil öz inkişafı tarixində zəngin bir mərhələ keçmişdir. Dilin daşıyıcısı olan xalq tarixən nüfuzlu olmasa idi, sərbəst, müstəqil inkişaf imkanlarına malik olmasa idi, ictimai həyatda fəal mövqə qazanmasa idi onun dilində intensiv şəkildə ardıcılığı formalaşma bilməzdi. Ən qədim nümunələrimizdə ilkin sintetik mexanizmin mövcudluğu bu dildə həmin

quruluşun yaranmasının bir neçə min illər boyu baş verən təkmilləşmə prosesinin mövcudluğu barədə fikir söyləmək imkanı yaradır. Eramızdan sonrakı I və II minilliklər ərzində isə Azərbaycan cəmiyyəti bir çox təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. I minillik ərzində Azərbaycan cəmiyyətində yazılı ənənələr süquta uğradı.

Dil normasının qorunması xalqın tarixi yadigarlarının, ənənə və varisliyinin gələcək nəsələ çatdırılması üçün böyük və əvəzi olmayan bir əhəmiyyətə malikdir. İnformasiyaların məsafə və zamandan ötürülməsi üçün yazının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Lakin cəmiyyətin müstəqilliyi daha vacib amildir. Başqa məkandan alınmış yazının özü də heç vaxt normaları dəqiq və düzgün yaşatmaq imkanına malik olmur. Ona görə də ən yaxşı yazı növü dilin fonetik normalarını və tələffüz imkanlarını əhatə edən yazıdan ibarətdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın müstəqilliyi Azərbaycan dilində norma sabitliyi yaradılması üçün çox mühüm və əlverişli, münbit bir zəmin yaratmışdır. Bu münbit zəmin onunla əlamətdardır ki, yazılı nitqdə bütün normalar dilin öz daxili imkanları üzrə təkmilləşir və sabitləşir. Müstəqillik, azadlıq və sərbəstlik şəraitində Azərbaycan dilinin informasiya imkanları genişlənir. Bu dilə kənar elementlərin yerli-yersiz daxil olması məhdudlaşır. Kənar elementlərin daxil olması azaldıqca normanın sabitləşməsi imkanları çoxalır. Eyni zamanda, şifahi nitqin inkişaf etməsi imkanları artır. Şifahi nitq inkişaf etdikcə nitqin inkişafı yazı dili ilə danışmaq dili arasında yaxınlaşma amilini gücləndirir. Dil normasının uzunmüddətli olmasının əsas şərtlərindən biri, məhz, yazılı və şifahi nitq arasında norma bərabərliyi yaranmasından ibarətdir.

Nitq mədəniyyətində norma informasiyaların uzun zamanlar ərzində və istənilən məsafələrdən ötürülməsinin əsasıdır. Şübhə yoxdur ki, dünyanın siyasət meydanında avanqard rolu olan böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin yaratdığı müstəqil dövlətin ənənələri bundan sonra uzun əsrlər boyu davam və inkişaf edəcək, zənginləşəcək, belə bir münbit şəraitdə informasiya funksiyasını yerinə yetirən ana dilimizin normalarında sabitləşmə davam edəcək və möhkəmlənəcəkdir.

I FƏSİL

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN NORMALARI

M.Ş.Şirəliyev ayrı-ayrı dil arealları kimi mövcud olan dialekt və şivələrin özünəməxsus normalılığını səciyyələndirən fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik əlamətləri ümumiləşdirir.

Məsələn, Şərqlər qrupu dialekt və şivələri üçün fonetik cəhətdən ədəbi dil üçün norma olan *a* səsinin *e*-yə çevrilməsinin, (qayçı-qeyçi, qaymaq-qeymaq), *a* səsinin *o*-yə çevrilməsinin (baba-boba, barmaq-bormaq), *o* səsinin *u*-yə çevrilməsinin (odun-udun, dodaq-dudaq), *ə* səsinin *e*-yə çevrilməsinin (səməd-semed, çörək-çörək) və s. səciyyəvi olduğunu göstərir. [13, 7]

Morfoloji cəhətdən Şərqlər qrupu dialekt və şivələri üçün indiki zamanda *-adu*, (*-ədü*) (*yazadu*, *gedədü*), birinci şəxsin inkarında *-man*, *-mən* (almanam, bilmənəm), ikinci şəxsin inkarında *-mar*, *-mər* (gəlmərsən, almarsan) kimi şəkilçilərin işlədilməsi səciyyəvidir.

Şərqlər qrupu dialekt və şivələri üçün aşağıdakı kimi leksik vahidlər səciyyəvi hesab olunur: *tuğ* (bayraq), *xır* (bostan), *becid* (tez), *qənbər* (çaydaşı), *əbə* (körpə uşaq), *mətəl* (yun corab), *göyçi* (xəsis), *işqılıq* (pəncərə) və s.

Qərblər qrupu dialekt və şivələrinin normasındakı aşağıdakı kimi əlamətlər səciyyəvidir:

Fonetik normalılıq üçün *ə* səsinin *a* ilə əvəzlənməsi (zəif-zayıf, idarə-idara, xəbər-xavar), *i* əvəzinə *ı* işlədilməsi (ışıq-ışıq, ılıq-ılıq, ılıx-ılıx), söz tərkibində velyar *ŋ* (*n*) işlədilməsi, *b* səsi əvəzinə *v* işlədilməsi (çoban-çovan, baba-bava, qabaq-qavax), *c* əvəzinə *j* işlədilməsi (bacı-bacı, qoca-qoja), *v* əvəzinə *y* işlədilməsi (yovşan-yovşan, dovşan-dovşan) xarakterikdir.

Qərb qrupu dialekt və şivələrinin morfoloji normasında *-nı* (təsirlik hal şəkilçisi) əvəzinə *-yı* işlədilməsi quzunu-quzu, körpünü-körpüyü *-ır* (indiki zaman şəkilçisi əvəzinə *-or, -er, -ör* şəkilçilərinin işlədilməsi *olur-olar, ötür-öter, gedir-geder*) işlədilməsi səciyyəvidir.

Nəqli keçmiş III şəxsin təkində *-itdi, -itdi* şəkilçisi işlədilir: *albi(dir)-alıtdı, gəzib (dir) - gəzitdi* və s. İndiki zamanın analitik forması işlədilir: *gələ durur* (gəlir), *baxa durur* (baxır). Nə inkar ədatı əvəzinə ya işlədilir: *ya yazır-ya oxuyur* (nə yazır, nə oxuyur).

Şimal qrupu dialekt və şivələrində aşağıdakı kimi leksik vahidlər işlədilir: *tabun* (ailə), *quştuqur* (pəhləvan), *xıdıl* (həvə), *yüyürmək* (hürmək), *ataqar* (meşə), *bəbərçin* (qaranquş) və s.

Cənub qrupu dialekt və şivələri üçün aşağıdakı kimi əlamətlər səciyyəvidir. Sözün fonetik tərkibində *e* səsi *ə* kimi işlədilir: *əv* (ev), *həyə* (elə), *a* səsi *ə* ilə əvəzlənir: *qəyiş* (qayış), *qəmçi* (qamçı), *qəyqanax* (qayqanax), *o* əvəzinə *a* işlədilir: *av* (ov), *davşan* (dovşan), *qavırma* (qovurma), *alov* (alov), *təvlə* (tövlə), *kösəv* (kösov) və s. İndiki zamanda *ır* əvəzinə *-iy, -io, -iri* şəkilçiləri işlədilir: *gəlir, gedio, seviri* və s. İndiki zaman şəkilçisi bəzi hallarda ixtisar edilərək *r* elementi kimi ifadə olunur: *tanıyır-tanır, oxuyur-oxur*.

Gələcək zamanda *-as, -əs* forması işlədilir: *alassan, gələssən*.

Lüğət tərkibində aşağıdakı sözlərin işlədilməsinə rast gəlmək olur: *ayama* (ləqəb), *yey* (yaxşı), *qatıx* (qovurma), *mavrı* (pişik balası), *mayıf* (şikəst), *xapan qalmaq* (ümitsiz və kimsəsiz qalmaq), *xım* (özül), *yaxınkeş* (dərin qab) və s. [13, 20-21].

A.Axundov, XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vaqif və Vidadinin böyük rol oynadığını göstərərək həmin dövr ədəbi dilinin formalaşmasında Qarabağ dialektinin dayandığını qeyd edir. Milli ədəbi dilin formalaşdığı sonuncu mərhələdə isə ədəbi dilin formalaşmasında Bakı şəhərinə istinad edildiyini göstərir.

Dil kollektivi və norma

Dil həmişə kollektivdə yaranmış, kollektivin malı olmuş və həmişə də kollektivə xidmət edəcəkdir. Dil kollektivi nitq fəaliyyətinə görə müasirdir, mövcudluğuna görə tarixidir. Çünki hər bir zamanda dil nitq vasitəsi ilə canlanır. Nitq vasitəsi ilə canlandığı anda dil müasirdir. Dilin bu qayda üzrə funksionallaşması elmi ədəbiyyatda dil sinxroniyası kimi də adlandırılır. Dil kollektivi həmçinin uzun tarixlər boyu mövcud olur. Nəsillər bir-birini əvəz edir. Dil ənənəsi nəsillərin informasiya vasitəsi kimi mövcud olur. Beləliklə, dil tarixən mövcud olur, öz ənənələrini yaşadır. Dil bazası saxlanılmaqla zaman-zaman nitq prosesinin təsiri ilə dildə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Qəbul edilmiş norma, bilavasitə, dilin öz daxilindən yaranıb ona aid olsa da, həmçinin, sosial-tarixi bir kateqoriyadır. Normanın obyektiv tərəfi dil funksionallığında təcəssüm edir. Onun subyektiv tərəfi isə bu dildə danışan kollektivlə bağlıdır [26, 559; 22, 90].

Dil kollektivi dilin formalaşmasında, sabitləşməsində, normanın yaranmasında və onun uzun müddət üçün qorunub saxlanılmasında aparıcı olmuşdur. Dil kollektivi olmadan informasiyalar mövcud deyildir.

Dil kollektivi ana dilinin inkişafının aparıcı qüvvəsi olduğu kimi, dilin öz bazasında mühafizəsinin də başlıca qüvvəsidir. Lakin tarixdə bəzən elə hadisələr baş verə bilər ki, dil kollektivi öz mövcudluğunu saxlasa da daim öz bazasında tam mühafizə edilməsi qarşısında müəyyən problemlər də yarana bilər. Bu da bir dilin digər dilə assimilyativ təsirindən tutmuş informasiyavericilik qüvvəsi daha güclü olan başqa dillərin üstünlük əldə etməsində özünü göstərə bilər. Assimilyativ təsirlər o zaman müşahidə edilir ki, sosial, iqtisadi, siyasi, ideoloji cəhətdən bir xalq digər dövlətlərdən müəyyən asılılıqlara məruz qalmış olsun. Başqa dillərin informasiyavericilik təsiri və əhatəsi o zaman mümkündür ki, müəyyən dil kollektivində yeni anlayışları bildirmək üçün ifadə vasitələrinin tapılmasında çətinliklər üzə çıxmış olsun. Azərbaycan dilinin tarixində buna uyğun çətinliklər mövcud olmuşdur. Məsələn, islamın yaranması və yayılması dövründə Azərbaycan dilinə ərəb dilindən çoxlu sözlər, ifadələr, izafətlər daxil olmuşdur. Belə kənar dil elementləri, bir çox hallarda, yerli dilin sözlərini sıradan çıxarmışdır. Ona görə də dildə qəlizləşmə baş vermişdir. Nəticədə dildə çox- normalılıq yaranmışdır. Ərəb sözləri ilə təchiz edilmiş dil ancaq bu dilin sözlərini mənimsəyə

bilən adamlar üçün anlaşılıqlı olmuşdur. Əhalinin digər təbəqələri sadə xalq dilini anlamış və informasiya prosesində bu dildən daha çox istifadə etmişdir. Məktəb dili, rəsmi dil ümumxalq dilindən ayrıldığı üçün yerli nitq areallarında da differensiallaşma imkanları çoxaltmağa başlamışdır. Beləliklə, dildə sabitlik pozulduğu üçün çoxnormallıq şəraiti vahid norma yaranmasının qarşısını almışdır.

Bütün bunlar öz növbəsində, bu dildə anlayışların öz daxili imkanları əsasında ifadə olunmasına da təsir göstərmişdir. Ona görə də yeni anlayışların ifadəsi üçün dil məcburi şəkildə başqa dillərdən, xüsusilə informasiyavericilik imkanları güclü olan dillərdən hazır sözlər almalı olmuşdur.

Azərbaycan dilinə vaxtı ilə fars dilindən, XIX əsrin ikinci yarısından sonra rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən söz daxil olmasının başlıca səbəbləri bunlar idi.

Lakin demək olar ki, dil vaxtı ilə öz nüfuzu ilə məhz yaxın ərazidə olan dillərə də təsir göstərə bilmişdir. Məsələn, hələ XII əsrdə Nizaminin fars dilindəki əsərlərində *qılavuz* (bələdçi), *sancaq* (bayraq, inzibati ərazi), *tutuq* (pərdə) [17, 70-71] kimi sözlərin işlədilməsi Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirini göstərən faktlardandır.

Norma, sistem, uzus

Dildə normalılıqdan bəhs edərkən, bu üç elementin-normanın, sistemin və uzusun vəhdəti xüsusilə, nəzərə alınır. Bir çox hallarda norma sistemlə eyniləşdirilir və normanın özünün sabitləşməsində uzusun aparıcı rol oynadığı diqqət mərkəzinə çəkilir.

Norma və sistem məsələləri məşhur Uruqvay alimi E.Koseriunun "Sinxroniya, diaxroniya və tarix", "Sistem, norma və nitq" adlı əsərlərində, xüsusilə ətraflı şəkildə öz şərhini tapmışdır [27, 143-368]. Norma ümumiyyətlə, dilçilikdə bütün parametrləri üzrə öyrənilməmiş, tam təhlil olunmamış bir sahədir. Normanın çoxaspektliliyi onun bütöv bir sahə kimi öyrənilib ortaya çıxarılmasında çətinliklər törədir. Ancaq istər nitq arealları səviyyəsində yerli dialekt və şivələrdən, istər ayrı-ayrı sosial qrupların nitq xüsusiyyətlərindən, istərsə də funksional üslublardan bəhs olunarkən onların hər birində normalılığın əlamətlərindən və səciyyəvi xüsusiyyətlərindən əhs edilir. Bütün mövcud tədqiqatlardan norma əlmət kimi başa düşülür. Onun sistem olması barədə fikirlər isə ardıcıl deyildir. Bu barədəki fikir və mülahizələrdə, ümumiyyətlə, bir ehtiyatlılıq duyulur. Çünki əslində, norma heç bir daxili sistemlə müqayisə edilə bilməz. Norma dil sistemini öz arxasınca aparmır. Norma yalnız dilin funksional reallığı olan nitqin arxasınca gedir. Başqa sözlə, norma nitqlə idarə olunur. Dil bütün struktur tərkibi ilə birlikdə bütöv sistemdirsə, nitq bu sistemin reallığıdır. Norma reallığın əlaqələndiricisidir. Norma dilin informasiya prosesini canlandıran nitqlə dil kollektivi (dil daşıyıcıları) arasında əlaqə yaradan bir vasitədir. Dil nitqlə reallaşmış canlandığı kimi, norma da nitqdə canlanıb dil kollektivində təcəssüm edir.

Dilin sistem kimi formalaşmasında və nitqin dil reallığı kimi fəaliyyət göstərməsində uzusun da özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. Uzus ənənə, adət deməkdir. Dildə ənənəçilik ondan ibarətdir ki, tarixən formalaşmış bu və ya digər dil vahidləri dil kollektivində mühafizə edilsin və sonrakı nəsillərə ötürülsün. Məsələn, tutaq ki, yiyəlik halının ifadəsi üçün *-in (-in, -un, -ün - nin, -nun, -nün)* şəkilçisi formalaşmışdır. Bu şəkilçi öz varintları ilə birlikdə işlənə-ışlənə, zmandan-zamana yaşayır. Hər bir konkret anlayış zamanı bu şəkilçinin işlənməsi zərurətə çevrilir. Məsələn, *ağacın budağı, yarpağın rəngi, günəşin istisi* və s. Bu şəkilçilər və onun işləndiyi qrammatik şərait vasitəsi ilə yiyəlik anlayışı bildirilir. Yiyəlik hal şəkilçisi vasitəsi ilə yiyəlik, sahiblik anlayışının yaradılması artıq dil kollektivi tərəfindən mənimsənilib zərurətə çevrilmişdir. Ona görə də həmin şəkilçi dil strukturunda özünəməxsus yer tutur. Həmin birləşmədə mənsubiyyət şəkilçisi mənsubluluq anlayışı bildirməklə söz birləşməsinin mənasını tamamlayır və bütövləşdirir. Uzusun ziddinə olaraq mənsubiyyət şəkilçisini ixtiyari şəkildə sözün tərkibindən çıxardıqda birləşmə mənasızlaşır. Belə ki, məsələn, *ağacın budağı, yarpağın rəngi, günəşin istisi* birləşmələrini *ağacın budaq, yarpağın rəng, günəşin isti* şəklində ifadə etmək mümkün deyildir. Bununla birlikdə dildə daim dəyişmə baş verir. Bu dəyişmə prosesində uzus nə qədər mühafizəkar olsa belə, onun ənənəliyi nitq vasitəsi ilə yeni

normalar yaranması və yeninin özünün ənənəyə çevrilməsi imkanları ilə tənzim olunur, qorunur, saxlanılır.

Dilin qeyri-sabitliyi nitqin fərdi xüsusiyyətlərində, nitq areallarının mövcudluğunda, funksional üslubların formalaşmasında özünü göstərir. Ancaq dil sisteminin qeyri-sabitliyi onu heç də dağılmağa aparmır. Dil daim nitqlə reallaşır, nitqlə dəyişir, nitqlə tənzim olunur. Bu dəyişmə dil kollektivinin tarixi mövcudluğu və təfəkkürlə bağlı reallıq əsasında qaydaya düşdüyü üçün normalaşır. Norma anlayışları tənzim edir. Norma dili nitq vasitəsi ilə kollektivə çatdırır, kollektivin malı edir, eyni zamanda, dil strukturunda zaman-zaman canlanma yaradır.

II FƏSİL

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN NORMA TARİXİ

Dil norması tarixi bir kateqoriya kimi dil kollektivində yaranır, dəyişir və inkişaf edir. “Dil normasının anlaşılması, eləcə də onun xarakteri və formaları tarixən dəyişkəndir, lakin hər hansı trixi situasiyada bizim fikrimizcə iki cəhəti fərqləndirmək olar. Bunları məhz, həm qanunauyğun və həm də müntəzəm normativ realizasiyalar kimi başa düşmək olar” [26, 563].

Dildə tarixi dəyişmələrin səbəbləri müxtəlif ola bilər. Ancaq dilin hər hansı sinxron tarixi dövründə dəyişmələr nəzərə çarpmır. Müəyyən tarixi dövr ötdükdən sonra dəyişmələr artıq görünməyə başlayır. Məsələn, deyək ki, bu gün Azərbaycan dilinin müasir normalılığında tarixi dəyişkənlik görünmür. Ancaq dilin heç neçə əsr bundan əvvəlki dövrünü bu gün ilə müqayisə etdikdə fərq özünü göstərir. Məsələn, klassik ədəbiyyatımızda işlənmiş *sayru* (xəstə), *düşvar* (çətin), *qılavuz* (bələdçi), *uçmaq* (cənnət), *udlu* (utancaq, həyalı), *göymək* (yanmaq), *dün* (gecə), *yazı* (çöl) kimi köhnəlmiş sözlər bu gün müasir Azərbaycan dili üçün norma hüquqlu deyildir.

Tarixi dəyişmələr bütün dillərdə mövcuddur. Bəzən, hətta, nitq prosesində baş verən dəyişməyə görə sözün yazılış qaydasının müəyyənləşdirilməsində də çətinlik yaranır. Hətta, 1880-1886-cı illərdə Rusiyanın Elmlər Akademiyasında orfoqrafiya qaydalarının stabilləşdirilməsi üçün necə kəskin mübahisələr aparılmasını təsvir edən yazılarda da dildəki dəyişmələrin norma problemləri yaratması barədə məlumatlar verilir. Belə ki, məsələn, indi rus dilində *udmu* şəklində yazılan sözün *itti* vriantının mövcudluğu bu mübahisələrin uzun zaman davam etməsinə səbəb olmuşdur [21].

Müasir Azərbaycan dilində -miş şəkilçisi icbari yazı qaydasına görə sabit saxlanmasına baxmayaraq, şifahi nitqdə II şəxsin tək və cəmində ağırlıq törətdiyə görə ixtisarlaşmış şəkildə (-mı, -mi, -mu, -mü) işlədilir: *almısan*, *gəlmisən* (almısınız, gəlmisiniz) və s. Bir çox hallarda, xüsusilə bədii əsərlərin dilində həmin şəkilçi ixtisarlaşmış şəkildə işlədilir. Azərbaycan dilində xüsusilə, son zamanlar, apostrofla yazılan sözlərin işlədilməsində qeyri-sabitlik müşahidə edilir. Apostrof, Azərbaycan yazısında ərəb əlifbasından sonrakı mərhələdə əsas etibarlı ilə ayn və həmzə işarələrinin təsirini əks etdirmək məqsədi ilə işlənmişdir. Bu gün artıq, həmin təsirin ifadəsinə ehtiyac duyulmur. Dildə onlar öz ifadəsini tapa bilmədiyi kimi yazı texnikasında da çətinlik törədir. Artıq apostrof tarixilik baxımından Azərbaycan yazısında öz əhəmiyyətini itirmişdir. Odur ki, bunlara və bunun kimi öz tarixi rolunu başa çatdırmış bir sıra dil-nitq faktlarına yenidən baxmğa ciddi bir ehtiyac vardır.

Dildə heç bir tarixi dəyişiklik kaos yaratmır. Əksinə bütün dəyişmələr nitqin çətinlikdən asanlaşmaya olan tələbi üzrə baş verir, nitqin özü tərəfindən tənzimlənir və qaydaya salınır. Nitq, ümumiyyətlə, cümlənin ağırlığını, sözün ifadə çətinliyini, mənanın dolaşılıqlığını, nitq səslərinin çoxvariantlı olmasını, həmçinin tələffüz çətinliyini qəbul etmir. Ona görə də öz qarşısındakı maneələri təmizləyir, dilin səlis, cümlələrin sadə və anlaşılıqlı olmasını təmin edir. Dil insanların daimi informasiya vasitəsi olduğu üçün nitq-dil strukturunda daim öz tənzimləyici funksiyasını davm etdirir.

Nitqdə ədəbi dil norması

Ədəbi dil və onun norması haqqında bəhs edilərkən, ilk növbədə, ədəbi dil anlayışı barədə konkret təsəvvür yradılmalıdır. Ədəbi dil anlayışı bütün dillər üçün eyni səviyyədə, eyni mənada işlədilir. M.M.Quxman ədəbi dil məsələsinin tədqiqi ilə əlaqədar göstərir ki, bu terminə aid anlayış müxtəlif dillərdə müxtəlif cür işlədilir. Məsələn, rus dilində, ukrayna dilində, özbək dilində, tatar dilində, qazax dilində, qırğız dilində və s. ədəbi dil termini işlədilir. Eləcə də, Fransada ədəbi dil terminləri Langue Litteraire, İtaliyada *Lingua litteraire* şəklində istifadə olunur. İngilis-amerikan ənənəsində daha çox “dil standartları” və ya “standart dil” terminlərindən istifadə edilir. Avropa dillərinin bəzilərində, xüsusilə, Çexoslovakiya və Polşada “Ümumi dil”, “vahid dil”, “mədəni dil” terminlərindən istifadə edilir [26, 503].

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil anlayışının, ümumiyyətlə, mürəkkəb bir anlayış olduğunu göstərərək yazır: “Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq yazılı dil anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də ola biləcəyini ağıllarına belə gətirməmişlər. Buna görə ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət, kitabların dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində “Yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi yalnız anlayış meydana gəlmiş, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir [5, 15]. Ədəbi dilin müəyyən normalaşdırma aparmaqla ona təsir göstərərək dəyişdirmək mümkündür. Bu halda, normalaşmada ictimai və mədəni mühitə uyğun gələn cəhətlər nəzərə alınmalıdır [1, 99].

Ədəbi dilin normalaşdırılmasında, ümumiyyətlə, aşağıdakı kimi fərqləndirici əlamətlərin olması vacib hesab edilir: 1) milli həyatın bütün sferalarında xidmət etmə; 2) normalaşdırma; 3) kollektivin bütün üzvləri üçün məcburilik və variantlara yol verilməməsi; 4) üsubi diferensiallıq.

Ədəbi norma, ədəbi dilin normasıdır. Ədəbi norma dedikdə dil sistemində kollektiv realizasiyanın məcmusu başa düşülür.

Ədəbi dil üçün ən səciyyəvi əlamətlərdən biri kimi variantlığın olmamasıdır. Ədəbi dilin özünün tarixi xarakterini nəzərə aldıqda variantlığın ayrı-ayrı tarixi mərhələlərində nisbi səciyyə daşması barədə də mülahizələrə irəli sürülür [25].

Ədəbi dil, ümumiyyətlə, şərti anlayışdır. Çünki dil sisteminin qeyri-sabit xarakterinə uyğun olaraq ədəbi dildə daim dəyişmə baş verir. Məsələn, XVI əsrin ədəbi dili XVII əsrdəkindən, eləcə də sonrakı əsrlərin ədəbi dilindən fərqlənir. Hətta XX əsrin ədəbi dilində bir neçə mərhələli dəyişmələrin baş verməsi müşahidə edilir.

Ədəbi dilin şifahi və yazılı qolu eyni mənbədən qidalanır, eyni normativlər əsasında fəaliyyət göstərir. Fərq ondan ibarətdir ki, yazılı ədəbi dil sabitdir, şifahi ədəbi dil isə dinamik. Yazılı ədəbi dildə müxtəlif quruluşlu mürəkkəb cümlələr daha çox işlənir. Üslubdan asılı olaraq ifadələrdə müəyyən standartlardan istifadə olunur. Yazılı ədəbi dildə korrektura aparıla bilər, düzəltmələr, dəqiqləşdirmələr olunur. Şifahi ədəbi dildə isə korrektura aparmaq mümkün deyildir. Çox zaman cümlələrdə qrammatik əlaqələr qırılı da bilər. Yazılı ədəbi dilin normaları məcburidir. Ona görə də bütün yazılarda tələb olunan normalar hamı tərəfindən eyni qaydada gözlənilə bilər. Yazılı və şifahi ədəbi dilə mükəmməl yiyələnmiş şəxslər, məşhur natiqlər, təcrübəli diktör, elm, mədəniyyət xadimləri tələb edilən normalara riayət edə bilərlər.

Ədəbi dil normaları uzun tarixi dövr ərzində formalaşmasına baxmayaraq müəyyən tarixi dövrlərdə həmin normaların sabitləşməsi üçün onlarda icbari yolla qaydayasalma əməliyyatı da aparılır. Bu əməliyyatlar bir neçə istiqamətdə aparıla bilər:

- 1) *əlifba və ondan istifadənin qaydaya salınması*
- 2) *orfoqrafiya qaydalarının nizama salınması*
- 3) *orfoepik qaydaların normalaşdırılması*
- 4) *mətni normaların qaydaya salınması*
- 5) *durğu işarələrindən istifadənin nizama salınması*

Əlifba və ondan istifadənin qaydaya salınması yazılı dildə kodifikasiya aparılmasının başlıca problemlərindən biridir.

Əlifbanın prinsipinə uyğun olaraq böyük hərflərlə yazılan sözlər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

- 1) *Ad, ata adı və familiya bildirən sözlərin baş hərfləri böyük yazılır: Axundov Əli Səməd oğlu.*
- 2) *Xüsusi isimlər cəm şəkili qəbul etdikdə böyük hərflə yazılır: Nizamilər, Füzulilər, Hacı Qaralar.*
- 3) *Xüsusi astronomik adların coğrafi adları, küçə və meydan adlarının baş hərfi böyük yazılır: Yer, Günəş, Ay, Böyük Ayı bürcü, Ağ dəniz, Dardanell boğazı, Daş Salahlı, Şərqi Avropa, Gənclər Meydanı.*
- 4) *İdarə, təşkilat adları: Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti.*
- 5) *Qəzet, jurnal, kitab adları: "Dumanlı Təbriz" romanı, "Azərbaycan» qəzeti, "Ulduz" jurnalı və s.*

Əlifbaların prinsipinə uyğun olaraq alınma sözlərin yazılışında da müvafiq qaydada kodifikasiya aparılır. Məsələn, rus dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin tərkibində qoşa səslə *я, ю, е, и, ı* işarələri, həmçinin, *ѣ, ъ* (твердый знак), *ь* (мягкий знак) işarələri Azərbaycan dilinin tələbləri üzrə qaydaya salınır. *Я* - işarəsi *ya*, *ю* - işarəsi *yu*, *е*- işarəsi *ye*, *и*-işarəsi *ş*, *ı*-işarəsi *s* hərfləri ilə kodifikasiya olunur: *Январь-yanvar*, *яхта-yaхта*, *юмор-yumor*, *юбилей-yubiley*, *елка-yolka*, *цум-şit*, *цу-şi*, *цех-sex*, *центнер-sentner* və s. *Й* hərfi kiril əlifbasında *y* ilə işarə olunmuşdur. *Ъ*- (твердый знак) və *ь* (мягкий знак) işarələri isə, ümumiyyətlə söz tərkibindən çıxarılır. Latına keçid mərhələsində hərfi işarə kodifikasiyası yenidən tənzilənir.

Kiril əlifbası əsasında Azərbaycan əlifbasında 1958-ci ildə islahat aparılmışdır. 1988-ci ildə Azərbaycan yazısında latın qrafikasına keçidi təzim etmək üçün əlifba komissiyası yaradılmışdır. 1993-cü ilin mart ayından idarə, təşkilatlarda və informasiya vasitələrinin yazı işində kütləvi latın qrafikalı əlifbaya keçid barədə hökumət sərəncamları göndərilmişdir. Lakin sonrakı vaxtlarda texniki imkansızlıq latın qrafikasındakı əlifbaya tam keçid baş vermədi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqındakı fərmanda 2001-ci il avqustun 1-dən latın qrafikasına keçilmişdir. Ədəbi dilin normalaşdırılmasında və icbari qaydaların tətbiqində orfoqrafiya qaydaları sisteminə, bir cür deyilib başqa cür yazılan sözlər, alınma sözlərdə yazılış qaydaları, sözün son saitinin (xüsusən, alınma sözlərdə) yazılışı, samit səslərin söz tərkibindəki yazılışı, qoşa və yanaşı sait və samitlərin yazılışı, apostroflu sözlərin yazılışı, nitq hissələrinə aid sözlərin yazılışı və s. nəzərdə tutulur.

Müasir dilin norması

Müasir dilin norması müasir dilin ən aktual və gündəlik problemlərindən biridir. Ədəbi dilin norması müəyyən qərarlarla təsbit olunub qorunduğu halda müasir dilin norması hamı tərəfindən qorunmalı, gözlənilməli və saxlanılmalıdır. Bu normalar gündəlikdə tətbiq olunduğu üçün gündəlikdə də qorunmalıdır.

Ümumiyyətlə, ədəbi dildə norma iki istiqamət üzrə yaranır. *Birinci* istiqamət şifahi nitqin uzunmüddətli təcrübəsi (uzus) əsasında yaranır, hamı üçün ümumişlək olan normalardan ibarətdir; *ikincisi* isə icari qaydalar sisteminin tətbiqidir.

Müasir dilin normalarının qorunması və mühafizəsi, başlıca olaraq, icbari normalar sisteminə aiddir.

Nitqin uzunmüddətli təcrübəsi əsasında yaranan normalar, başlıca olaraq, dilin fonetik sistemini, qrammatik ifadə vasitələrini, söz yaradıcılığı qaydalarını, söz birləşmələri və cümlə strukturuna aid bir sıra qaydalarını ədəbi dil üslublarına məxsus standartlaşmaları, sözlərin öz leksik mənalарına müvafiq işlədilmə üsullarını və s. əhtə edir.

NƏTİCƏ

Norma dilin daxili quruluşu və nitq kimi vəhdəti hüdudunda baş verən, formalaşan və fəaliyyət göstərən tarixi, sosial bir kateqoriyadır. Normanın məntiqi çox sadədir. Bu məntiq ondan ibarətdir ki, danışan dinləyən başa düşsün, anlasın. Dinləyən danışanın ifadə etdiyi məzmunu qavraya bilsin. İnformasiya həm hazırkı dövüdə, həm də zaman və məsafədən çatdırıla bilsin. Həmin funksiyanın yerinə yetirilməsi prosesi bir sıra dil-nitq, eləcə də sosial-tarixi proseslərdən keçməklə baş verir. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Normanın tarixi bir kateqoriya kimi fəaliyyəti dilin cəmiyyətdəki rolu və tarixiliyi bazasında baş verir. Bu halda norma ümumdil xarakteri qazanır. Normanın ümumdil xarakteri onun ədəbi dil norması kimi sabitləşməsilə təsir göstərir. Normalaşma prosesində dil-nitq amillərinin qarşılıqlı vəhdəti və münasibətləri zəruridir.

2. Fərdi üslub üzərində qurulan yazılı nümunələrdə nitqin təsiri və emosiyası birbaşa əks olunduğu üçün həmin tipli yazılı mənbələrdə (xüsusən, klassik nümunələrdə) fərdi nitq ilə səsləşən, fərdi nitq əlamətlərini əks etdirən dil strukturu müşahidə olunur. Başqa sözlə, klassik yazılı mətnlərdə birbaşa, sinxron ifadə mümkün olmadığından, eləcə də onlar fərdi üslubun məhsulu hesab edildiyindən, belə mətnlərdə ümumi dil norması müəyyən etmək mümkün deyildir.

3. Dil və nitq proseslərinin ayırd edilməsi həm dil strukturunun, həm də dilin canlanma vasitəsi olan nitqin bir çox problemlərinin araşdırılmasında həlledici rol oynamışdır. Dil və nitq bir-biri ilə daim əlaqədə, münasibətdə və vəhdətdə olan anlayışlardır. Sözlə nitq hər zaman sinxron xarakterlidir. Dil isə həm tarixi və həm də müasir prosesləri özündə əks etdirir. Dildə tarixilik və müasirlik daimi olduğu üçün onun daxili strukturunda sabitlik daha çox saxlanılır. Bütövlükdə dil strukturu mühafizəkardır. Nitq isə çevik və funksionaldır. Ona görə də nitq öz çevikliyi ilə statik olan, mühafizəkar olan dil strukturuna təsir göstərir, onu dəyişdirir, cilalayır və yenidən formalaşdırır. Nitq dilin çevik formasıdır. Dil sadəcə daxili strukturu qoruyub saxlayırsa, nitq özünün fəaliyyəti prosesində məntiqiliyi, ardıcılığı, dəqiqliyi, aydınlığı, təsirliliyi, emosionallığı təmin edir, ifadənin qavranılması və mənimsənilməsi üçün onun çevik olmasına zəmin və şərait yaradır.

4. Nitq şifahi və yazılı formada ifadə edilir. Şifahi nitqin bazası dil strukturuna söykənir, ifadə forması fərdi üslubu təcəssüm etdirir. Ona görə də şifahi nitqdə fərdi keyfiyyətlər xüsusilə, qabarıq şəkildə əks olunur. Şifahi nitqdəki fərdi üslubi xüsusiyyətlər özünü nitq aktında, nitqin ardıcılıq, məntiqiliyi, emosionallıq, təsirlik funksiyasının yerinə yetirilməsində göstərə bilir. Şifahi nitqi güclü olan insanlar özlərinin elmi, sosial, siyasi, mədəni və digər sahədəki bilik və informasiyalarını daha intensiv şəkildə çatdırmağa bilirlər. Nitq bazası zəif olan adamlar isə ən adi, gündəlik və sadə informasiyaları çatdırmaqla kifayətlənirlər. Nitq hər kəsin intellektual səviyyəsinin açıq güzgüsüdür.

5. Yazılı nitq norması şifahi nitqə nisbətən daha çox mühafizəkardır. Yazılı nitqdə dil strukturları mühafizə edilir. Burada nitqin birbaşa təsiri mövcud deyildir. Ancaq yazılı nitq nümunəsi nə zamanca canlandırıldıqda onun təsirliyini duymaq mümkündür. Şifahi nitq kimin tərəfindən canlandırılırsa, onun təsirliyi də həmin şəxsin nitq keyfiyyətləri kimi özünü göstərir. Yazılı nitqin əhəmiyyəti o zaman effektiv olur ki, onun ifadəsi üçün şifahi və yazılı nitqin bir-birinə çox yaxın olması ilə səciyyələnir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dili

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979.
2. Axundov A. -İyyət şəkilçiləri alınma sözlər. – “Dil mədəniyyəti” məcmuəsi. Bakı, 1979.
3. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı, 1963.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970.
5. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962.
6. Hüseynzadə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.
7. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1993.
8. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
9. Məmmədov N., A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
11. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973.
12. M.Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1992.
13. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
14. M.Şirəliyev. Ədəbi dil qrammatik qayda-qanunları gözləməlidir. “Dil mədəniyyəti”, Bakı, 1972.
15. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998.
16. Yusifov M. Dil sistemində qənaət (Azərbaycan dili materialları üzrə), nam.diss. Bakı, 1976.
17. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1966.

Rus dilində

18. Алекперов А. Лексическая семантика языковых глаголов в современном Азербайджанском языке. Баку, 1983.
19. Березин Ф.М., Б.Н.Головин. Общее языкознание. М., 1979.
20. Будагова З.И. О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке. “Изв.АН Азерб. ССР. серия лит, язык и иск.ва”, 1977, № 4.
21. Виноградов В.В. Задачи советского языкознания - ВЯ, 1958, № 1.
22. Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка. М., 1980.
23. Степанов Г.В. О двух аспектах понятия языковых нормы- В сб.: “Методы сравнительного-сопоставительного изучения романских языков”. М., 1966.
24. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975.
25. Словарь иностранных слов. М., 1989.
26. Общее языкознание. М., 1970.
27. Звегинцев В.А. Теоретические аспекты причинности языковых изменений. В кн.: “Новое в лингвистике”, вып. ЫЫЫ, М., 1963.

Gəncə Dövlət Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının prof.M.Yusifovun, dos. Z.Ələsgərovun, f.ü.f.d. M.Mahmudovanın birgə hazırladıqları “Nitq mədəniyyətinin normaları” adlı elmi-tədqiqat işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Norma hər bir dilin daxili və ən zəruri atributlarından sayılır. Normanın zəruriliyi onda özünü göstərir ki, dil normasız informasiya mənbəyinə çevrilə bilməz. Nitq dil vasitəsi ilə ifadə edilən fikri tək-tək fərdlərə yox, həmçinin kollektiv çatdırır. Ona görə də nitq ifadəsi kollektiv üzvlərinin hər biri üçün bəlli olan vasitələrlə çatdırılmalıdır. Əgər nitq ixtiyarı qurulsa, kollektiv üzvlərinin onu qəbul etmək imkanları mövcud deyilsə, o zaman nitqlə verilən informasiya nəticə etibarilə faydasız qalır. Ona görə də eyni bir dil hüdunda, nitq vasitələri bu dilin daxili elementlərinin müvafiq strukturuna uyğun şəkildə qurulmalıdır. Məhz mövzunun aktuallığı da belə bir halda nitq dinləyici tərəfindən başa düşülür ki, bu da informasiya funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Tədqiqatın obyekti. Nitq insan cəmiyyəti üçündür. İnsan cəmiyyəti isə daimidir. İnsan cəmiyyəti mövcud olduqca cəmiyyətin inkişaf proseslərinə müvafiq olaraq dildə də zənginləşmə, dəyişmə prosesləri baş verir. Ona görə də normanın vacibliyi informasiyaların ötürülməsi prosesləri ilə bilavasitə əlaqəlidir. İnformasiyaların bilavasitə və birbaşa ötürülməsi sinxron prosesdir, hazırkı zamanda baş verir və şifahi nitqlə həyata keçirilir.

Tədqiqatın məqsədi. Yazı və ya texniki vasitələrlə zamandan və məsafədən ötürülən informasiyalarda isə sinxroniya vəziyyəti qeyri-mümkün olduğundan norma sabitliyi pozula bilər, təsiredici vasitələrin isə effektivliyi azalır. Dil üçün vacib olan normalarda müəyyən dəyişikliyin baş verməsi isə informasiya verilməsi şəraitini zəiflədir, bir sıra çətinliklər yaranmasına səbəb olur. Çünki insan cəmiyyətinin özünün mövcudluğu prosesində bir çox tarixi hadisələr və dəyişikliklər baş verir ki, bu da dildə özünün bu və ya digər təsirini açıq-aydın göstərir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dilin daşıyıcısı olan xalq tarixən nüfuzlu olmasa idi, sərbəst, müstəqil inkişaf imkanlarına malik olmasa idi, ictimai həyatda fəal mövqe qazanmasa idi onun dilində intensiv şəkilçi ardıcılığı formalaşa bilməzdi. Ən qədim nümunələrimizdə sintetik mexanizmin mövcudluğu bu dildə həmin quruluşun yaranmasının bir neçə min illər boyu baş verən təkmilləşmə prosesinin mövcudluğu barədə fikir söyləmək imkanı yaradır.

Tədqiqatın elmiliyi. Bir çox tarixi şəxsiyyətlərin ağıl idraki başqa xalqların sərvətinə və məhsuluna çevrilmişdir. Keçmiş və müasirlik arasında informasiya əlaqəsi qırıldıqda nəinki normadan, hətta, dilin özünün mövcudluğundan söhbət açmaq üçün maddi material əldə edilməsi müşkündür. II minillikdə ərəb əlifbası ilə yazı yazmaq imkanları əldə olunsaydı da həmin əlifba bütövlükdə cəmiyyətdə hamının malı ola bilmədi. II minilliyin ilk dövrlərində Azərbaycan cəmiyyətində yetişmiş bir çox görkəmli insanlar öz intellektlərinin məhsulu olan bədii, elmi, texniki məzmunlu əsərlərini ya ərəb, ya da fars dilində yazmağa məcbur idilər. Azərbaycan dilində yazılan mətnlərdə isə o qədər ərəb-fars sözləri işlənmişdir ki, müasir dövrdə onların məzmununu yalnız mütəxəssislər başa düşə bilərlər.

Tədqiqatın nəticəsi. Müasir dövrdə Azərbaycanın müstəqilliyi Azərbaycan dilində nitq mədəniyyəti normalarının yaradılması üçün çox mühüm və əlverişli, münbit bir zəmin yaratmışdır. Bu münbit zəmin onunla əlamətdardır ki, yazılı nitqdə bütün normalar dilin öz daxili imkanları üzrə təkmilləşir və sabitləşir. Müstəqillik, azadlıq və sərbəstlik şəraitində Azərbaycan dilinin informasiya imkanları genişlənir. Bu dilə kənar elementlərin yerli-yersiz daxil olması məhdudlaşır. Kənar elementlərin daxil olması azaldıqca normanın sabitləşməsi imkanları çoxalır. Eyni zamanda, şifahi nitqin inkişaf etməsi imkanları artır. Şifahi nitq inkişaf etdikcə nitqin inkişafı yazı dili ilə danışmaq dili arasında yaxınlaşma amilini gücləndirir.

Nitq mədəniyyəti normalarında informasiyaların uzun zamanlar ərzində və istənilən məsafələrdən ötürülməsinin əsasıdır. Şübhə yoxdur ki, dünyanın siyasət meydanında avanqard rolu olan böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin yaratdığı müstəqil dövlətin ənənələri bundan sonra uzun əsrlər boyu davam və inkişaf edəcək, zənginləşəcəkdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. “Giriş”, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat göstəricisindən ibarətdir. Elmi-tədqiqat işində normanın sosial xarakteri onun ayrı-ayrı insan kollektivlərindən, xüsusən, nitq areallarında müşahidə edilən funksionallığında öz təcəssümünü tapır. Nitqdə yaranan ziddiyyət daimi ziddiyyətə çevrilərək qalmır. Belə ziddiyyət nitqin özü tərəfindən tənzim edilir və yenidən normaya çevrilir.

İcraçılar:

prof. M.İ.Yusifov
dos.Z.A.Ələsgərov
f.ü.f.d. M.N.Mahmudova

Gəncə Dövlət Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının prof.M.Yusifovun, dos. Z.Ələsgərovun, f.ü.f.d. M.Mahmudovanın birgə hazırladıqları “Nitq mədəniyyətinin normaları” adlı elmi-tədqiqat işinə

RƏY

Elmi-tədqiqat işində nəzərdə tutulan nitq mədəniyyətinin normaları tək-cə bir an üçün deyil, bir gün üçün deyil və heç bir müəyyən vaxt, zaman kəsiyi ilə məhdudlaşmır. İnformasiyaların bilavasitə və birbaşa ötürülməsi sinxron prosesdir, hazırkı zamanda baş verir və şifahi nitqlə həyata keçirilir. İnformasiyaların zamandan-zamana, nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsi prosesində isə nitq prosesinin bilavasitə iştirakı mümkün deyildir. Nitq insan cəmiyyəti üçündür. İnsan cəmiyyəti isə daimidir. İnsan cəmiyyəti mövcud olduqca cəmiyyətin inkişaf proseslərinə müvafiq olaraq dildə də zənginləşmə, dəyişmə prosesləri baş verir. Ona görə də normanın vacibliyi informasiyaların ötürülməsi prosesləri ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Dil bütövlükdə informasiya verən və informasiya qəbul edən mexanizm çərçivəsində özünün fəaliyyətini həyata keçirir. Norma olmayanda bu funksiyanın yerinə yetirilməsi mümkün deyil. Dilin informasiya mexanizmi nitqlə tənzim olunur. Ona görə də dildəki bütün normalaşma prosesi nitqin fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq dil vasitəsi ilə ifadə edilən fikri tək-tək fərdlərə yox, həmçinin kollektivə çatdırılır. Ona görə də nitq ifadəsi kollektiv üzvlərinin hər biri üçün həll olan vasitələrlə çatdırılmalıdır. Əgər nitq ixtiyarı qurulsa, kollektiv üzvlərinin onu qəbul etmək imkanları mövcud deyilsə, o zaman nitqlə verilən informasiya nəticə etibarilə faydasız qalır. Ona görə də eyni bir dil hüdudunda, nitq vasitələri bu dilin daxili elementlərinin müvafiq strukturuna uyğun şəkildə qurulmalıdır.

Elmi-tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I fəsil “Nitq mədəniyyətinin normaları” adlanır. Ədəbi dil müəyyən normalar, qayda və qanunlara əsaslanan ümumxalq dilidir. Ədəbi dil müəyyən bir dialektin əsasında yaranır. Ədəbi dilin əsasında hər hansı dialektin durması ilə dil şərtlərindən daha çox ictimai şərtlərdən asılıdır. Ümumiyyətlə, müxtəlif ədəbi dillərin əsasında həmin dillərdə danışan xalqların ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında hansı dialekt nümayəndələrinin mühüm rol oynadığından asılıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin yaranmasında dil mənşəkləşməsi xüsusi yer tutur və burada icbari qaydaların tətbiq edilməsi də istisna olunmalıdır.

II fəsil “Nitq mədəniyyətinin norma tarixi” adlanır. Dil norması tarixi bir kateqoriya kimi dil kollektivində yaranır, dəyişir və inkişaf edir. Dil normasının anlaşılması, eləcə də onun xarakteri və formaları tarixən dəyişkəndir, lakin hər hansı tarixi situasiyada bizim fikrimizcə iki cəhəti fərqləndirmək olar. Dildə tarixi dəyişmələrin səbəbləri müxtəlif ola bilər. Ancaq dilin hər hansı sinxron tarixi dövründə dəyişmələr nəzərə çarpmır. Müəyyən tarixi dövr ötdükdən sonra dəyişmələr artıq görünməyə başlayır. Ancaq dilin neçə əsr bundan əvvəlki dövrünü bu gün ilə müqayisə etdikdə fərq özünü göstərir.

Elmi-tədqiqat işində nəzərdə tutulan mövzu aktualdır, dildə heç bir tarixi dəyişiklik kaos yaratmır. Əksinə bütün dəyişmələr nitqin çətinlikdən asanlaşmaya olan tələbi üzrə baş verir, nitqin özü tərəfindən tənzimlənir və qaydaya salınır. Nitq, ümumiyyətlə, cümlənin ağırlığını, sözün ifadə çətinliyini, mənanın dolaşıcılığını, nitq səslərinin çoxvariantlı olmasını, həmçinin tələffüz çətinliyini qəbul etmir. Ona görə də öz qarşısındakı maneələri təmizləyir, dilin səlis, cümlələrin sadə və anlaşılıqlı olmasını təmin edir.

Rəyçi: dos.S.A.Axundova

Gəncə Dövlət Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının prof.M.Yusifovun, dos. Z.Ələsgərovun, f.ü.f.d. M.Mahmudovanın birgə hazırladıqları “... mədəniyyətinin normaları” adlı elmi-tədqiqat işinə

RƏY

Dil normasının qorunması xalqın tarixi yadigarlarının, ənənə və varisliyinin gələcək nəsələ çatdırılması üçün böyük və əvəzi olmayan bir əhəmiyyətə malikdir. İnformasiyaların məsafə və zamandan ötürülməsi üçün yazının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Ona görə də ən yaxşı yazı növü dilin fonetik normalarını və tələffüz imkanlarını əhatə edə bilən yazıdan ibarətdir.

“Nitq mədəniyyətinin normaları” adlanan I fəsildə dilin inkişafı prosesi, bilavasitə, cəmiyyətin tərəqqisi ilə bağlıdır. Yeni informasiyalar həmişə yeni anlayışlardan doğur. Yeni anlayışlar isə insan cəmiyyətinin maddi, mənəvi, sosial, iqtisadi inkişafı və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə bağlıdır. Mərkəzləşmiş dövlətçilik həyatdakı bütün inkişaf və tərəqqi perspektivlərini öz ətrafına toplayır. Bu mənada dilin inkişafı da zaman-zaman bir mərkəzə doğru istiqamətlənir.

II fəsil “Nitq mədəniyyətinin norma tarixi” adlanır. Ədəbi dil anlayışı bütün dillər üçün eyni səviyyədə, eyni mənada işlədilir. Ədəbi dildə müəyyən normalaşdırma aparmaqla ona təsir göstərib dəyişdirmək mümkündür. Bu halda, normalaşmada ictimai və mədəni mühitə uyğun gələn cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

Rəyçi: prof. T.Z.Quliyev

Prof. M.Yusifovun 2022-ci tədris ilində yerinə yetirdiyi elmi-tədqiqat işi haqqında

HESABATI

1. Cari ildə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan “Nitq mədəniyyətinin normaları” adlı elmi-tədqiqat işini başa çatdırmışam.

Elmi-tədqiqat işində göstəriləndiyi kimi norma nitq mədəniyyətinin predmetidir. Normalar yazılı dil üçün icbari xarakter daşısa da onun sabitləşməsi müvafiq prinsiplərin hesabına başa gəlir. Burada *asanlaşma* prinsipinin funksiyası dil elementlərinin asan deyilişə meyilliliyindən ibarətdir. *İntensivləşmə* prinsipi normasızlıqları normalaşdırır. Sabitləşmə prinsipi asanlaşma və intensivləşmə arasında vəhdət yaradır. Bu da yazılı və şifahi dil arasında daimi, pozulmaz əlaqə baş verməsinə zəmin yaradır.

2. Cari ildə “Dil çeşməsindən damlalar” adlı kitabım çap olunmuşdur: Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap olunmuş, həcmi 12,5 çap vərəqidir, 204 səhifədir. Kitabda aşağıdakı mələlələr verilmişdir:

1. Azərbaycan dilində prefikslərlə sözyaratma prinsipi, s.4-19.
2. Azərbaycan dilinin söztörəmə prosesində başlanğıc samitlərin prefiksəl mövqeyi, s. 19-34.
3. Dildə derivativ sistemin təkamül prosesləri, s. 34-51.
4. Azərbaycan dilində sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciliyə keçid prosesi haqqında, s. 51-68.
5. Göytürk abidələrində analitik-flektiv dillərlə müştərək olan kök sözlər, s. 68-91.
6. Azərbaycan dilində qoşatərkibli sözlər, s.91-107.
7. Nitq mədəniyyətinin prinsipləri, üslubları və linqvistik normaları, s. 107-127.
8. Bir neçə yer adının etimologiyası haqqında, s. 127-144.
9. Göyçəməzdə qalan izlər, s. 144-160.
10. Kişi sözünün etnomədəni mənşəyi haqqında, s. 160-174.
11. Nizami şəxsiyyəti və nizamidə poetik obrazlaşdırıcılıq haqqında, s. 174-190.
12. Nəsimi dilində qədim sözlər, s. 190-202.

İcraçı:

prof. Mübariz İmran oğlu Yusifov

Qərbi Azərbaycan İcması: yaranması və başlıca hədəfləri

Abdullayeva Səminə

Açar sözlər: Nitq mədəniyyəti, Şifahi dil, Rəsmi işgüzar üslub, Publisistik, Lokal dil

Key words: Speech culture, Oral language, Formal business style, Journalistic, Local language

Qərbi Azərbaycan İcması 1989-cu ildə yaradılmış Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin varisidir. İcma 2022-ci il avqustun 3-də həmin cəmiyyətin bazasında formalaşdırılmışdır. İcmanın yaranması Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin sayəsində baş vermiş, Respublika Prezidenti Cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi ilə təşkilatlanaraq konkret, dəqiq, aydın hədəflər üzrə əməli fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. İctimai bir təşkilat olmaqla İcmanın başlıca hədəfi təbliğat, təşviqat və maarifləndirmə istiqamətində iş aparmaq, məqsədi isə Qərbi Azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarına Böyük Qayıdışının tarixi həqiqət olduğuna daxili bir inam yaratmaqdır. İcma eyni zamanda ən zəruri informasiyaları beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırır. İcmanın bütün görülən və görüləcək işləri humanitar prinsiplərə əsaslanır. Buna görə də obrazlı şəkildə desək, icmanın döyüş səhnəsində düşməni məhv edən dağıdıcı, məhvedici hərbi arsenalı yoxdur. Lakin onun bütün döyüş sursatlarından daha güclü təsir göstərən bir silahı vardır. O da milli köklər üzərində formalaşmış Azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Bu ideologiyanın hədəfi humanizmdir, vətənpərvərlikdir, dövlətçiliyə sədaqətlikdir, həmrəylikdir, insanları ictimai birliyə dəvət edən səmimiyyətdir. İcmanın başlıca strateji hədəfi olan böyük Qayıdış ideyasının təməli Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmışdır. Heydər Əliyev 2002-ci il sentyabrın 9-da Goranboy rayonuna səfəri çərçivəsində Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalından qaçqın düşüb Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində məskunlaşmış əhali ilə görüşü zamanı onlarda Böyük Qayıdışla bağlı mənəvi bir ruh yüksəkliyi yaradaraq demişdir: *“Dünya heç vaxt belə qalmayacaq, dünyada hər şey dəyişir. Bəli, heç bir şey bir yerdə durmur. Hər şey olduğu kimi qalmır. Mən inanıram, tam inanıram ki, bizim bölgədə hər şey ədalət naminə dəyişəcəkdir. Azərbaycan xalqının bu azab-əziyyətinə görə onun xeyrinə dəyişəcəkdir. Siz gələcəkdə mütləq və mütləq gedib hələ öz gözəl Göyçə torpağınızı da görəcəksiniz, öz doğma dağlarınızı, bulaqlarınızı, çaylarınızı da görəcəksiniz. Ata-babalarınızın qəbirlərini də görəcəksiniz. Mən buna heç şübhə etmirəm. Mən buna inanıram və bu inamla da sizin qarşınızda nitq söyləyirəm. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, işğal olunmuş rayonlarımızın azad edilməsini istəyirik. Əminəm ki, biz buna nail olacağıq. Bizim Azərbaycan torpaqlarından zorla çıxarılmış soydaşlarımız da öz yerlərinə, yurdlarına qayıdacaqlar”*. Bəli, vaxtı ilə Ulu Öndərin dahiyənə uzaqgörənliklə irəli sürdüyü bu nikbin proqnoz bu gün artıq, həqiqətə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin qətiyyətli siyasi iradəsi sayəsində 2020-ci il sentyabr-noyabr aylarında baş verən 44 günlük Vətən Müharibəsinin zəfərlə başa çatan qalibyyət əzmi, 2023-cü il 19-20 sentyabr tarixində düşmənin təcavüzünə qarşı keçirilən antiterror əməliyyatının uğurlu nəticələri Ulu Öndərin öz zamanında inamla irəli sürdüyü nikbin proqnozların tarixi həqiqətə söykəndiyini bir daha sübuta yetirdi. Düşmən üzərində ard-arda qazanılan möhtəşəm qələbələr əlbəttə ki, doğma yerlərə qayıdışın başlanğıc mərhələsi kimi Qərbi Azərbaycan Cəmiyyətində böyük ruh yüksəkliyi yaradır, onları qəlbən birləşdirir, cismən səfərbər edir. Düşmən isə Azərbaycan xalqının əzmkarlığının nəticəsi olaraq ikiqat zərbə altında qaldığını görüb təlaş keçirir. Birincisi Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yenilməz dəmir yumruq zərbəsi, ikincisi isə Qərbi Azərbaycan Cəmiyyətində Azərbaycan xalqının məğrurluğundan doğan qələbə inamının yaratdığı Böyük Qayıdış qorxusu. Odur ki, bu gün artıq bu psixoloji əhval-ruhiyyəni

duyan erməni cəmiyyəti içərisində bir pərxaşlıq və xaos baş verməkdədir. Azərbaycan xalqının başına olmağın müsibətlər gətirən cinayətkarların keçirdiyi təlaşlar mülki əhalinin də canına qorxu salır. Əli tutan qaçmağa çalışır. Onu düşünməyə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti düşməyə qarşı qətiyyətli olduğu kimi insanlara qarşı da humanistdir, ədalətli. Azərbaycan xalqı isə əzmkar olduğu qədər də səxavətlidir, həlimlidir. Məhz bir zamanlar bizim torpaqlarımıza köçürülən, şirnikdirici vədlərlə məskunlaşdırılan ermənilər xalqımızın səxavətliyinə, qonaqpərvərliyinə sığınaq güzəran tapmış, daha sonra isə xam xəyallara qapılıb ağılasıgmaz bir hərisliklə torpaq iddialarına düşərək əlində olanlardan daha artığına tamah salmağa başlamışlar. Bundan ötrü hər cür iftiralara, uydurmalara, yalan və saxtakarlıqlara, miflərə və hədyanlara qurşanmışlar. Özlərində belə bir inam yaratmağa çalışmışlar ki, guya Bibliyada onlar Allahın əziz, sadıq və mötəbər bəndələri kimi təqdim olunmuşlar. Ona görə Allah İsa Peyğəmbərin vasitəsi ilə onlara öz torpaqlarını genişləndirməyi tövsiyə etmişdir. Bununla bağlı hətta qədim hind dini kitablarının yazıldığı Sanskrit dilindən uydurma əsaslar da gətirməyə cəhd göstərmişlər. Lakin nə Bibliyada ermənilərlə bağlı bir kəlmə də olsun söz yoxdur, nə də Sanskrit dili ilə erməni dili arasında əlaqə heç kəsə məlum deyil. Belə yalanlara, birincisi, erməni başbilənləri yığıb özləri özlərini inandırılar, daha sonra bu yalanları törəmələrinə təlqin edirlər, sonra isə ictimaiyyətə sırımağa can atırlar. Lakin indiki cəmiyyət ayıqdır, erməni ideoloqlarının sərsəm xülyaları daha həyata keçə bilmədiyi kimi Dağlıq Qarabağdakı qondarma rejimin yaratdığı avantürist və oyuncaq *Xunta* teatrının uğursuz aktoryları libasındakı Ruben Vardanyanların, David Manukyanların, Araik Arutunyanların hoqqabazlıqlar dövrü artıq başa çatmışdır. *Xunta* ispan mənşəli sözdür, qanunsuz hakimiyyət yaratmış sui-qəsdçi diktator rejimi deməkdir. Atalar demişkən, “Yalan ayaq tutar, ancaq yeriməz”. Ermənilər hər hansı qərəzkarlıqla olur-olsun özlərinə uydurma bir tarix quraşdırmağa çalışırlar. Onların iddiasına görə Göyçə gölünün Cənubundan tutmuş Dərələyəzə kimi və bütün Zəngəzur mahalları da daxil olmaqla bu böyük yaşayış məskənləri heç də tarixdə mövcud olmayan Sünik knyazlığına məxsus imiş. Həyatı reallığı olmayan bu romantik xəyallara inandırıcılıq donu geyindirib onu tarixi məlum olmayan Nuh Peyğəmbərlə bağlayırlar. Guya Sünik Nuh oğlu Yafəsin nəslindən törəmiş əfsanəvi erməni hökmdarı Haykin sələfidir, yəni ulu babasıdır. Əslində isə *Sünik* sözü qədim türk – oğuz mənşəli *hun* adının ermənilər tərəfindən təhrif edilmiş variantıdır. Hunlar eradan üç yüz il əvvəlki tarixdən Çin sərhədlərinə yaxın ərazilərdə böyük bir imperiya yaratmış, öz hakimiyyət məkanlarını Şimaldan Cənuba, Şərqdən Qərbə tərəf genişləndirərək əzəmətli bir dövlətçilik quruluşuna malik olmuşlar. Eradan əvvəl 220-ci ildə yaranmış və eranın 453-cü ilindən sonra süquta uğramış Hun imperiyası 700 ildən artıq müddətdə böyük bir dövlətçilik tarixinə malik olmuşdur. Hun adı Çin dilində *sünni* adlandırılmış və bu şəkildə də xatırlanmışdır. Bu ad sonralar türk xalqları yaşayan ərazilərdə də yer-yurd adı kimi işlənmişdir. Bunun əyani nümunəsinin biri də indiki *Samux* rayonunda mövcud olmuş *Sünnilər* kənd adından ibarətdir. Sonralar bu ad sünni-şia məzhəbi ilə qarışıq salınaraq *Füzuli* adlandırılmışdır. Ermənilər isə ağına-bozuna baxmadan *sünni* adını *sünik* şəklinə salıb onu mifə çevirməklə özlərininki kimi ortaya çıxarmışlar. Onu qeyd etmək lazımdır ki, indiki Ermənistan ərazisində *sünik* adı mövcud olmuşsa da onun ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur.

Bu gün Qərbi Azərbaycan İcmasının ətrafında birləşən böyük bir ziyalı potensialı vardır ki, keçmiş tariximizin yeniləşdirilməsində, itirilmiş adlarımızın bərpasında onların üzərinə mühüm bir vətəndaşlıq və vətənpərvərlik vəzifəsi qoyulur. Belə bir vacib tarixi missiyanın həyata keçirilməsində Ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyevin Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva ilə birlikdə 2021-ci il avqustun 16-da Kəlbəcərə səfəri zamanı Göyçə mahalı və Basarkeçərlə bağlı söylədiyi “...bizim umumi leksikonumuzda *Vardenis* yox, *Basarkeçər* adı bərpa edilsin. *İndiki Ermənistan ərazisində yerləşən bütün digər qədim Azərbaycan yaşayış məskənləri əsl adları ilə çağırılmalıdır*” - sözləri eyni zamanda 2020-ci il oktyabrın 3-də cənab Prezidentin təşəbbüsü ilə ermənilər tərəfindən uydurulmuş *Malagiz* adının Suqovuşanla əvəz olunması yer adlarımızın bərpası sahəsində bütün humanitar sahə tədqiqatçıları üçün təxirəsalınmaz bir nümunədir.

Ölkə Prezidenti qədim adlarımızın bərpası ilə əlaqədar 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının nümayəndələri ilə görüşü zamanı da olduqca mühüm tövsiyələr vermişdir. Həmin görüşdə Ölkə Prezidenti bir daha göstərmişdir ki, *"...Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Bu istiqamətdə işlər başlamışdır, ancaq əminəm ki, İcma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır"*.

Əlbəttə ki, bütün qarşıya qoyulan bu ümdə məsələlər ziyalılarımızın, təcrübəli mütəxəssislərimizin yorulmaz səyləri nəticəsində baş tutacaqdır. Bununla birlikdə Qərbi Azərbaycanlıların doğma torpaqlara qayıdışı da uğurla həyata keçiriləcəkdir. Tarix artıq zamanı yetişdirmişdir. Zaman ən ədalətli hakimdir və öz hökmünü yerinə yetirməkdə ləngliyə yol vermir. Vaxtı ilə ermənilər Azərbaycanlıları ölümlə təhdid edərək qırğınlara düçar edərək, min bir əzabla öz yerlərindən çıxarmışlar. Bu gün ağ bayraq qaldırıb təslim olan erməniləri isə Azərbaycanlılar tərəfindən heç bir təhdid gözləmir, əksinə, Xankəndidən, Ağdərədən çıxıb Ermənistana üz tutanlara qalıb Azərbaycan vətəndaşı kimi yaşamaq tövsiyə olunur, üstəlik onlara humanitar yardım göstərilir. Ermənilərin Azərbaycanlılarla birgə yaşamasına dair reinteqrasiya mühiti yaradılması məsələləri müzakirə edilir. Reinteqrasiya sözü latın mənşəlidir, mənası itirilmiş vətəndaşlığın bərpası deməkdir. Reinteqrasiya mühitinin yaradılması həm Azərbaycanda yaşayan ermənilərə, həm də öz əvvəlki yerlərinə qayıdan Qərbi Azərbaycan vətəndaşlarına tətbiq olunması üçün nəzərdə tutulan bir prosesdir. 2022-ci il yanvarın 10-da Cənab Prezidentin ölkə miqyasındakı geniş müsahibəsində dediyi kimi, *"Qərbi Azərbaycanlılar öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmalıdırlar, bu onların hüququdur. Bütün Beynəlxalq Konvensiyalar bu hüququ onlar üçün tanıyır və biz də Azərbaycan Dövləti olaraq əlimizdən gələni etməliyik ki, bu hüququ təmin edək. Yəni də mən orada da İcmanın nümayəndələri ilə görüş zamanı demişdim ki, biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik və əminəm ki, buna nail olacağıq"*.

Bəli, bu baş verəcəkdir. Qərbi Azərbaycanlıların doğma yurda qayıdışı bu günkü günün inamı, sabahkı günün həqiqətidir. Nəticə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, möhtəşəm qələbələrimizin rəşadətli bayraqdarı, Müzəffər Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin qətiyyətli qərarlarının və yenilməz siyasi iradəsinin bəhrəsidir.

Historical Sciences

THE PROBLEM OF INTERETHNIC TENSION IN SOUTHERN KAZAKHSTAN

Amanzhol Kalysh

Doctor of historical sciences, professor of the Al Farabi Kazakh National University (KazNU), Kazakhstan, Almaty city

Abdulla Elaman

Al-Farabi Kazakh National University. Faculty of History, Kazakhstan, Almaty city

Abstract: With the achievement of independent development of multi-ethnic Kazakhstan over the past 30 years, society and the public know that interethnic misunderstandings occur from time to time in the republic. It is known that representatives of more than a hundred ethnic groups live in the republic. In this regard, we will consider the reasons for the difficulties arising in interethnic relations in the Turkestan region. The report analyzes the causes of interethnic conflicts between the indigenous Kazakh ethnic group and the Uzbeks and Tajiks in contact with them, including in the region we are studying and in the large metropolis of Shymkent, as well as their completion. We pay attention to ways to resolve the tension in the problem we are considering.

Key words: Kazakhstan, Turkestan, districts and settlements, inter-ethnic misunderstanding.

Introduction

The report considers ways to identify the causes of interethnic conflicts in the Turkestan region and find ways to prevent them. This problem was also encountered in the totalitarian USSR, but all solutions were applied only from the same region to other neighboring regions and regions.

Polyethnic Kazakhstan and the Turkestan region may experience some ethnosocial issues after a few ethnic groups have settled there. The main reason for this is the end of the historical rivalry, which started with territorial disputes. Rapid dissemination of false information can amplify such situations, leading to tensions. For instance, in our recent research, we have registered some violations of administrative law connected to the participation of various ethnic groups. Among them, there were cases that involved direct legal action. In this context, specialists believe that most violations don't escalate for various reasons. Our statement explains the causes and possible solutions for ethnosocial issues.

Main part

According to the latest census, Turkestan region is the largest region with the highest population growth, accounting for 11% of the population of the Republic, rich in human capital (see Table 1). The state has created some conditions for ethnic groups living with Kazakhs. For example, Uzbek, Russian, Tajik residents have full opportunities to teach their teenagers in their native language; Mass information is also available. A number of ethnic groups, including Uzbeks, Russians, Tajiks, Azerbaijanis, Turks-ahyskas, Tatars, Uighurs, Greeks and many others, are united in 20 national cultural centers. [1:35-38].

Table 1. Ethnic composition and number of residents of Turkestan Region [2:166-174; 3:4-9; 4:12-22]

	1999 y.		2009 y.		2021 y.	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Everything	1 978 339	100%	2 469 357	100%	1 983 967	100%
Kazakhs	1 340 889	67,8%	1 785 992	72,3%	1 508 219	76%
Uzbeks	332 202	16,8%	401 630	16,3%	336 645	17%
Russians	162 098	8,2%	136 538	5,5%	35 523	1,8%
Tajiks	21 370	1,1%	29 742	1,2%	36 831	1,9%
Azerbaijanis	24 732	1,2%	28 956	1,2%	18 539	0,9%
Turkic-Ahiska	18 665	0,9%	20 995	0,9%	16 438	0,8%
Tatars	23 672	1,2%	19 119	0,8%	7 892	0,4%

In general, fraternal Uzbeks in the Republic of Kazakhstan make up 2.9% of the population or more than 470 thousand people, which makes it the third largest ethnic group in the country. In comparison with the 2009 census, today the number of Uzbeks in Kazakhstan has grown by 2.8%. 90% of them are concentrated in the Turkestan region and the city of Shymkent. For example, 160 thousand Uzbeks live with Kazakhs in only one Shymkent metropolis. In the vicinity of this city there are villages where Uzbeks are clearly concentrated and inhabited a little like Kazakhs. The share of Uzbeks in Tassay, Karabulak, Sairam regions is projected by Kazakhs. Based on the results of interviews with residents of the Uzbek nation in the city of Shymkent and its environs, we can conclude that Uzbeks feel good and do not discriminate based on their ethnic origin. Uzbeks have a strong sense of belonging to the region and do not intend to leave the country. On the contrary, they emphasize their historical and cultural ties with the Kazakh people and strive to maintain harmonious relations with other ethnic groups.

In Turkestan region and Shymkent, there are 14 schools with Uzbek language teaching and 122 mixed schools (schools with Uzbek-Kazakh, Uzbek-Russian and Uzbek-Tajik language teaching). According to official data, 8341 teachers of Uzbek nationality work in these schools. There are also 15 Uzbek cultural associations that are represented in almost every settlement and are engaged in the development of the Uzbek language and culture. The Uzbek theater has been operating since 2003 [5].

Recognition of the existence of interethnic tensions undermines the government's attitude to interethnic harmony, which has existed for 30 years, and, as a result, harms the government's reputation at the domestic and international levels. The authorities of Kazakhstan are making some efforts to resolve interethnic conflicts, because they are the state-forming nation. One such tense situation occurred on July 21, 2020 in the village of Kosmezilim, Shornak rural district, Turkestan region.

Kazakh-Uzbek conflict in Shornak (2020). This situation was called "domestic conflict" by the minister of internal affairs. Local residents reported that there was a "tension" between the Kazakh and Uzbek Youth. It was said that young people quarreled because of matches. It was confirmed that at night, after a quarrel, the case escalated into a mass brawl, after one of the participants in the incident threw a stone at the other's House. Subsequently, it turned out that four people were injured. In the video, which was posted on social networks, "there were fights between Kazakh and Uzbek Youth in the past". In other words, this is not the first of the interethnic conflicts in the village. Later, special forces were brought to the village and arrested the participants in the conflict. In September and November, 10 people were brought to criminal responsibility for this "scandal" – seven reconciled with the victims, three were sentenced on parole [6].

Kazakh-Uzbek conflict in Sairam (2014). According to Interfax-Kazakhstan, the guys from the cultural settlement in the village of Karamurt, Turkestan region, staged a fight.

According to the governor of Sairam district Valikhan Kainazarov, there was an emergency in Karamurt, two guys from the Cultural Village of Tole bi district quarreled with a seller in a store, started a fight, and two days later there was a mass brawl in the village.

The Department of internal affairs of Turkestan region notes that 60 tenge was the reason for the conflict in Sairam district. In particular, it turned out that " in the store of Karamurt village of Sairam district, people who bought cigarettes and vodka did not have enough 60 tenge, and then there was a fight.

In the village of Karamurt, Turkestan region, there are representatives of the Uzbek ethnic group, and in the neighboring cultural village, mainly of the Kazakh nationality. Looking at this information, a number of Independent Media (Mass Media) wrote that this issue has an interethnic nature.

Governor of Sairam district Valikhan Kainazarov told Interfax-Kazakhstan that two days before the riots, residents from the Cultural Village made noise in the village of Karamurt. The mayor confirmed the information that during the fighting on August 27, the attackers damaged 17 cars and 89 retail outlets.

Press Secretary of the Department of internal affairs of Turkestan region Saltanat Karakozova confirmed that there was a conflict in the village of Azattyk Karamurt, after the incident, one person was hospitalized, five people were detained in connection with the riot. Representatives of the Department of internal affairs of Turkestan region noted that the tension is not of an interethnic nature [7].

Table 2. 2009 ethnic composition and number of residents in some administrative and territorial associations in the Turkestan Region [3: 4-9].

	Everything	Kazakhs		Uzbeks		Tajiks	
		аbc.	%	аbc.	%	аbc.	%
Rregion	2 469 357	1 785 992	72,3%	401 630	16,3%	29 742	1,2%
Turkestan city	227 098	146 193	64,43%	75 744	33,4%	55	0,02%
Maktaaral district	255 776	239 686	83,9%	9 683	3,4%	21 226	7,4%
Sairam district	281 898	88 626	31,4%	170 470	60,5%	105	0,04%
Saryagash district	272 693	239 765	87,9%	9 758	3,6%	7 689	2,8%

Interethnic tensions between the Kazakh-Tajiks in the Turkestan region: in terms of the number of Tajiks, it ranks 14th among the peoples of Kazakhstan. According to the 2021 census, the number of Tajiks in the country is more than 42 thousand. This is equivalent to 0.25% of the population of Kazakhstan. Most of the Tajiks of Kazakhstan live in the Turkestan region. Their number is 36,831.the traditional place of close life of Tajiks in the Turkestan region is Saryagash and Maktaaral districts. It turns out that their number is about 5%. Again, 5-7 thousand Tajiks live in the villages of freedom, solidarity and Enkes. About 21 thousand Tajiks live in Maktaaral District of Turkestan region. In the village of Gulistan near the city of zhetysai, Tajiks are also concentrated [4: 12-22].

Kazakh-Tajik conflict in Saryagash (2015). In the village of Yntymak, Saryagash district, Zharytobe rural district, Kazakh-Tajik nationalities are mixed. A large cluster of Tajiks is located in the settlement of Bostandyk. The conflict occurred in 2015 in Saryagash, in the villages of Bostandyk and Yntymak, as a result of which the Kazakh man died. The beginning of the conflict was determined by the fact that a Kazakh man named Bakhytzhan rented his land to two Tajik guys named Shavkat and Naumidin, and the tenants owed 180 thousand tenge. On February 2, Shavkat contacted Bakhytzhan and invited him to a meeting to transfer the debt. The death occurred at this meeting. After the murder of Bakhytzhan, it was discovered during the investigation that he was put in a car and taken to the Keles River. The main goals were to hide the corpse. It was proved that Bakhytzhan was brutally tortured to death, that is, he cut his larynx, stabbed him in the head in nine places, and put an iron in his ear.

According to the sister of the deceased, Bakhytzhan, whose neck was cut with a knife, asked for help, went to the gate of a Tajik citizen named Kahar and shouted the name of the son of this family, Syed. When the owner went out, he saw someone running outside the gate, and when he opened the gate, he saw a man with a cut throat and a bloodshot face falling on the ground. In addition, he saw Naumidin, a villager holding a knife in his hand, and closed the gate out of fear. Then, when he woke up his son and went outside, he saw that Naumidin was putting the body in the car, saw the make and number of the car, and realized that the car belonged to Bakhytzhan, and all this information was learned by the sister of the deceased Ainur and relatives after the funeral, who went to the House of Kachar. That is, according to the witness, Bakhytzhan's death occurred near the House of Rage. The body was found near the village of Bostandyk on the night of February three to four. After the death of Bakhytzhan, there was a mass conflict. The day after the burial of Bakhytzhan, a group of Kazakh men set fire to houses, cars and shops on the streets of the village where Tajiks live. A rapid response team was pressed to the scene of the incident. After that, Tajiks, outraged by what the Kazakhs did, also rose and went out into the street. This uprising was also suppressed by law enforcement officers. The burning of Tajik property continued on the sixth of February. Subsequently, the villages of solidarity and freedom were completely controlled by police officers, and the village was patrolled by special forces on the streets and around the houses where Tajiks lived. The situation in the village has stabilized since the seventh of February. According to local residents, there were conflicts between Tajiks and Kazakhs in the village in the past. The end of the conflict was the murder of Naumidin, who was imprisoned, and three Tajik families involved in the incident were evacuated from the village. At the time of the conflict, mobile communications were disabled in the Saryagash district. At the same time, in the Turkestan region as a whole, the internet did not work for almost two days. The reason was in order not to spread the situation in Saryagash to the media [8].

Subsequently, on June 18, the Turkestan regional specialized Inter-District Court for criminal cases Samiddin Temiraliyev sentenced Naumidin Narmetov, who was found guilty of the murder in Saryagash district in February of this year, to 18 years in prison [9].

Kazakh-Tajik interethnic conflict in Maktaaral (2016). There are 14 settlements in Yeraliyev rural district, where more than 14 thousand people live. The village of Seifullin has more than 1900 inhabitants. The population of the village consists of Kazakhs and ethnic Tajiks.

The main cause of the conflict, according to the Deputy akim of Turkestan region, was the incident called sexual violence against a seven-year-old girl "on the evening of July 28, 2016 Bolan". On the 28th day, the village was quiet, and the hooligan group arrived on the night of July 30. They beat up five or six ethnic Tajiks who walked the streets of the village. Representatives of the Turkestan regional akimat held a meeting in the village, trying to calm people down. But on July 31, another group of young people entered the village and stopped them, and the police demanded that the young people "give the criminal in our hands, we will punish him ourselves." Representatives of the police told them that these words were illegal and warned that they would

use force if they did not disperse. On the night of August 1, young people gathered again and tried to enter the village, where they were returned by police representatives. On the Afghan night of August 2, it was found that young people burned down two houses and several cars in the neighboring village of Dihan. Deputy akim of Turkestan region U. Sadibekov said that since the beginning of the week, 35 people have been detained, but most of them have been released. According to the deputy mayor, several suspects were arrested by the police for allegedly causing the hooliganism. Subsequently, the number of internal troops who went to control public order in Yeralievsky rural district of Maktaral District of Turkestan region reached a thousand and a half soldiers, and the settlements in the rural district were guarded by ethnic Tajiks.

On August 2, the governor of Turkestan region, B. Atamkulov, and his deputy U. Sadibekov, who held a meeting in the village school, declared that they consider this incident to be "hooliganism" and that there is no ethnic tension here. The head of the Turkestan region explained to the public that "this matter should be treated as hooliganism, not an inter-ethnic incident between Kazakhs and Tajiks" [10].

Conclusion

Ethnic tensions are the most complex direction with no end in sight. The main way to prevent it is to create a legal state and civil society. Preventing ethnic tensions in Kazakhstan

We have noticed that all the four tensions mentioned by the authorities were not inter-ethnic tensions, but only hooliganism or domestic conflict. As a rule, misjudgment of inter-ethnic tension, avoidance of open discussion of it is likely to prolong its life. We know that language, religion, power, ethnic values categories are usually taken into account in the calculation of factors of inter-ethnic tensions, but we can say that all these are indirect causes of the conflict. It should be noted that the main causes of inter-ethnic tensions are improper development of socio-economic relations, strengthening of legal relations, non-observance of democratic laws, and occurrence of various social problems in the country. After years of restoration of independence, there were a number of ethnic tensions in the Kazakh steppe. However, it is possible that "domestic conflict" caused such panics to aggravate the problem even more. In our opinion, approaching the issue from the point of view of domestic conflict shows that the ethno-geopolitical policy in our country has not been conducted correctly, and the development of effective mechanisms for its resolution and regulation has not been properly implemented. Emphasis should be placed on such situations, because it is the nation that forms the state.

Bibliography:

1. Markus K., Beymenbetov S., Abdiraimova G. and others. Coexistence of ethnic groups in Kazakhstan. - Almaty, 2017/18. - C. 35-38s (77 c.).
2. National composition of the population of the Republic of Kazakhstan. Volume 2. The population of the Republic of Kazakhstan by nationalities and languages / The results of the population census in 1999 in the Republic of Kazakhstan. Static collection. / Under the editorship of A. Smailova/. - Almaty, 2000 - 166-174 (271 pp.).
3. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast. Results of the national census of the Republic of Kazakhstan in 2009. Volume 2. Static collection. /Under ed. Smailova A.A./ Astana, 2011. S. 4-9 (150 s.).
4. Results of the national census of the Republic of Kazakhstan in 2021. National Bureau of Statistics. / General ed. J.N. Shaimardanov/. - Nur-Sultan, 2022. - S. 12-22s (63 s.).
5. Daminov i. Ethnic policy of Kazakhstan 1991-2021: what needs to be changed? // https://cabar.asia/_utl_t=wh (Access date: 20.12.2021).
6. Kazakh-Uzbek conflict in Chornak: The verdict was issued // <https://kznews.kz/zhanalyqtar/> (Circulation date: 15.11.2020).

7. One person was hospitalized due to the conflict in Sairam/
https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_kazakh_uzbek_conflict_sairam/26554597.html
(Circulation date: 28.08.2014).
8. Elshibai G, Abdirashuly B. Prostitute in Saryagash // Young Alash. – 2015. – February 10(No. 11). -1-2 p.
9. Narmetov was sentenced to 18 years/ <https://www.azattyq.org/a/27079300.html>
(Circulation date: 18.06. 2015.)
10. Police are guarding several villages in Yeraliev district /
https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_seifullin_makhtaral_clushes/27897393.html (Circulation date: 03.08.2016.)
11. Kóp ulttylyqty urandatý etnikalyq qaqtyǵysqa ma apara? // <https://adyrna.kz/post/163605> (Circulation date: 07/17/2023).
12. Yakusheva Yu. Dynamics of interethnic relations in the Republic of Kazakhstan (1991-2010). - Moscow, 2015. - C. 206-218 (314 pp.).

Political Studies

Rally Around the Flag Effect in Kazakhstan: Evidence from the January 2022 Events

Sholpan-Saule Muratbek

PhD candidate in Public Policy, Graduate School of Public Policy, Nazarbayev University

Basit Gulzar

PhD candidate in Public Policy, Graduate School of Public Policy, Nazarbayev University

Abstract

This research paper investigates the mechanism and dynamics of the rally effect in non-democratic regimes during domestic crises, using the events in Kazakhstan in January 2022 as a case study. The paper employs discourse and content analysis, focusing on President Tokayev's tweets as the unit of analysis. The study draws on three approaches to the rally effect: the institutional, public opinion, and communication approaches, offering a comprehensive understanding of the phenomenon. Analyzing linguistic features, including vocabulary, grammar, and textual structure, the research reveals President Tokayev's strategic use of language to garner increased support during the crisis. The findings suggest a substantial increase in the number of likes for Tokayev's tweets during the crisis, indicating a potential rally around the flag effect. Moreover, the analysis highlights the prevalence of negative lexical choices, future-oriented promises, and the absence of emotional punctuation in Tokayev's discourse. The paper contributes valuable insights into the intricate dynamics of the rally effect in non-democratic contexts during domestic crises, shedding light on the role of language in shaping public perception and support for leaders.

Introduction

Non-democratic regimes find themselves in a difficult position when the public opinion in the country becomes negative and people take to the streets to express their frustration. It gets escalated if the protests become violent and the leaders of non-democratic regimes need to take actions that can help them gain support from the public and maintain legitimacy on power. During these turbulent times, leaders have a limited timeframe to take any policy action and have support from the public. The mechanism of support varies greatly based on the type of a regime. For example, in democracies, the accountability mechanisms offer the heads of the states to take actions and have support from the public because the public believes that in the case of an action that does not represent the good will on behalf of the head of the state, they will have an option to replace him or her. The empirical studies showed a consistent pattern of increased support for the head of the states in times when a state is facing difficulty and name this phenomenon, the rally around the flag effect (Mueller, 1970).

Further research on the rally effect showed that this phenomenon is not limited to the democracies and the heads of states from non-democracies can also see increased support from the public during a crisis. Similarly, the latent research also showed evidence for the rally effect in instances that are not international crises between two states, but domestic crises. However, the mechanisms and dynamics of rally effect in non-democracies during domestic crises can be different than the democracies such as the use of patriotic narrative, or ingroup outgroup framing to gain support from the masses. The events in Kazakhstan during January 2022 offer an

opportunity to study the mechanism and dynamics of the rally effect in non-democracies. It is intriguing to ask whether there is evidence of the rally effect in Kazakhstan and what factors contribute to achieving this effect.

This paper will start with a brief literature review to find different factors of the rally effect in non-democracies, then move to two different research designs to answer this question from two different perspectives, analyzing the findings of both designs, and concluding.

Literature Review

The Rally Effect

The rally effect emerged from international relations debates during the cold war and since then it has been used in different contexts including domestic crises. In this paper, three approaches of the rally effect will be discussed namely the institutional approach, the public opinion approach, and the communication approach.

The Institutional Approach

The institutional approach highlights two aspects, one is related to the accountability mechanisms and their positive correlation with the rally effect and the second is about the possibility of rally effect in non-democracies. For example, a historical study showed some evidence that oligarchies in Italy used the rally effect in Italy to hold onto power (Sobek, 2007). This is important because it can also show in the case of Kazakhstan that the incumbents use the rally effect to gain legitimacy and remain in power.

The Public Opinion Approach

According to this approach different segments of the society hold different types of opinions and this opinion can depend on race, ethnicity, educational background etc. (Perrin & Smolek, 2009). In terms of sentiments expressed to gain public support, the public opinion approach argues that the messages sent that are effective for the rally effect contain anger in them. Similarly, the warnings against threats of a perceived enemy, presence of a common enemy, in-group mobilization against the outgroup are also some of the factors that also affect the possibility of a rally effect. Some of these factors will also be addressed in the discourse analysis in this paper.

The Communication Approach

The communication approach related to crisis messaging and managing the communication channels during a crisis. For example, control of messages that are disseminated on media, or the absence of the lack of independent media are different factors that can negatively affect the rally effect (Baker & Oneal, 2001; Chatagnier, 2012). Also, the salience of threats that are disseminated on media can also contribute towards the rally effect because the public will be more likely to support a leader that vows to protect them from these threats.

Research Design

Data and Unit of Analysis

To study the research question, this paper utilizes discourse and content analysis. The data for the paper comes from the tweets of President Tokayev and a single tweet is the unit of analysis. The best strategy would have been to have the same number of tweets before and after the January 2022 event, but the reduced frequency of tweets, normally six tweets monthly, made it harder to manually collect data from the president's twitter account. Therefore, all the tweets from January 2022 and the tweets from December and February, the months following the events are analyzed.

The CDA focuses only on tweets published during the January events in 2022, specifically from 3 January till 25 January 2022, because the study aims to analyze Tokayev's discourse on Twitter during January events. The study used a purposive sampling method in collecting the data.

The discourse study's data consists of 33 tweets published regarding the January events during January 2022 that were chosen to be analyzed in this study.

Methodology

The number of likes received by President Tokayev during the 2022 crisis as compared to the number of likes he received before and after the crisis are analyzed to find support for the rally around the flag effect phenomenon that is the dependent variable of this study. For the independent variable, according to the suggestion of the literature, the anger values are obtained through Linguistic Inquiry and Word Count software. These anger values from the tweets of the president show whether President Tokayev used anger-based messages to gain support from the public. The obtained anger values are compared with the base rate anger values such as Base NY Times 0.47, Twitter 0.75, Natural Speech 0.36, Novels 0.51, Expressive Writing 0.49, Blogs 0.68 (Pennebaker et al. 2015). Also, the mean of obtained anger values is compared with the tweets before and after the January 2022 event.

The critical discourse analysis method is chosen as one of the methods to conduct this research. The political discourse study aims to show the speaker's ideas through the utilization of linguistic features, including semantic structure, syntactic structure, stylistic structure and rhetoric style. Norman Fairclough's (2010) three-dimensional discourse model is used as a theoretical framework to analyze the tweets. The approach looks at language as a crucial element in constituting, maintaining and changing social relations of power. This is the notion of discourse as a social practice and suggests that: (a) language is part of the society; (b) language is a social process; (c) language is conditioned by society. In this study, the theory will be applied to analyze the tweets of Tokayev during January events to figure out and discover the linguistic features in terms of "vocabularies, grammar and textual". Furthermore, the tweets are analyzed from the angle of gaining support and rallying around the flag since discourses are shaped by power and positioning of the socially conditioned status of the President. Hence, critical discourse analysis attempts to find out how Tokayev tried to gain support through his discourse on Twitter during January events in 2022.

Analysis

The table below shows the comparison of likes before and after the crisis and during the crisis for the President's tweets. It also shows the difference between the number of likes between tweets made in Kazakh language and tweets done in the Russian language. The number of likes during the crisis are considerably more than before and after the crisis indicating the increased support for president Tokayev. In terms of anger values, the analysis shows that the mean of anger values from the crisis tweets is 1.84 which is way higher than the base rates proposed by Pennebaker et al. (2015) that could indicate that there is a possibility that anger based messages directed towards the common enemy can generate the rally effect in non-democracies.

Comparison of Likes for Tweets in Kazakh and Russian

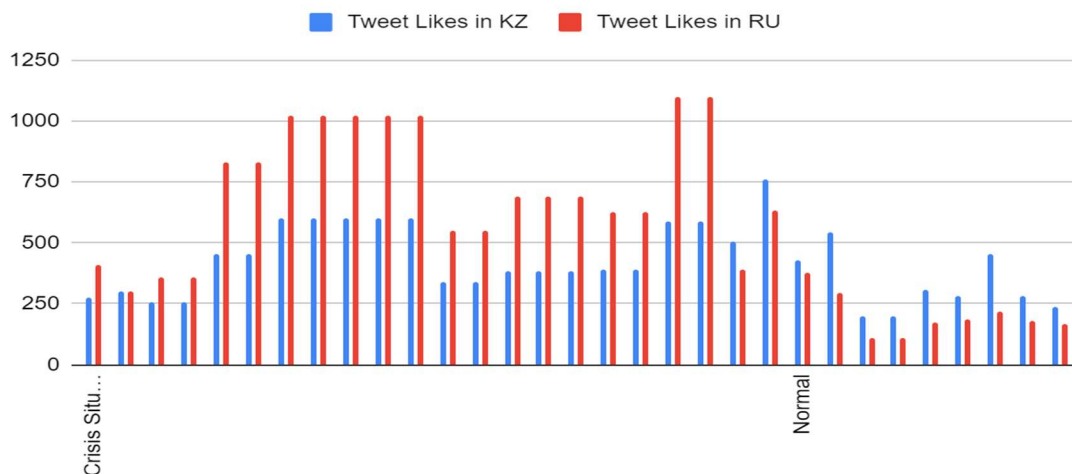

Table 1. Results of analysis of linguistic features

Linguistic Features		
Vocabulary Analysis	Grammar Analysis	Textual Structure
<p>Lexical selection</p> <p>Aggression, violence, escalation, armed act of aggression, assault on statehood, triggering riots and attacks, counter-terrorist operation, demonstrators, protestors, perpetrators, terrorist groups, destructive individuals, extremists</p>	<p>Pronominal</p> <p>our (10), we (10), I (7), its (4), their (2)</p>	<p>Non-Figurative Information</p> <p>Stability, unity, security, justice, safety, well-being, integrity, peace, harmony, patriotism, sanctity, chaos, national ambitions, good governance, inclusive, moral standards, true renewal.</p>
<p>Modality (modal auxiliary verbs)</p> <p>Have to, should, must, can, will, have, has</p>	<p>Tense</p> <p>Future (13), present (18), past (27)</p>	<p>Mention of specific target group</p> <p>Demonstrators, protestors, well prepared and coordinated by perpetrators, terrorist groups, destructive individuals trained outside the country</p>
<p>Hyperbole, Metaphor</p> <p>Ensure the sanctity of contracts, relentlessly combat corruption</p> <p>Large-scale, well-prepared, well-coordinated aggression, reveal the root causes, unprecedented act of aggression, an expectation – not an exception</p>	<p>Adjectives</p> <p>Aggressive, destructive, public, national, legal, socio-economic, armed, urgent, strong, real, serious</p>	<p>Power behind Discourse</p> <p>I instructed, demonstrators must not disturb public order, demonstrators must show responsibility and readiness to dialogue, I decided to fire the Government, should be done in accordance with the law, I ordered to bring the justice, will never, nothing</p>
<p>Repetition</p> <p>Legal field, in accordance with the law, justice, break the law, Constitution, public order, in the interest of stability, authority, urgently consider, quickly respond, escalation of violence, riots (attacks, protests), protestors (demonstrators, etc)</p>	<p>Punctuation</p> <p>There is no any question marks and exclamation marks</p>	

Discussion of results

Linguistic feature vocabulary analysis

Based on the results, Tokayev used different types of linguistic features in his tweets during the January events in Kazakhstan. The lexical selection of the words Tokayev used relates to aggression, destruction, violence, terrorism and threat to stability in Kazakhstan. This use of lexical vocabulary characterizes the demonstrators (not peaceful ones) – as terrorists, destructive actions which must be stopped by armed means. Moreover, the lexical connotes a sense of aggression and violence such as "destructive", "escalated", «terrorist», «armed». Furthermore, Tokayev claims that Kazakhstan faces an armed act of aggression well prepared and coordinated by terrorist groups trained outside the country.

The Modality Analysis

Results showed that Tokayev used any auxiliary verbs in his tweets. Moreover, the most frequently used one is "will" – used more than ten times. This is used while writing about the promises, which means that the President addresses his plans to calm the people, get support and give hope for improvements in the country after the January events.

Ironies, hyperboles, metaphors

The President uses the official bureaucratic writing style mainly, so expressions of this category are not so common in his texts. Several such expressions are used to convince readers of the seriousness of preparing and organizing terrorist activities and the seriousness of plans to combat corruption and the lack of the rule of law.

Repetition

President Tokayev repeated «aggression», «violence» and «terrorist» 7 times in several tweets to affirm his thoughts of January events.

Grammar analysis

Pronominal

Results showed that Tokayev used pronouns such as "our, we, I, its, their ". The most frequently used is "we" together with "our" – twenty times. This shows that Tokayev's tweets addressing the people of Kazakhstan focus on all Kazakhstani people (including himself) rather than only himself ("I" used only seven times). By this, he aims to share everything with the Kazakhstani people. He believes in the power of togetherness and unity. The second pronoun, "I", is used to express his own decisions and policies and to reflect his p, solidarity, and superiority.

Tense

Results showed that Tokayev used future, present and past tenses in his tweets. Tokayev used the future tense most in his tweets, which expresses his plans towards terrorists, perpetrators and citizens, giving promises and threats about legal sides and bringing justice. He also used the present tense to demonstrate, including to the world community, how many measures and on what scale are currently being taken to maintain stability in the country and the safety of civilians. The most frequent used tense is past tense. Perhaps the past tense has an essential role in demonstrating the promptness and determination of the decision-making by the President, that even if the events did not last long, the President acted with lightning speed, did not hide from the people and the public and kept everyone informed of what was happening.

Adjectives

Results showed that Tokayev's most used adjectives were negative adjectives "aggressive, destructive", indicating the scale and seriousness of the problem "public, national, legal, socio-economic, armed, urgent, strong, real, serious".

Textual structure analysis

Figurative information

The analysis demonstrates that President Tokayev uses figurative information in his tweets mainly to gain the support of people describing his future actions and plans.

Mention of the specific target group

Tokayev mentioned the specific group of people in his tweets, like "terrorist groups well prepared and coordinated by perpetrators trained outside the country" by this. He hints that there is a foreign component in the organization of these events. This statement is further used to attract the CSTO peacekeeping forces to stabilize the situation in Kazakhstan.

Power behind Discourse

The analysis showed the kind of power behind Tokayev's phrases like "I instructed, demonstrators must not disturb public order, demonstrators must show responsibility and readiness to dialogue, I decided to fire the Government, should be done following the law, I ordered to bring the justice, never, nothing". It is assumed that by choosing these phrases, the President wanted to show his ability to quickly make decisions and give important instructions at such a critical moment on his behalf and thus gain the support of the population as a reliable and firm leader.

Punctuation

The President uses the official bureaucratic writing style mainly without question marks and exclamation marks, without any emotions.

Conclusion

This study systematically examined President Tokayev's language use in tweets during the January events in Kazakhstan, employing the critical discourse analysis theory guided by Fairclough's model. The analysis revealed a nuanced deployment of linguistic features, showcasing Tokayev's strategic communication to gain support from the citizens. The utilization of pronouns such as "our" and "we" underscored a message of unity and solidarity, while the frequent use of the future tense conveyed a commitment to implementing policies for resolving ongoing issues. Negative adjectives served to express the president's genuine concerns about stability and the safety of citizens. Specific phrases emphasized authoritative decisiveness, portraying Tokayev as a reliable and firm leader during a critical moment. The absence of exclamation and question marks contributed to projecting a measured and rational leadership style, avoiding unnecessary emotional cues. Moreover, the content analysis of the tweets demonstrated a substantial increase in likes during the crisis, indicating potential support for a rally around the flag effect.

However, it is imperative to recognize the limitations of this qualitative analysis, including the inherent subjectivity in critical discourse analysis, the focused scope on one communication channel, the absence of direct public reactions, the dynamic nature of social media discourse, and the potential limitations of linguistic features in capturing the broader socio-political context. Despite these limitations, the study offers valuable insights into the intricate dynamics of crisis communication by non-democratic leaders and its impact on public support.

References

Baker, William D., and John R. Oneal. 2001. "Patriotism or Opinion Leadership?" *Journal of Conflict Resolution* 45 (5): 661–687.

Chatagnier, J Tyson. 2012. "The effect of trust in government on rallies 'round the flag." *Journal of Peace Research* 49 (5): 631–645.

Fairclough, Norman. 2010. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. <https://doi.org/10.4324/9781315834368>

Mueller, John E. 1970. "Presidential Popularity from Truman to Johnson." *American Political Science Review* 64 (1): 18–34.

Pennebaker, J.W., Boyd, R.L., Jordan, K., & Blackburn, K. (2015). The development and psychometric properties of LIWC2015. Austin, TX: University of Texas at Austin. DOI: 10.15781/T29G6Z

Perrin, Aandrew J. and Sondra J. Smolek. 2009. "Who trusts? Race, gender, and the September 11 rally effect among young adults." *Social Science Research* 38 (1): 134–145.

Sobek, David. 2007. "Rallying Around the Podesta: Testing Diversionary Theory Across Time." *Journal of Peace Research*, 44 (1): 29–45.

Chemical Sciences

SYNTHESIS AND PHYSICO-CHEMICAL STUDY OF COMPLEXES OF BENZOATES OF METALS Cu(II) AND Ni(II) WITH NICOTINAMIDE

Mammadova Aynur Teyyub

Assistant professor, doctor of philosophy in chemistry, Ganja State University

Rzayeva Matanat Firuddin

Assistant professor, doctor of philosophy in chemistry, Ganja State University

Annotation

Complexes of Cu(II) and Ni(II) 4-chlorobenzoate salts with nicotinamide were synthesized in the research work. The structures of the new complexes were confirmed by elemental analysis, IR spectroscopy and DTA analysis.

Transition metal complexes of organic acids have a wide range of applications in medicine, agriculture, biology and other fields. Metal complexes of organic acids are formed due to oxygens of the carboxyl group [1]. It is known that nicotinamide is the main component of nicotinamide adenine dinucleotide, which plays an important role in all living cells. It participates as a donor molecule in the process of synthesis of such complexes. When the compound nicotinamide is taken into the body, it is converted into vitamin B3 [2]. The nicotinamide molecule is called an N-donor ligand due to the nitrogen atom in the pyridine fragment. The nicotinamide molecule participates in complex formation as a mono and bidentate ligand. At the same time, it can form a bridge between the metal atoms involved in the formation of the complex through two donor atoms. [3-5].

In recent years, metal-organic frameworks have attracted attention not only for their structures, but also for their applications in many fields, such as biological, magnetic, optical, ion exchange and catalysis. The composition of organic ligands, crystallization conditions, metal-ligand ratio, solvent used in the synthesis, etc., influence the structure of the synthesized complexes from the interaction of the mentioned compounds. Many factors have a noticeable effect.

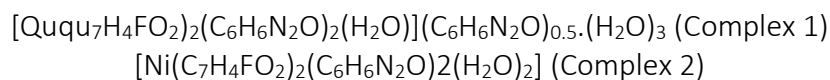
In the synthesis, new divalent para fluorobenzoate complexes of copper and nickel metals with nicotinamide were obtained. The structures of the complexes were confirmed by elemental analysis, IR spectroscopy and DTA analysis.

Synthesis and analysis results

To prepare sodium para-fluorobenzoate salt, 10 mol of sodium bicarbonate and 10 mol of para-fluorobenzoic acid are mixed together in 50 ml of water and heated to a temperature of approximately 60-70°C until carbon dioxide gas is released.

Then two bottles are taken, 50 ml of water is added to each, and 5 mol of CuSO₄ is added to one, and 5 mol of NiSO₄ is added to the other, and aqueous solutions of salts are obtained. Then 10 mol of nicotinamide was added to both test bottles and mixed for some time. The prepared solutions were sealed and stored in the laboratory for crystallization. After about 8 days,

it is observed that blue and green monocrystals separate from the solutions and settle down. The obtained monocrystals are separated from the solution and filtered, washed with water, filtered again and dried at room temperature.

The absorption bands (cm^{-1}) of the new complex compound of divalent copper were determined to be as follows by IR analysis study. $n(\text{OH})_{\text{H}_2\text{O}}$ 3367, $n(\text{NH}_2)_{\text{aroma}}$ 3313, $n(\text{C}=\text{O})_{\text{amide}}$ 1689, $n(\text{C}-\text{N})$ 1147, $n(\text{COO}^-)_{\text{till}}$ 1551, $n(\text{COO}^-)_{\text{s}}$ 1383, $\text{Dn}(\text{COO}^-)$ 168, $n(\text{C}=\text{C})_{\text{phen}}$ 1603, $n(\text{M}=\text{O})$ 621, $n(\text{M}=\text{N})$ 499.

The absorption bands (cm^{-1}) of the new complex compound of divalent nickel were determined to be as follows by IR analysis study. $n(\text{OH})_{\text{H}_2\text{O}}$ 3440, $n(\text{NH}_2)_{\text{aroma}}$ 3360, $n(\text{C}=\text{O})_{\text{amide}}$ 1689, $n(\text{C}-\text{N})$ 1147, $n(\text{COO}^-)_{\text{till}}$ 1551, $n(\text{COO}^-)_{\text{s}}$ 1383, $\text{Dn}(\text{COO}^-)$ 168, $n(\text{C}=\text{C})_{\text{fen}}$ 1603, $n(\text{M}=\text{O})$ 612, $n(\text{M}=\text{N})$ 499.

As a result of the analysis, it was found that the composition of the complex compound of divalent copper with a new mixed ligand $[\text{Cu}(\text{C}_7\text{H}_4\text{ClO}_2)_2(\text{C}_6\text{H}_6\text{N}_2\text{O})_2(\text{H}_2\text{O})] 0,5\text{C}_6\text{H}_6\text{N}_2\text{O} \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ is like. It is clear from the molecular structure of the compound that two moles of copper, the central atom (monodentate with one of the oxygen atoms in the 4-chlorobenzoate molecule, two moles of the nicotinamide molecule monodentate with the nitrogen atoms in the ring, and one solvent molecule) form monodentate crystals with a square pyramidal structure.

As a result of the analysis, it was found that the composition of the complex compound of divalent nickel with a new mixed ligand $[\text{Ni}(\text{C}_7\text{H}_4\text{ClO}_2)_2(\text{C}_6\text{H}_6\text{N}_2\text{O})_2 \cdot 2(\text{H}_2\text{O})] \cdot 0,5\text{C}_6\text{H}_6\text{N}_2\text{O} \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ is like. From the molecular structure of the compound, it is clear that nickel, the central atom, is coordinated with two moles (monodentate with one of the oxygen atoms in the 4-chlorobenzoate molecule, two moles of nicotinamide molecule with nitrogen atoms in the ring, and two solvent molecules) to form distorted structure monocrystals.

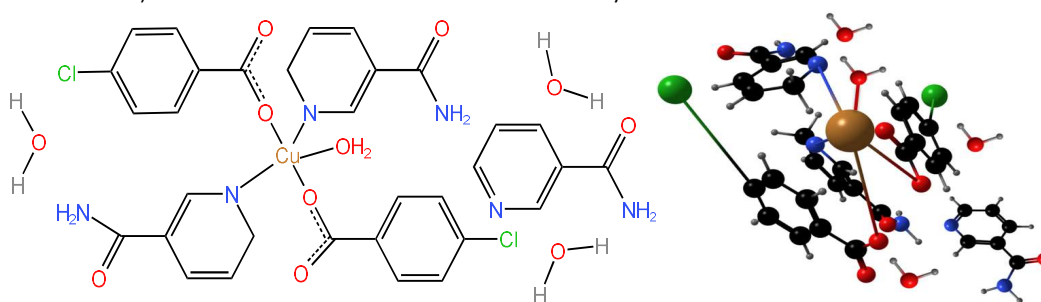

Figure 1. Tris aqua di-para-chlorobenzoato bis nicotinamide copper (II) nicotinamide crystal hydrate molecular structure.

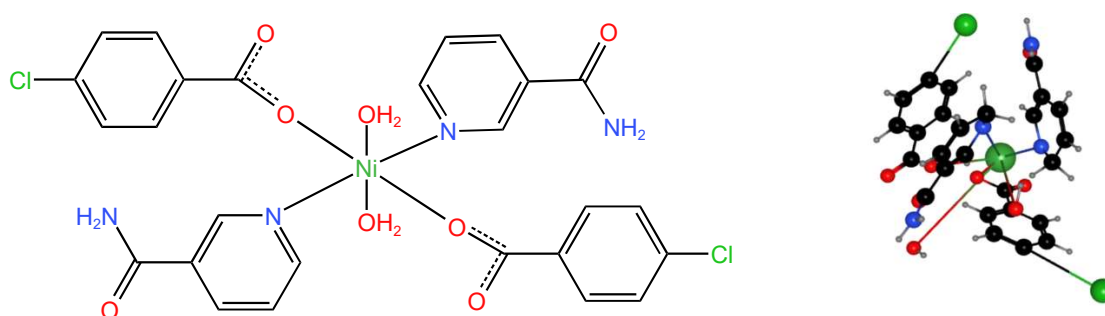

Figure 2. Di-para-chlorobenzoato bis nicotinamide nickel (II) crystal hydrate molecular structure.

LITERATURE

1. Feyizoğlu A., Türkyılmaz M., Altun Ö., T.Ü. Elmi Tədqiqat Mərkəzi, 3, 1, 2002.
2. Janet C.M., Hurthause P.T., Alan J.V. – Crystal and molecular structure of bis akva di benzoate Cu (II) // J. Chem. Soc. Dalbon Trans., 1997, B. 33, p.223-229
3. Sertçelik M.,Yeni başlayan Delibas N., Necefoğlu H. və Hökelek T.*Akta Krist. E68* m1010-m1011, 2012.
4. Necefoğlu H., Özbek F.E., Öztürk V., Adıgüzel V. və Hökelek T. *Acta Cryst. E67*, m1128-m1129, 2011.
5. Усубалиев Б.Т., Амирасланов И.Р., Наджафов Г.Н., Мовсумов Э.М. и др. – Кристаллическая и молекулярная структура бис-пиридин-бис(п-нитро-бензоата) меди (II) // Корд.химия, 1981, Т.7, №3, с.440-444
6. Necefoğlu H., Özbek F.E., Öztürk V., Adıgüzel V. və Hökelek T. *Acta Cryst. E68*, m52-m53, 2012.

REFERENCE MATERIALS AND MONITORING IN THE NEEDS OF THE EAST KAZAKHSTAN REGION

Zhansaya Mergenova

master's student of Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University and leading specialist of Kazakh Institute of Standardization and Metrology

Zuchra Dautova

candidate pedagogical sciences, associate professor of the Department of Chemistry, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University

Keywords: Reference materials, monitoring, analytical processes, standardized samples, East Kazakhstan region, accuracy, reliability, environmental demands, scientific research

Abstract

This article is devoted to the importance of reference materials and monitoring in the East Kazakhstan region. It explores the essential role of standardized samples in ensuring the accuracy and reliability of various analytical processes. The emphasis is on monitoring practices adapted to specific requirements and tasks specific only to the East Kazakhstan region. The purpose of the article is to emphasize the importance of using reference materials and reliable monitoring strategies to meet the scientific and environmental requirements of this particular geographical area.

With the development of science and the appearance of various substances, ensuring the uniformity of measurements in determining the composition and properties of substances and materials has become one of the necessary conditions for the effective operation of metrological services, reference materials can be used for these purposes, used, among other things, in assessing the competence of laboratories during accreditation and during interlaboratory comparisons. The main regulatory document on the development and certification of reference materials in force on the territory of the Republic of Kazakhstan is [1], regulating the definition of the term "reference material" as follows:

"A reference material of the composition or properties of a substance (material); a reference material; a reference material – measuring instrument in the form of a certain amount of a substance or material intended for reproducing and storing the sizes of units of quantities characterizing the composition or properties of this substance (material), the values of which are established as a result of metrological certification, used to transmit the size of the unit during verification calibration, calibration of measuring instruments, certification of measurement methods and approved as a reference material in accordance with the established procedure. "

By this definition, it can be understood that a reference material is a substance or material with metrological characteristics established in the process of the result of metrological certification [1].

Reference materials are applicable in various industries ranging from metallurgy in the production of steels and alloys to the control of food or environmental indicators and in many other measurement methods [2]. In state verification schemes, reference materials are used for

verification of measuring instruments and control of their metrological characteristics, as well as for metrological certification of measurement methods and error control during application, etc.[3]

Reference materials play a key role in the calibration of devices for quantitative analysis, for quality control of measurement results, for comparison, identification of substances and validation of methods. Thus, it can be concluded that the reference materials are a substance with a certified value. Reference materials can be certified for qualitative analysis by determining authenticity, chromatographic purity, humidity. Infrared spectroscopy, ultraviolet-visible spectroscopy, high-performance liquid chromatography methods can be used for this. During the analysis, the presence of impurities and their identification by retention time on the chromatogram are checked, and validation of the selectivity of the analysis methods is also important [4].

Certified reference materials, in contrast to the reference material, represent a precisely established certified value, the certified value is issued by an accredited laboratory according to ISO 17025. The certified value is provided with uncertainty and has metrological traceability to standards and all reference materials are accompanied by a passport. The production and certification of reference materials requires large costs and deadlines. At the stage of developing methods and conducting scientific research, chemical pure reagents can be used as reference samples for identification and quantitative analysis of organic substances [5].

According to the international standard, the procedure for the development of reference materials has the following stages: the technical specification of the reference material is developed, it includes a draft program and certification methodology, research and experimental work on the production of a reference material is carried out, in accordance with the program and certification methodology, a metrological characteristic of the reference material is established, after that a development report is issued on the developed technical and regulatory reference material documents, then the technical documentation is checked for the type of reference material and the metrological examination of the reference material documentation is carried out, the reference material is approved and registered. The technical specification for the development of a reference material is drawn up and approved by the developer organization according to the requirements of regulatory documents [6]. To determine the metrological characteristics, it is necessary to investigate the uniformity of the material, stability, the method of characterization, it is necessary to know the algorithm for calculating the certified value, extended uncertainty and error characteristics. The form of issue of the reference material can be single or batch. The reference materials produced are divided into copies, kits, sets. When leaving production, it is important to carry out on the basis of documented procedures approved by the manufacturer of the reference material. There are ways to normalize the metrological characteristics of reference materials, the value of the reference material is normalized by setting an interval or by specifying the nominal value and permissible deviations from it. To develop the technical specification of a reference material, it is necessary to cover sections such as the name and scope of application, purpose, technical requirements, economic indicators, stages and stages of development, a list of technical documentation being developed, registration and acceptance [7].

Research work in the field of reference materials is related both to the general needs of their development and certification, and to their application in practice [8].

The theoretical aspects of the studies of the uniformity and stability of the reference material are related to the initial hypothesis of the construction of the experimental part. An important part of the development of a reference material is the preparation of a sample for further research [9]. The further characterization of the reference material and its certified value depends on the stage of preparation. Measurement techniques are important for its development.

The use of reference materials plays a key role in the measurement process, in quality management, the reference material is used in testing laboratories of all measuring areas [10]. The reference material is a guarantee of accuracy and is used as objects of research in assessing

the qualifications of the laboratory [12]. Issues related to the use of reference materials and its development in the Republic of Kazakhstan are being discussed and a solution is being sought with the import substitution of reference materials. In the country, reference materials are in demand, in particular in East Kazakhstan there is a need for reference materials of various types. The list of required sets of reference samples is given in the following table 1.

Table 1 The list of required sets of reference samples is given in the following table

№	Verification gas mixtures	
n/a	n/a Name	Technical and/or metrological characteristics
1	Verification gas mixture Oxygen in hydrogen Concentration	40 ppm, 1 discharge
2	Verification gas mixture Oxygen in hydrogen Concentration	60 ppm, 1 discharge
3	Verification gas mixture Oxygen in hydrogen Concentration	90 ppm, 1 discharge
4	Verification gas mixture Oxygen in hydrogen Concentration	0.25%, 1 discharge
5	Verification gas mixture Oxygen in hydrogen Concentration	1.5 %, 1 discharge
6	Verification gas mixture Oxygen in hydrogen Concentration	2.5 %, 1 discharge
7	Verification gas mixture Hydrogen in the air Concentration	0.09%, 2nd category
8	Verification gas mixture Hydrogen in the air Concentration	0.25%, 2nd category
9	Verification gas mixture Hydrogen in the air Concentration	0.4%, 2nd category
10	Verification gas mixture Hydrogen in the air Concentration	0.7%, 2nd category
11	Verification gas mixture Hydrogen in the air Concentration of	1.5%, 2nd category
12	Verification gas mixture Hydrogen in the air Concentration	1.9%, 2nd category
13	Verification gas mixture Hydrogen in oxygen Concentration	0.7%, 2nd category
14	Verification gas mixture Hydrogen in oxygen Concentration	1.5%, 2nd category
15	Verification gas mixture Hydrogen in oxygen Concentration	2.85 %, 2nd category
16	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	0.05 %, 1 digit
17	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	2.5 %, 1 discharge
18	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	10 %, 1 discharge
19	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	20 %, 2nd category

20	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	29 %, 1 discharge
21	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	47.5 %, 1 discharge
22	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	98.5 %, 1 digit
23	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	99.5 %, 1 discharge
24	Verification gas mixture Methane in the air Concentration	0.35%, 2nd category
25	Verification gas mixture Methane in the air Concentration	0.85%, 2nd category
26	Verification gas mixture Methane in the air Concentration	2.09%, 2nd category
27	Verification gas mixture Oxygen in argon Concentration	50 %, 1 discharge
28	Verification gas mixture Oxygen in argon Concentration	24 %, 1 discharge
29	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	5.0 %, 1 discharge
30	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	15.0 %, 1 discharge
31	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	70,0 %, 2nd category
32	Verification gas mixture Oxygen in nitrogen Concentration	83.0 %, 1 digit
33	Verification gas mixture Sulfur dioxide in nitrogen Concentration	10 ppm, 2nd category
34	Verification gas mixture Hydrogen chloride in nitrogen Concentration	18 ppm, 2nd category
35	Verification gas mixture Ammonia in nitrogen Concentration	25 ppm, 2nd category
36	Verification gas mixture Carbon monoxide in nitrogen Concentration	900 ppm, 2nd category
37	Standard sample of specific electrical conductivity of aqueous media UEP-1,	1 discharge, 0.25%
38	Standard sample of specific electrical conductivity of aqueous media UEP-2	1 discharge, 0.25%
39	Standard sample of specific electrical conductivity of aqueous media UEP-3	1 discharge, 0.25%
40	Standard Sample of specific electrical conductivity of aqueous media UEP-4	1 discharge, 0.25%
41	Standard Sample of specific electrical conductivity of aqueous media UEP-5	1 discharge, 0.25%
42	Standard pH sample Reference buffer solution	1st category, 1.68 pH
43	Standard pH sample Reference buffer solution	1st category, 6.87 pH
44	Standard pH sample Reference buffer solution	1st category, 9.18 pH
45	Mass concentration of sodium ions	0.95 – 1.05

46	Mass concentration of mercury ions	0.95 – 1.05
47	Mass concentration of chromium (IV) ions	0.95 – 1.05
48	Mass concentration of nickel ions 0.95 – 1.05	0.95 – 1.05
49	Mass concentration of manganese (II) ions	0.95 – 1.05
50	Mass concentration of copper ions 1	0.95 – 1.05
51	Mass concentration of magnesium ions	0.95 – 1.05
52	Mass concentration of zinc ions	0.95 – 1.05
53	Mass concentration of lead ions	0.95 – 1.05
54	Mass concentration of potassium ions	0.95 – 1.05
55	Mass concentration of iron (III) ions	0.95 – 1.05
56	Mass concentration of cadmium ions	0.95 – 1.05
57	Mass concentration of ammonium ions	0.95 – 1.05
58	Mass concentration of aluminum ions	0.95 – 1.05
59	Mass concentration of nitrate ions	0.95 – 1.05
60	Mass concentration of nitrite ions	0.95 – 1.05
61	Mass concentration of chloride ions	0.95 – 1.05
62	Mass concentration of phosphate ions	0.95 – 1.05
63	Mass concentration of silicate ions	0.95 – 1.05
64	Mass concentration of sulfate ions	0.95 – 1.05
65	Mass concentration of dry residue	9.5 – 10.5
66	Mass concentration of permanganate oxidizability (oxygen consumption per 1 cm ³ of the sample)	0.95 – 1.05
67	Mass concentration of water hardness	95-105
68	The mass concentration of petroleum products in hexane	0.95 – 1.05
69	Mass concentration of sodium hydroxide in a solution of	4,75- 5,25
70	Mass concentration of beryllium ions 10 5	10
71	Mass concentration of barium ions 1.0 0.8	1,0
72	Mass concentration of strontium ions 1.0 0.7	1,0
73	Mass concentration of bicarbonate ions 1.0 1	1,0
74	Mass concentration of lithium ions 1.0 0.8	1,0
75	Mass concentration of beryllium ions	0,1
76	Mass fraction of lead	10-50
77	Mass fraction of zinc	10-50
78	Mass fraction of copper	10-50
79	Mass fraction of beryllium	0,5-20
80	Mass fraction of sulfur	5-50000
81	Mass fraction of lithium	10-50
82	Mass fraction of niobium	10-20
83	Mass fraction of calcium	100-50000
84	Mass fraction of arsenic	1-5
85	Mass fraction of tantalum	10-20
86	Mass fraction of potassium	10-500
87	Mass fraction of magnesium	10-500
88	Mass fraction of fluorine	100-50000
89	Mass concentration of nitrate ions	1.75 ± 3.5

90	Mass concentration of chloride ions	5 – 150/ 5- 100 ±3,5
92	Mass concentration of fluoride ions	0.1- 10 ± 3.5
93	Mass concentration of APAV	0.10 – 0.50 ±3.5
94	Mass concentration of sulfate ions	5- 200 ±3.5
95	Mass concentration of nitrate ions	1- 75 ±3.5
96	Chemical oxygen consumption (COD), mg O ₂ /dm ³	(5 – 30) ±3
97	Mass concentration of iron	0.005 – 5.0 ± 3.5
98	Mass concentration of manganese	0,05 – 5,0/0,01 – 0,10 ±3.5
99	Mass concentration of copper	0.005 – 0.05 ±5
100	Mass concentration of lead	0.005 – 0.1 ±5
101	Mass concentration of zinc	0.005 – 0.5 ±5
102	Mass concentration of cadmium	0.0005 – 0.01 ±5
103	Biochemical oxygen consumption for five days of incubation (BPK5)	1- 5 ± 4.5
104	Mass concentration of calcium	5- 45 ± 3.5
105	Mass concentration of magnesium	1- 25 ± 3.5
106	Mass concentration of total hardness, coolant	(1.0 – 3.5) ± 3
107	Mass concentration of permanganate oxidizability, mgO ₂ /dm ³	(0.5 – 15) ±3
108	Mass concentration of ammonium ions	0.5- 50 ±3
109	Mass concentration of suspended solids	5 – 50 ± 3.5

During the month, monitoring was carried out on the needs of state reference materials and it turned out that domestic manufacturers need reference materials of viscosity and liquid, a reference material of the acid number of petroleum products, as well as the composition of petroleum products in a solvent, ions of various metals and substances, reference materials of the composition of various gas mixtures, reference materials of various pesticides, etc. According to the above requirements and needs, a vector of development has been set in the field of the development of reference materials.

References:

1. GOST 8.315-2019 State system for ensuring the uniformity of measurements. Standard samples of the composition and properties of substances and materials. The main provisions.
2. ST RK 2.18-2009 State system of ensuring the uniformity of measurements of the Republic of Kazakhstan. Measurement methods. The procedure for development, metrological certification, registration and application.
3. GOST 8.010-2013 State system for ensuring the uniformity of measurements. Measurement methods. The main provisions.
4. GOST 8.532-2002 State system for ensuring the uniformity of measurements. Standard samples of the composition of substances and materials. Interlaboratory metrological certification. The content and procedure of the work.
5. ST RK 2.74-2004 State system of ensuring the uniformity of measurements of the Republic of Kazakhstan. Metrological certification of standard samples of the composition of substances and materials according to the preparation procedure. The main provisions.
6. ST RK 2.188-2010 State system of ensuring the uniformity of measurements of the Republic of Kazakhstan. Standard samples of the composition and properties of substances and materials. Methodology for assessing the stability characteristics.
7. GOST 8.531-2002 State system for ensuring the uniformity of measurements. Standard samples of the composition of monolithic and dispersed materials. Methods of assessing uniformity.
8. Anchutina E.A. Candidate of Chemical Sciences, Senior researcher of FSUE "UNIIM" "Modern developments in the field of reference materials: Review of international publications". Standard samples No. 1, 2014, p. 1
9. Ramsey M. H. et al. Quality in measurements and testing / Ed. Horst Chihos, Tetsui Saito, Leslie E. Smith. Berlin: Springer, 2011. pp. 97-115.
10. Fuentes-Arderiu X., Rigo-Bonnin R. "Metrological reference values for estimating measurement bias in clinical laboratory sciences." Accreditation and Quality Assurance. 2012. V. 17. Pp. 519-527.
11. Aslan B. Gun-Munro J., Flynn G. J. "Role of proficiency testing in monitoring of standardization of hemoglobin Alc methods. Accreditation and Quality Assurance. 2012. V. 17. Pp. 419-424.
12. Sorbo A, Colabucci A. Ciaralli L. Control charts to evaluate long-term performance in proficiency tests." Accreditation and Quality Assurance. 2013. V. 18. Pp. 291-298

Technical Sciences

Optimizing Network Architecture for Big Data Transmission

Bissarinov Baituma

Master of Engineering Sciences and PhDc, al-Farabi Kazakh National University

Begaidarova Aida

Student, al-Farabi Kazakh National University

Abstract: With the growing volumes of data transmitted through computer networks, optimizing network performance has become a crucial aspect of modern information technology. Network performance is currently limited due to network latency and packet loss. To calculate the parameters of such systems' functioning, the development of mathematical and simulation models is required, enabling the consideration of these factors in LAN network design, which in turn can optimize information delivery time. Furthermore, the acquisition, installation, and maintenance of enterprise information systems are costly. Therefore, the issue of the economic efficiency of network operation is pertinent, determined by its topology, traffic load, cost, and software functionality. This article explores various aspects of network optimization, such as the selection of suitable network equipment, network architecture, and monitoring. It also discusses methods to reduce delays and traffic management to achieve maximum network performance using simulation modeling.

Keywords: LAN, big data, network topology, network architecture

Introduction. The functioning of local computer networks and information systems in data centers (DCs) should adhere to the principles of rational organization. Simulation modeling methods may be employed in designing a well-organized computer network. A well-organized computer network should be characterized by a high utilization rate of system nodes (devices), including personal computers (workstations), servers, switches, and routers, with minimal queuing of requests to these devices.

The Extended Generalized Fat Tree (XGFT) topology is widely used in data centers (DCs) and represents a bidirectional network architecture that can be expanded both upwards and downwards, making it adaptable to various system sizes and requirements. It consists of multiple levels, with higher levels requiring more powerful equipment. Let's explore an overview of the

XGFT topology, its advantages, and disadvantages.

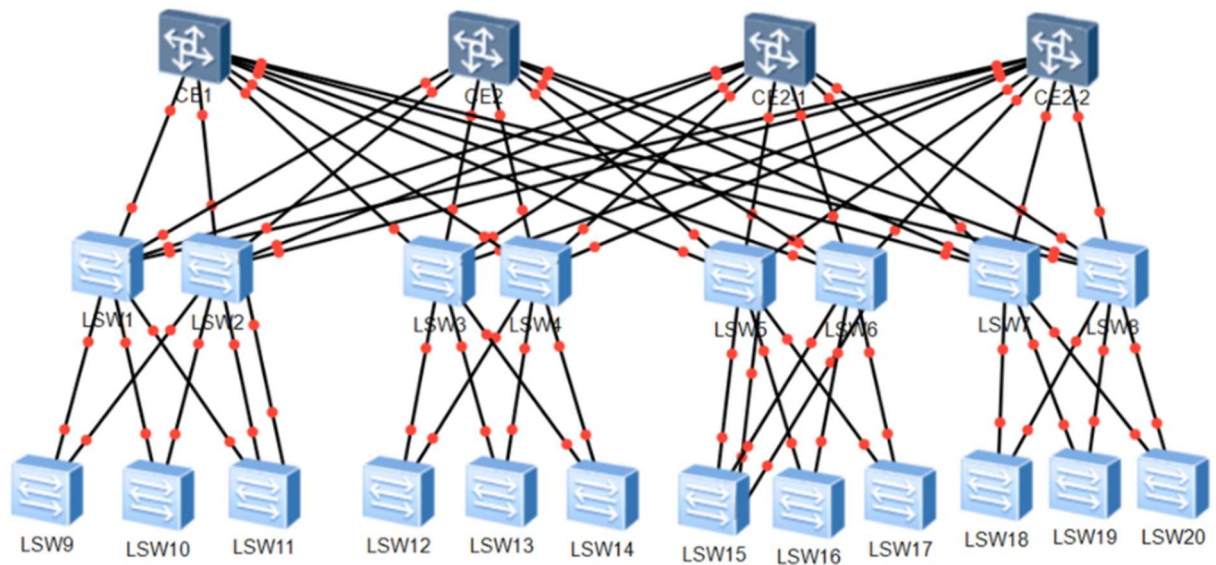

Fig 1. 3-level network architecture

The figure above (Fig. 1) presents a three-level XGFT architecture: at the top level is the core switch (for example, CloudEngine S16700 Series Switches, with each slot providing 14,4 Tbps), at the second level is the aggregation switch, and at the bottom level, directly connecting client stations, is the access switch (520 Gbps). There are even more leveled systems, such as 5-10 levels, the number of levels depending on the amount of equipment and network requirements.

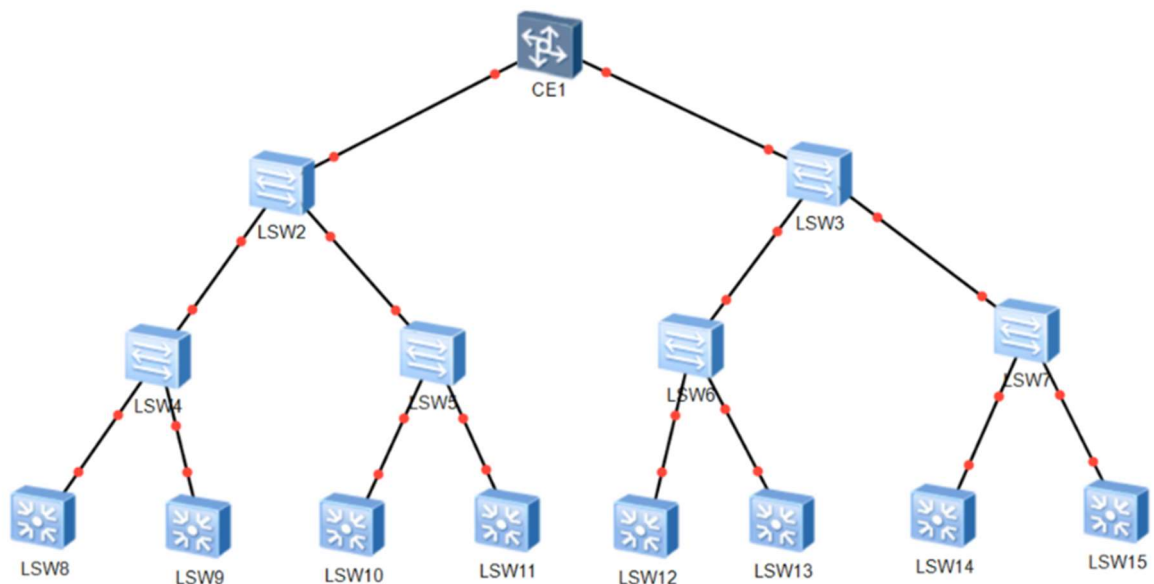

Fig 2. 4-level network architecture

Data Centers contain numerous servers, hundreds, and even thousands of racks with networking equipment. The architecture depicted in Figure 2 holds a significant advantage in terms of network reliability and its ability to scale both upwards and downwards. Hence, this topology is widely used in data centers, server rooms, and large enterprises with extensive IT

infrastructure. However, the downside of this architecture is its failure to account for energy consumption and traffic constraints (latency). This research proposes an alternative network architecture that retains the strengths of the previous one but mitigates its drawbacks. Simulation results indicate that the alternative topology exhibits higher efficiency under various load conditions.

Authors of the previous architecture were guided by the idea that the best network performance is achieved with a larger number of "Turn back" channels where traffic has multiple paths to the destination. However, they did not consider the optimality of this topology on different sets of processors.

Now, let's focus on the fact that packet transmission between two end devices can be either successful or unsuccessful (Fig. 3-4).

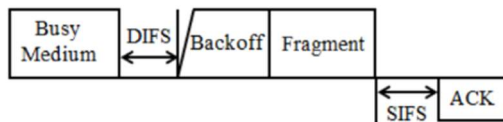

Fig 3. Successful Packet Transmission between devices

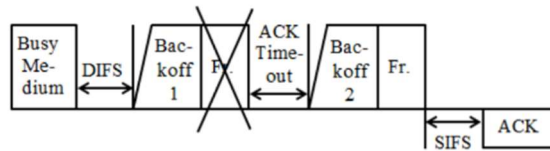

Fig 4. Failed Packet Transmission between devices

In case of a collision in the network, a packet may not be transmitted successfully on the first attempt. Then, the transmitting device performs a retransmission, meaning it resends the data packet, but before that, it needs to wait for the ACK Timeout and the Backoff timer to expire, only after which the data can be resent. Consequently, this causes a delay in the network. Typically, these delays take microseconds and are unnoticeable to individuals if the network is not heavily burdened. However, when the network load exceeds 60%, the previously mentioned topology begins to significantly lag in time, and its performance sharply declines.

In the process of developing a more optimal network architecture, we were guided by the following equations:

The cost of Architecture 1 serves as the objective function, which is minimized while considering several constraints to ensure high topology performance. This is achieved by installing an adequate number of switches and routing ports on each switch and at a level that guarantees minimal latency.

$$Cost = \sum_{i=1}^n R_i^T * L_i^2$$

The total number of processors is set as a constraint among the subtrees, which is determined by the following equation.

$$P = \prod_{i=1}^n S_i \rightarrow P = S_1 * S_{i+1} * \dots * S_n$$

The ratio between routing switches at different levels should be a positive integer since it determines the number of ports on a routing switch. The number of routing switches per subtree should increase from the leaves to the root to meet the connectivity requirements of a fat-tree.

$$\frac{R_{i+1}}{R_i} \in Z^+$$

$$R_i \leq R_{i+1} \leq R_{i+1} \leq \dots \leq R_n$$

The number of subtrees at each level is the most critical constraint. Subtrees and routing switches are interrelated to ensure that the number of ports at each level is sufficient for complete connectivity among the subtrees at that level, thereby minimizing network latency. This equation is based on queuing theory and can be simplified to:

$$S_i \leq \frac{R_{i+1}}{\prod_{j=1}^n S_j}$$

For the purposes of this study, the ENSP simulator was used to conduct a comparison of the XGFT architecture with different numbers of processors against an alternative architecture.

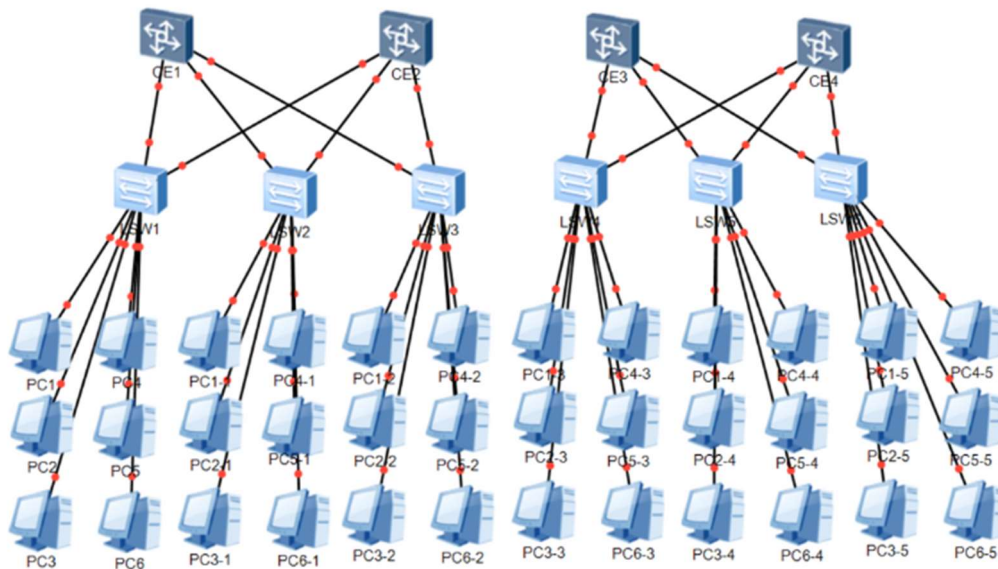

Fig 5. XGFT architecture for 36 stations

In the figure above (Fig. 5), a two-level XGFT architecture is shown, consisting of 36 end stations divided into groups of 6, with each group connected to a parent switch. The total number of parent switches for the first and second levels is 6 and 4, respectively.

According to the constraints and objective function discussed above, this architecture does not meet the requirements for high performance based on the specified number of processors. Its optimized version for the same number of processors is presented below (Fig. 6).

The optimal architecture for 36 processors, according to our assumptions, consists of two levels, with 12 switches at the first level, where each switch is connected to three switches at the second level and three end stations.

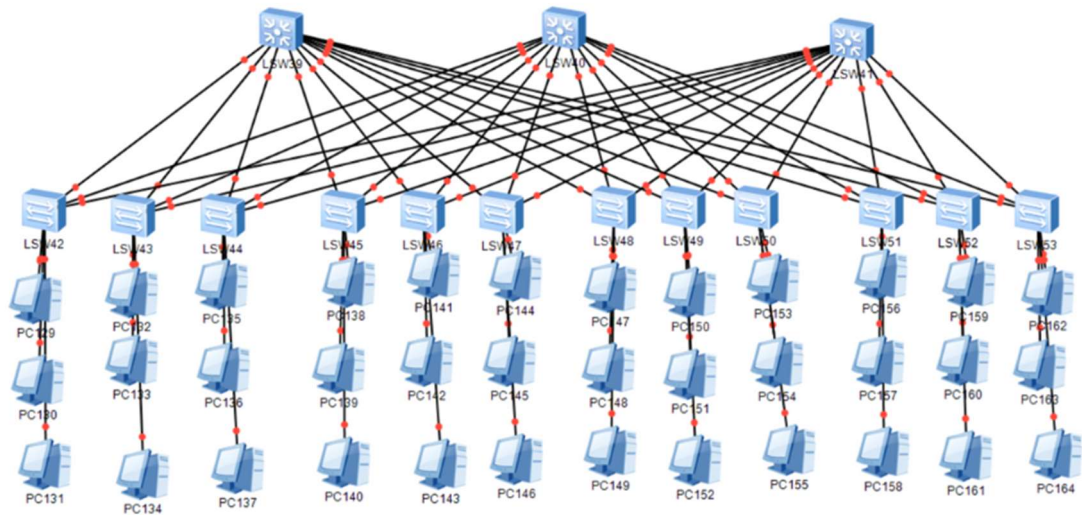

Fig 6. Alternative architecture for 36 stations

We have also presumably selected equipment for each of the levels from different manufacturers based on their characteristics.

Huawei Switches

Оборудование	Тип	Характеристики портов	Внешний вид
CloudEngine 16800	Core/Aggregation Switch	576 x 400GE, 768 x 100GE, 792 x 25GE line-rate ports	
CloudEngine 8850-64CQ-EI	Core/Aggregation Switch	64 x 100 GE QSFP28	
CloudEngine 6860-SAN	Access Switch	24 x 10 GE SFP+/25 GE SFP28 ports or 48 x 10 GE SFP+/25 GE SFP28 ports or 48 x 50 GE SFP56 ports	

Juniper Switches

Оборудование	Тип	Характеристики портов	Внешний вид
EX9200	Core/Aggregation Switch	40 x 100GbE, 480 x 10GbE, 440 x 1GbE	
EX9250	Core/Aggregation Switch	24 x 100GbE, 36 x 40GbE, 144 x 10GbE	
EX4600	Access Switch	24 x 1/10GbE и 4 QSFP+ 40GbE	

Cisco Switches

Оборудование	Тип	Характеристики портов	Внешний вид
Nexus 9300 40/100 GE Switches	Core/Aggregation Switch	40 Gigabit Ethers QSFP+ Ports Includes an ACI Spine Switch	
Nexus 9300 1/10G BaseT Switches	Core/Aggregation Switch	<ul style="list-style-type: none"> • 100MB/1G/10GBASE-T Support • 40 or 100 Gigabit Uplinks • NX-OS Support and ACI-Ready 	
Cisco Nexus 2224TP	Access Switch	24 100/1000BASE-T host interfaces and 2 10 Gigabit Ethernet fabric interfaces (SFP+)	

Eltex Alatau Switches

Оборудование	Тип	Характеристики портов	Внешний вид
MES3300-24F	Core/Aggregation Switch	20 портов 1000BASE-X/100BASE-FX (SFP) 4 порта 10/100/1000BASE-T/1000BASE-X/100BASE-FX Combo - 4 4 порта 10GBASE-R (SFP+)/1000BASE-X (SFP) - 4 10/100/1000BASE-T (OOB) - 1	
MES1428	Access Switch	24 порта 10/100 Base-TX; 4 порта Combo 10/100/1000Base-T/ 100Base-FX/1000Base-X;	

The XGFT architecture and the alternative architecture with 36 processors were tested under various proposed traffic loads. Both architectures performed similarly under loads ranging from 5% to 50%, with the alternative architecture providing slightly lower message latency, ranging from -1.00 to -2.00 ns compared to XGFT. As the load increased to 60%, the difference in throughput between the two architectures became noticeable (see the graph), and message latency significantly increased in XGFT. This is due to the lack of port interconnections to handle all backup traffic at each level.

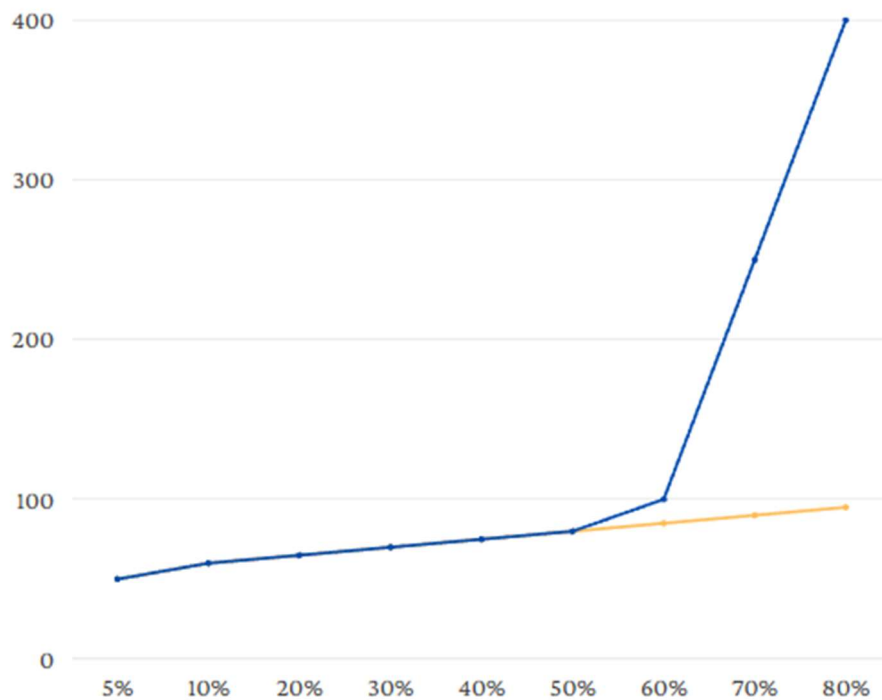

Fig. 7. Comparison of data latency durations in nanoseconds under varying network loads using two types of architectures.

Blue – Standard tree topology

Yellow – Optimal topology

The specified architectures were subjected to testing at various levels of network load. The main difference of the alternative architecture is that under intense network loads, it demonstrates lower latencies due to reduced collisions, consequently providing higher throughput.

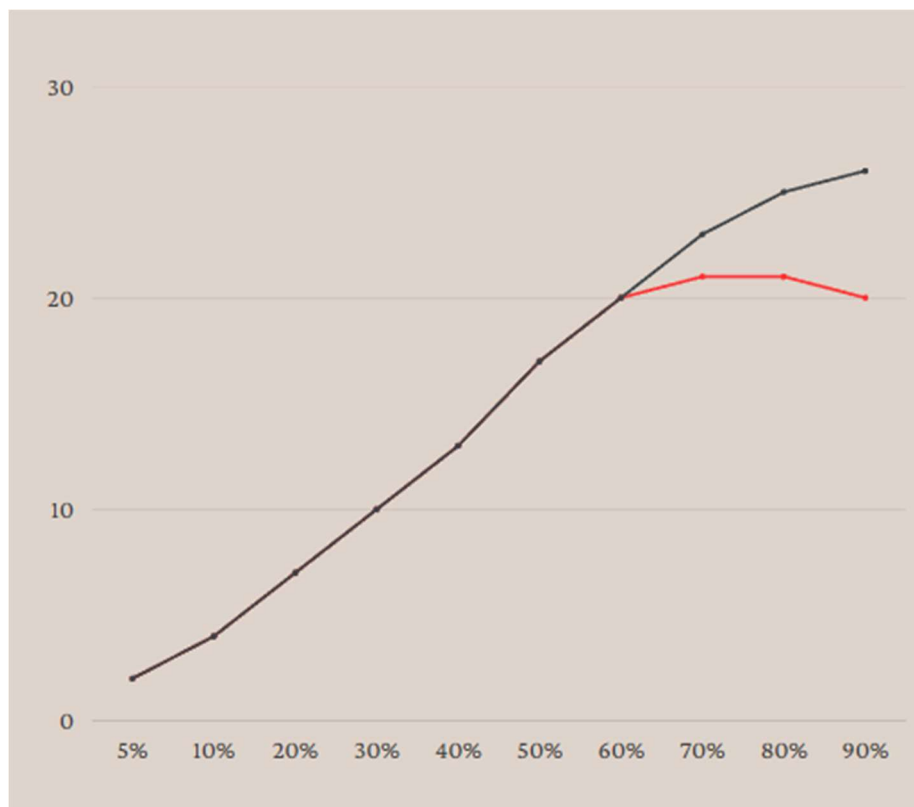

Fig 6. Network throughput with different loads
Red – standard tree topology
Black – optimal topology

In addition to optimizing network architecture, a crucial aspect of cloud computing and large data transmission is monitoring and managing the state of cloud resources. For this purpose, the Cloud Eye service, provided by the cloud provider, is widely utilized. Cloud Eye enables monitoring the state of virtual machines, disks, databases, and other cloud resources. Users can configure alert rules for incidents and detect errors, contributing to more effective management of cloud resources. It should be noted that the Cloud Eye service is activated automatically after creating a cloud resource.

There are also similar monitoring services. For example, Amazon Web Services offers Amazon CloudWatch, Microsoft Azure provides Azure Monitor, Google Cloud Platform offers Cloud Monitoring, IBM Cloud provides the IBM Cloud Activity Tracker service, and Alibaba Cloud offers the Application Real-Time Monitoring Service. These services enable users to efficiently monitor and manage the state of their cloud resources, ensuring the reliability and stability of applications and services.

Conclusion. The results of our research allowed us to compare the XGFT architecture with the optimized architecture with 36 processors under varying network loads. It was found that both configurations demonstrate similar performance under loads from 5% to 50%, with the difference that the optimized architecture showed slightly lower message latencies ranging from -1.00 to -2.00 ns compared to XGFT. However, with an increased load of 60%, the difference in throughput became evident, and message latency in XGFT significantly increased. It is precisely in this scenario that the optimized configuration demonstrated its advantages, providing both lower latencies under heavy loads and higher throughput. This is achieved by reducing network collisions, thereby ensuring higher throughput and the efficient transmission of large data streams.

It is important to note that alongside architectural aspects, there is also a need for effective monitoring of cloud resources. Cloud Eye is one of the innovative solutions in this domain, offering

flexible alert settings, visualized dashboards for convenient monitoring, and additional features such as automatic scaling when certain thresholds are reached and log monitoring to detect unwanted activities. Such tools significantly improve the management of cloud resources, ensuring the reliability and stability of applications and services in the cloud.

References

1. Катасонова, Н. Л. (2019). Проектирование локальной компьютерной сети предприятия АПК на основе имитационного моделирования. *Агроинженерия*, (5 (93)), 19-25.
2. Okafor, K. C., Achumba, I. E., Chukwudebe, G. A., & Ononiwu, G. C. (2017). Leveraging fog computing for scalable IoT datacenter using spine-leaf network topology. *Journal of Electrical and Computer Engineering*, 2017.
3. Liu, H., Chen, Q., & Liu, P. (2023). An Optimization Method of Large-Scale Video Stream Concurrent Transmission for Edge Computing. *Mathematics*, 11(12), 2622.
4. Serik, M., Yerlanova, G., Karelkhan, N., & Temirbekov, N. (2021). The Use of The High-Performance Computing in The Learning Process. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 16(17).
5. Sinha, D., Haribabu, K., & Balasubramaniam, S. (2015, December). Real-time monitoring of network latency in software defined networks. In *2015 IEEE International Conference on Advanced Networks and Telecommunications Systems (ANTS)* (pp. 1-3). IEEE.
6. Silva, R. F. E., & Carpenter, P. M. (2016, November). Controlling network latency in mixed hadoop clusters: Do we need active queue management?. In *2016 IEEE 41st Conference on Local Computer Networks (LCN)* (pp. 415-423). IEEE.
7. Popescu, D., Zilberman, N., & Moore, A. (2017). Characterizing the impact of network latency on cloud-based applications' performance.
8. Liao, L., Leung, V. C., & Chen, M. (2018). An efficient and accurate link latency monitoring method for low-latency software-defined networks. *IEEE Transactions on Instrumentation and Measurement*, 68(2), 377-391.
9. Lee, C., Park, C., Jang, K., Moon, S., & Han, D. (2016). D_x: Latency-based congestion control for datacenters. *IEEE/ACM Transactions on Networking*, 25(1), 335-348.
10. Choi, S., Shin, K., & Kim, H. (2020). End-to-end latency prediction for general-topology cut-through switching networks. *IEEE Access*, 8, 13806-13820.

The study of the Impact of Virtual Worlds on Social Relationships and Ethical Aspects

Garifulla Zhanggir Zhayikuly

Master's degree student, Astana IT University

Abstract

Virtual worlds have become integral parts of our modern society, influencing various aspects of our lives such as social interactions, communication patterns, educational methodologies, and ethical considerations. This research aims to delve into the multifaceted impacts of virtual worlds on these domains, exploring the interplay between media, technology, culture, psychology, and pedagogy. Moreover, the study investigates the role of cybersecurity measures within virtual environments and their implications for users. By synthesizing existing literature and conducting empirical research, this paper sheds light on the complexities and nuances of virtual worlds' influence on societal aspects.

Introduction

Cybercultures and virtual worlds represent a fascinating and ever-evolving intersection of technology, society, and culture in the digital age. In an era defined by rapid advancements in information technology and the ubiquity of the internet, these realms have emerged as profound spaces of exploration, expression, and interaction, fundamentally altering the way we perceive, experience, and engage with the world. The rise of cybercultures and virtual worlds presents a dynamic landscape where human creativity, social structures, and cultural phenomena blend with cutting-edge digital innovation, giving birth to an entirely new dimension of human existence.

At its core, cybercultures and virtual worlds encapsulate the synthesis of real-life and digital experiences, offering a rich tapestry of narratives, identities, and social interactions. These realms transcend geographic boundaries and temporal limitations, fostering connections between individuals across the globe and providing a space where the boundaries between reality and fiction blur. From massive multiplayer online games (MMOs) to immersive virtual environments, from the ever-expanding metaverse concept to the intricacies of online communities, these domains continue to reshape how we perceive our relationships with technology, each other, and the world.

The concept of cybercultures delves deep into the societal implications of our digital existence. It examines the formation of subcultures within the vast realm of the internet, exploring how individuals and groups come together around shared interests and identities. These subcultures manifest in various ways, from fan communities devoted to niche interests to online movements centered around sociopolitical change. As cybercultures form and evolve, they challenge established norms, giving voice to those who might otherwise remain unheard in traditional contexts.

Research Question:

What are the positive and negative impacts of virtual worlds on social relationships?
This question delves into the profound influence of digital environments on the construction of identities, the formation of communities, and the redefinition of cultural norms and practices. It seeks to unveil the ways in which these digital spaces intersect with and alter our real-world experiences.

Objective:

To identify the key factors that influence the impact of virtual worlds on social relationships.: We seek to investigate how cybercultures and virtual worlds impact societal structures, cultural norms, and individual identities. By examining the multifaceted consequences of these digital environments, we aim to uncover the transformative potential they hold.

Literature review

A growing body of research has examined the impact of virtual worlds on social relationships, communication, education, and ethical aspects. Studies have shown that virtual worlds can foster positive social interactions and provide opportunities for communication and collaboration. However, they can also lead to cyberbullying, social isolation, and addiction.

In terms of communication, virtual worlds can provide new and innovative ways to connect with others. For example, avatar-based communication can allow for more expressive and nuanced communication than traditional text-based communication. However, it can also lead to misunderstandings and misinterpretations.

Virtual worlds have also been shown to have a significant impact on education. They can provide immersive and interactive learning experiences that can make learning more engaging and effective. However, there are also concerns about the quality of virtual world education resources and the potential for distraction and off-task behavior.

The ethical aspects of virtual worlds are complex and multifaceted. There are concerns about privacy, security, and the potential for exploitation. There are also questions about the impact of virtual worlds on our sense of identity and our relationship with the real world.

Cybersecurity Measures

Cybersecurity measures can play an important role in mitigating the risks associated with the use of virtual worlds. These measures can include:

- Educating users about the risks of virtual worlds
- Providing parental controls and other tools to protect children
- Implementing security measures to protect user data
- Enforcing online safety policies

By implementing effective cybersecurity measures, we can help to ensure that virtual worlds are a safe and enjoyable environment for everyone.

Educational Perspectives

Educational perspectives within the realm of cybercultures and virtual worlds emphasize the transformative potential of digital environments for learning and knowledge dissemination. Scholars and educators have recognized these spaces as valuable tools for:

1. **Experiential Learning:** Virtual worlds provide immersive environments where learners can engage in hands-on experiences, enhancing their understanding of complex concepts and fostering critical thinking.
2. **Collaborative Learning:** Virtual spaces facilitate collaborative interactions among learners, enabling group projects, discussions, and knowledge sharing across geographical boundaries.
3. **Cultural and Global Awareness:** Virtual worlds offer opportunities to explore diverse cultures and global perspectives, fostering cultural competency and broadening students' worldviews.

4. **Innovation and Creativity:** These environments encourage innovative thinking, allowing students to experiment with new ideas, technologies, and artistic expression.
5. **Distance Education:** Virtual worlds can bridge the gap in distance education, providing a sense of presence and social interaction crucial for effective learning. Educational perspectives in cybercultures and virtual worlds continue to evolve, with educators and researchers exploring innovative ways to leverage digital environments for pedagogical purposes.

Global and cross-cultural perspectives within cybercultures and virtual worlds focus on the diversity and interconnectedness of these digital spaces on a global scale. Scholars and researchers in this domain examine:

1. **Cultural Exchange:** Virtual worlds provide a platform for individuals from diverse cultures to interact, share experiences, and engage in cultural exchange, leading to a more interconnected world.
2. **Globalization:** The emergence of virtual communities transcends geographical boundaries, contributing to the globalization of culture, commerce, and communication.
3. **Cultural Adaptation:** Cross-cultural interactions in virtual worlds offer insights into how individuals adapt and express their identities within digital environments, shedding light on the dynamic nature of cultural identity.
4. **Digital Inclusion and Exclusion:** Researchers explore digital inequalities and disparities in access to virtual worlds, highlighting the importance of addressing digital inclusion issues on a global scale.

Global and cross-cultural perspectives underscore the evolving role of virtual worlds in fostering understanding, communication, and cultural appreciation among a diverse and interconnected global community.

In conclusion, the literature on cybercultures and virtual worlds presents a rich tapestry of insights. It explores the historical development of these digital realms, the sociocultural implications they generate, the formation of digital identities, and the emergent concept of the metaverse. As technology continues to evolve, so does the landscape of cybercultures and virtual worlds, reshaping our understanding of the intricate interplay between technology, society, and culture in the digital age. Researchers and scholars are continually delving into these dynamic spaces, seeking to unravel the complexities that define our digital existence.

Research Gap

Despite the significant attention given to the sociocultural, economic, and educational aspects of virtual worlds, a clear gap exists in the development and implementation of robust ethical frameworks within these digital spaces. Virtual worlds often lack standardized ethical guidelines, resulting in a deficiency in addressing issues such as privacy, digital rights, governance, and ethical behavior. There is a need for comprehensive research that explores and formulates ethical frameworks to guide behavior and decision-making in virtual environments. Such frameworks should consider the intricacies of identity, property, and conduct within the digital realm, offering insights into how ethical challenges in these spaces can be effectively managed. Understanding and addressing these ethical concerns is crucial as virtual worlds continue to influence and shape our digital, social, and cultural landscapes. Researchers can contribute by developing, testing, and implementing ethical guidelines that ensure safe, fair, and responsible participation in virtual worlds.

Research Significance

The proposed research holds significant potential contributions to the field of cybercultures and virtual worlds, with relevance to both academia and the broader society. Here are the key aspects of its significance:

1. **Ethical Framework Development:** Addressing the existing research gap, the study aims to formulate ethical frameworks tailored to the unique challenges of virtual worlds. These frameworks will provide guidance on privacy, digital rights, governance, and ethical conduct within these digital environments. By establishing ethical guidelines, the research offers a foundation for responsible behavior, fostering a safer and more equitable virtual world experience.
2. **Sociocultural Implications:** The research's ethical frameworks are expected to impact sociocultural dynamics in virtual worlds. As users become more informed about ethical behavior and digital rights, the virtual world communities can expect improved interactions, reduced conflicts, and more inclusive, diverse, and responsible social environments. This contributes to the broader understanding of how digital ethics can shape digital culture and society.
3. **Educational Integration:** The development and implementation of ethical frameworks in virtual worlds can significantly impact education in these environments. Educational institutions, from primary schools to higher education, are increasingly using virtual worlds as educational platforms. By instilling ethical guidelines, the research can enhance the educational value of virtual worlds, fostering a more responsible and enriching learning environment.
4. **Digital Inclusion:** As virtual worlds continue to grow in popularity, digital inequalities and exclusions persist. Ethical frameworks can help address these disparities, promoting digital inclusion and accessibility for a broader range of users. This research, therefore, holds societal significance by contributing to the reduction of digital divides.
5. **Policy and Regulation:** The development of ethical guidelines for virtual worlds has the potential to influence policy and regulation in the digital realm. Policymakers and regulators can draw upon this research to create a legal framework for governing virtual environments. This has implications for data protection, digital rights, and the oversight of virtual platforms, which are areas of increasing importance.
6. **Interdisciplinary Insights:** The research's interdisciplinary nature, involving ethics, technology, sociology, and education, offers a holistic perspective on the significance of ethical frameworks in virtual worlds. It encourages collaboration among experts from various fields, enriching the discourse on digital ethics and governance.

In conclusion, the proposed research's significance lies in its potential to address a critical research gap in the field of cybercultures and virtual worlds. By formulating and implementing ethical frameworks, it contributes to more responsible, inclusive, and educational virtual world experiences, with broader implications for sociocultural dynamics, digital inclusion, policy development, and interdisciplinary collaboration. As virtual worlds continue to evolve and influence our digital landscape, this research is poised to make a meaningful impact on how these spaces are governed, experienced, and understood.

Methodology

This study employs a mixed-methods research design to comprehensively investigate the development and implementation of ethical frameworks in virtual worlds within the context of cybercultures. The mixed-methods approach combines quantitative and qualitative data collection and analysis to provide a more robust understanding of the research problem.

Content Analysis

Data Sources:

1. Survey's:

Questionnaires were conducted with cybersecurity experts, educators, psychologists and active participants of virtual worlds. The responses were carefully analyzed to highlight topics and ideas related to the influence of virtual worlds.

2. Focus Group Discussions:

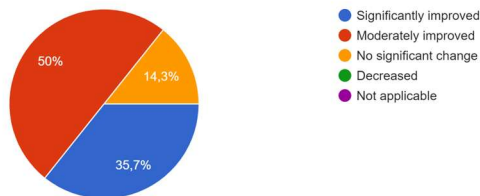
Focus groups comprising users from diverse virtual environments provided rich discussions on specific themes, offering nuanced perspectives on social interactions, communication dynamics, educational implications, ethical considerations, and cybersecurity measures within these environments.

3. Textual Content from Virtual Platforms:

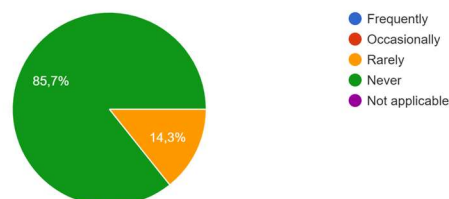
Textual data extracted from various virtual world platforms, forums, and social media interactions were subjected to content analysis to understand user behaviors, perceptions, and experiences in virtual settings.

Findings:

How has your engagement in virtual worlds influenced your social interactions?
14 ответов

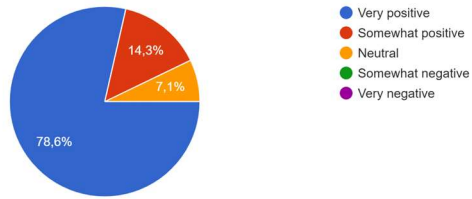

Have you experienced any feelings of isolation or detachment from real-life relationships while engaging in virtual worlds?
14 ответов

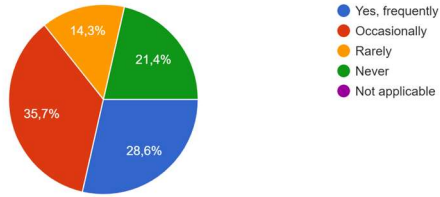
How would you rate the impact of virtual worlds on building new friendships?

14 ответов

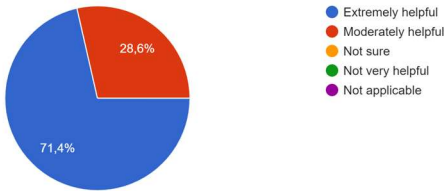
Have you encountered instances of online harassment or toxicity within virtual worlds?

14 ответов

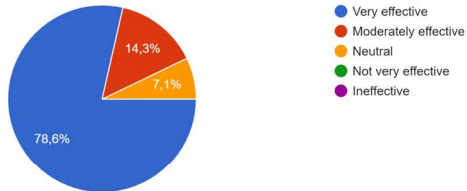
Have virtual worlds enhanced your learning experiences through interactive simulations or educational tools?

14 ответов

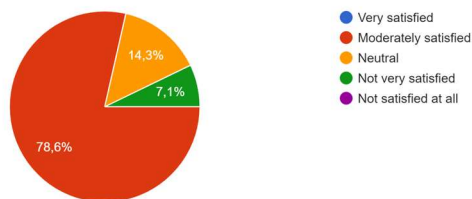
How effective do you find collaborative learning experiences within virtual environments?

14 ответов

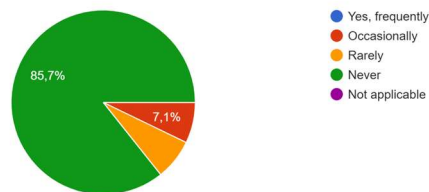
How satisfied are you with the level of security and privacy protection in your virtual world interactions?

14 ответов

Have you ever experienced or encountered cyber threats (e.g., hacking, phishing) within virtual environments?

14 ответов

Social Relationships:

Content analysis revealed a dichotomy in the impact of virtual worlds on social relationships. While some users reported enhanced global connectivity and the formation of diverse communities transcending geographical boundaries, others expressed concerns about social isolation and addiction resulting from excessive immersion in virtual environments.

Communication Patterns:

Themes emerged highlighting the transformation of communication patterns within virtual worlds. Users noted the facilitation of diverse forms of expression and cross-cultural interactions. However, concerns were raised regarding misinformation, online harassment, and the blurring of online-offline boundaries.

Education and Pedagogy:

The analysis indicated a positive inclination toward the integration of virtual worlds in education. Users and experts highlighted the potential of immersive simulations, gamified learning, and collaborative tools in enhancing engagement and knowledge retention. However, challenges related to accessibility and pedagogical adaptation were also noted.

Ethical Considerations:

Content analysis illuminated ethical dilemmas within virtual environments, encompassing issues of privacy, identity, digital citizenship, and cultural representation. Users expressed concerns about privacy breaches, identity manipulation, and the perpetuation of stereotypes.

Cybersecurity Measures:

Users emphasized the importance of cybersecurity measures in virtual worlds to ensure data protection, privacy, and overall user security. Themes revolved around encryption, authentication protocols, user awareness, and the role of platform policies in mitigating cyber threats.

Discussion

The study's examination into the Impact of Virtual Worlds on Social Relationships, Communication, Education, Ethical Aspects, and the integration of Cybersecurity Measures illuminates a multifaceted landscape within these digital environments.

Virtual worlds serve as double-edged swords in shaping social dynamics, offering connectivity across distances while potentially fostering isolation. Communication patterns showcase diversity and inclusivity but raise concerns about misinformation and online safety.

The integration of virtual spaces in education presents exciting prospects for engagement but underscores the need for equitable access and adaptability. Ethical considerations encompass privacy, identity, and cultural representation, necessitating a delicate balance between freedom and responsibility.

Cybersecurity measures emerge as indispensable safeguards, ensuring user privacy and data protection. The findings underscore the pivotal role of encryption, user awareness, and robust platform policies in maintaining a secure online environment.

The study's comprehensive insights emphasize the necessity of nuanced approaches in leveraging the positives while mitigating the negatives of virtual worlds. Striking this balance requires collaborative efforts from stakeholders, fostering innovation, inclusivity, and ethical practices within these digital realms.

Conclusion

In conclusion, the exploration into the Impact of Virtual Worlds on Social Relationships, Communication, Education, Ethical Aspects, and the integration of Cybersecurity Measures underscores the intricate interplay between technology and society within these digital landscapes.

Virtual worlds present a dynamic arena where the positive impacts, such as enhanced connectivity, diverse communication, innovative educational practices, and global collaboration, coexist with potential pitfalls, including social isolation, misinformation, ethical dilemmas, and cybersecurity vulnerabilities.

The study's insights emphasize the need for a balanced approach in harnessing the potential benefits while addressing the challenges within virtual environments. Policymakers, educators, platform developers, and users must collaboratively navigate these spaces, prioritizing user safety, inclusivity, ethical practices, and continuous technological advancements.

Effective strategies should focus on promoting digital citizenship, ensuring equitable access to educational resources, fostering a culture of responsible communication, and reinforcing robust cybersecurity measures. Such measures are crucial in creating safer, more inclusive, and ethically conscious virtual spaces that maximize opportunities for societal growth and development.

By acknowledging the complexities revealed through this study, stakeholders can steer the evolution of virtual worlds towards more secure, ethical, and conducive environments that empower users to engage, learn, and interact responsibly in the digital age.

References

1. Turkle, S. (1995). *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. Simon & Schuster.
2. Rheingold, H. (1993). *Virtual Reality: The Revolutionary Technology of Computer-Generated Artificial Worlds - and How It Promises to Transform Society*. Simon & Schuster.
3. Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York University Press.
4. Boellstorff, T. (2008). *Coming of Age in Second Life: An Anthropologist Explores the Virtually Human*. Princeton University Press.
5. Nakamura, L. (2002). *Cybertypes: Race, Ethnicity, and Identity on the Internet*. Routledge.
6. Kücklich, J. (2005). Precarious Playbour: Modders and the Digital Games Industry. *Fibreculture Journal*, 5.
7. Castronova, E., & Falk, M. (2010). *Virtual Worlds: A First-Hand Account of Market and Society on the Cyberian Frontier*. CESifo Working Paper No. 3165.

8. Lessig, L. (2008). *Remix: Making Art and Commerce Thrive in the Hybrid Economy*. Penguin.
9. Herman, A. (2018). Virtual Consequentialism. *Ethics and Information Technology*, 20(3), 175-186.
10. Reinecke, K., & Trepte, S. (2014). Authenticity and well-being on social network sites: A two-wave longitudinal study on the effects of online authenticity and the positivity bias in SNS communication. *Computers in Human Behavior*, 30, 95-102.
11. Taylor, T. L. (2006). *Play Between Worlds: Exploring Online Game Culture*. MIT Press.
12. Dibble, J. (1998). *My Tiny Life: Crime and Passion in a Virtual World*. Henry Holt and Co.
13. Greenhow, C., & Robelia, B. (2009). Old communication, new literacies: Social network sites as social learning resources. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 14(4), 1130-1161.
14. Steinkuehler, C., & Duncan, S. (2008). Scientific habits of mind in virtual worlds. *Journal of Science Education and Technology*, 17(6), 530-543.
15. Castronova, E. (2005). *Synthetic Worlds: The Business and Culture of Online Games*. University of Chicago Press.
16. Huh, J., & Rettie, R. (2018). Social identity on Facebook: How identity categories influence the amount and content of self-relevant information in profile updates. *Computers in Human Behavior*, 80, 235-242.
17. Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Wiley-Blackwell.
18. Valve Corporation (2022). SteamVR. Retrieved from <https://www.steamvr.com/en/>
19. VRChat (2022). VRChat. Retrieved from <https://hello.vrchat.com/>
20. Linden Lab (2022). Second Life. Retrieved from <https://secondlife.com/>

Biological Sciences

UOT 619:576.89; 619:616.995.1

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI RAYONUNDA QOYUNLARIN İBTİDAİ BAĞIRSAQ PARAZİTLƏRİ (*EIMERIA*, *CRYPTOSPORIDIUM*) İLƏ YOLUXMASI VƏ KRİPTOSPORİDİOZ TÖRƏDİCİLƏRİNİN İDENTİFİKASIYASI

INFECTION OF SHEEP WITH PRIMITIVE INTESTINAL PARASITES (*EIMERIA*, *CRYPTOSPORIDIUM*) AND IDENTIFICATION OF *CRYPTOSPORIDIOS* CAUSES IN LANKARAN-ASTARA ECONOMIC DISTRICT

Arzu İnşalla qızı Bədirova

Baytarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun dissertantı

The article provides information on the dynamics of infection with (eimeria and cryptosporidium) primitive intestinal parasites in sheep in the Lankaran-Astara economic region and the species composition of cryptosporidiosis causative agents. Thus, the extensity of eymeriosis and cryptosporidiosis invasion in lambs aged 20 days was 37.1%, in 30 days 28.6%, in 40 days 22.9%, and in 60 days lambs 17.1% in the Lankaran district. In 20-day-old, 30-old, 40-days-old, and 60-days-old lambs, the extensity was 22.9%, 20,0%, 14.3%, and 11.4%, respectively, in the Lerik district.

In the Lerik district, the extensity of invasion with eymeriosis in the foothill zone was 7.5%, with cryptosporidiosis – 2.7%; In the mountainous zone, 3.4% with eymeriosis and 1.4% with cryptosporidiosis.

*During other research conducted in the Lankaran-Astara economic region, 3 species belonging to the genus *Cryptosporidium* (*C. parvum*, *C. andersoni*, *C. xiaoi*) were found.*

Key words: *eimeria, cryptosporidium, associative invasion, vertical zone, species*

Kənd təsərrüfatında islahatların aparılması heyvandarlığın inkişafında, o cümlədən qoyunçuluqda da öz əksini tapmışdır. Fərdi və özəl təsərrüfatlarda yetişdirilən heyvanların xəstəliklərinin hərtərəfli öyrənilməsi, onlara qarşı mübarizə tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və təsərrüfatlara tətbiq edilməsi aktualdır. Aqrar sektor respublikamızın iqtisadiyyatının əsas sahələrindən birini təşkil edir. Bu sektorun əsasını təşkil edən heyvandarlığa, o cümlədən qoyunçuluğa iqtisadi zərər vuran eymerioz və kriptosporidiazun törədicilərinin yayılma arealının öyrənilməsi zəruridir. Havanın temperaturu, yağıntının miqdarı (xəstəlik törədicilərinin inkişafı üçün lazımı mühit yarandıqda), heyvanların sıxlığı, onların yaşı, ətraf mühitin oosistalar ilə çirklənməsi heyvanların yoluxmasına gətirib çıxarır [2; 5].

Odur ki, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda Eimeria və Cryptosporidium cinsinə aid olan növlərin birlikdə (assosiativ) parazitlik etməsinin, şaquli zonalardan asılılığının, kriptosporidioz törədicilərinin yayılmasının növ tərkibinin öyrənilməsinə qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur.

Material və metodika: Tədqiqat işləri 2021-2022-ci illərdə aparılmış və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda qoyunlarda ibtidai bağırsağ parazitlərindən eimeria və kriptosporidilərlə yoluxma dinamikası müəyyən olunmuşdur. Qoyunçuluq təsərrüfatlarından toplanmış patoloji materiallar (fokal nümunələri) Baytarlıq ET İnstitutunun parazitologiya şöbəsində tədqiq edilmiş və tədqiqat zamanı Darlinq-Fülleborn və Tsil-Nilson usulundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatlar zamanı Cryptosporidium cinsinə aid olan növlərin identifikasiyası məqsədi ilə oosistaların ölçülərini təyin etmək və şəkillərini çəkmək üçün BELL Solaris mikroskopundan, HD – CAM kameradan və Image Scope proqramından istifadə edilmişdir. Kriptosporidioz törədiciləri ilə yoluxmanı təyin etmək üçün Binokulyar mikroskop Motic № 61105283 markalı mikroskopdan istifadə edilmişdir. Parazitlərin ölçüləri, morfoloji quruluşları əsasında növlər təyin edilmişdir. Kriptosporidium cinsinə aid olan növlərin hər birindən 30, 50 ekzemplar ölçülmüş və alınan nəticələr MS Exel 2016 proqramında statistik işlənmişdir. Növlərin təyin edilməsində təyinedici ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur [1; 3; 4].

Tədqiqatın gedişatı və nəticələri: Lənkəran rayonunun təsərrüfatlarında kriptosporidilərlə yoluxmanın 20, 30, 40 və 60 günlüklərdə müəyyən edilməsi məqsədi ilə koproloji müayinələr yerinə yetirilmişdir.

Lənkəran rayonunda quzuların kriptosporidilərlə yoluxması

Quzuların yaşı	Müayinə edilmişdir	Kriptosporidi	
		Yoluxmuşdur	İE, %
20 günlük	35	13	37,1
30 günlük	35	10	28,6
40 günlük	35	8	22,9
60 günlük	35	6	17,1
Cəmi	140	37	26,4

Lənkəran rayonunun qoyunçuluq təsərrüfatlarında kriptosporidilərlə yoluxmanın 20 günlüklərdə 37,1%, 30 günlüklərdə 28,6%, 40 günlüklərdə 22,9%, 60 günlüklərdə isə 17,1% olması tədqiq edilmişdir.

Lerik rayonunun təsərrüfatlarında kriptosporidilərlə yoluxma dinamikası 20 günlük, 30 günlüklər, 40 günlüklər və 60 günlüklərdə tədqiq edilmişdir.

Lerik rayonunda quzuların kriptosporidilərlə yoluxması

Quzuların yaşı	Müayinə edilmişdir	Kriptosporidi	
		Yoluxmuşdur	İE, %
20 günlük	35	8	22,9
30 günlük	35	7	20,0
40 günlük	35	5	14,3
60 günlük	35	4	11,4
Cəmi	140	24	17,1

Lerik rayonunun təsərrüfatlarında kriptosporidilərlə yoluxmanın 20 günlüklərdə 22,9%, 30 günlüklərdə 20,0%, 40 günlüklərdə 14,3%, 60 günlüklərdə isə 11,4% olması koproloji müayinələr nəticəsində aşkarlanmışdır .

Lerik rayonunda eymerioz və kriptosporidilərlə bağlı aparılan tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, həm eymerioz, həm də kriptosporidioz törədiciləri mono və assosiativ şəkildə qoyunlarda yayılır.

**Lerik rayonu üzrə quzuların eimeria və kriptosporidilərlə
assosiativ yoluxması**

Quzuların yaşı	Müayinə edilmişdir	Eimerialarla yoluxma		Kriptosporidilərlə yoluxma		Hər 2 növlə yoluxma	
		Yoluxmuşdur	İE, %	Yoluxmuşdur	İE, %	Yoluxmuşdur	İE, %
20	22	3	13,6	2	9,1	1	4,5
30	21	3	14,3	2	9,5	1	4,8
50	19	2	10,5	1	5,3	-	-
60	23	2	8,7	-	-	-	-
Cəmi	85	10	11,8	5	5,9	2	2,4

Lerik rayonunun təsərrüfatlarında 20 günlük yaşdan olan quzuların eimerialarla yoluxma ekstensivliyinin 13,6%, kriptosporidilər ilə 9,1%, hər iki invaziya ilə qarışıq yoluxma isə 4,5%; 30 günlük yaşdan olan quzuların eimerialarla yoluxma ekstensivliyinin 14,3%, kriptosporidilər ilə 9,5%, hər iki invaziya ilə qarışıq yoluxma isə 4,8%; 50 günlük yaşdan olan quzuların eimerialarla yoluxma ekstensivliyinin 10,5%, kriptosporidilər ilə 5,3%, hər iki invaziya ilə qarışıq yoluxma aşkar olunmadı; 60 günlük yaşdan olan quzuların eimerialarla yoluxma ekstensivliyinin 8,7%, kriptosporidilər ilə yoluxma qeyd olunmamışdır. Müayinələr zamanı 60 günlük quzularda qarışıq yoluxma aşkar olunmamışdır.

Beləliklə, aparılan tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, Lənkəran–Astara iqtisadi rayonunda qoyunçuluq təsərrüfatlarında ibtidai bağırsağ parazitlərinin törətdiyi xəstəliklərdən eymerioz və kriptosporidioz geniş yayılmışdır. Onlara həm monoinvaziya, həm də assosiativ (qarışıq invaziya) olaraq rast gəlinir. Bu invaziyalar həm ayrı – ayrılıqda, həm də assosiativ şəkildə qoyunçuluq təsərrüfatlarının rentabellə işləməsinə mənfi təsir edir. Eymerioza və kriptosporidioza qarşı müalicə ilə yanaşı, kompleks profilaktik mübarizə tədbirləri hazırlanıb tətbiq edilməlidir.

Tədqiqatlar zamanı Lerik rayonunda qoyunlarda ibtidai bağırsağ parazitlərinin (*Eimeria* və *Cryptosporidium*) yayılması həm də şaquli zonalar üzrə tədqiq edilmişdir.

Lerik rayonu üzrə müxtəlif yaşlı qoyunların eimeria və kriptosporidilərlə yoluxması

Qoyunların yaşı	Müayinə edilmişdir	Eimerialarla yoluxma		Kriptosporidilərlə yoluxma	
		Yoluxmuşdur	İE, %	Yoluxmuşdur	İE, %
Düzənlik zona					
–	–	–	–	–	–
Dağətəyi zona					
1–3 aylıq	28	3	10,7	2	7,1
4–6 aylıq	30	3	10,0	2	6,7
7–9 aylıq	29	2	6,9	1	3,4
1–1,5 yaş	30	2	6,7	–	–
1,5–3 yaş	29	1	3,4	–	–
Cəmi	146	11	7,5	5	3,4
Dağlıq zona					
1–3 aylıq	30	2	6,7	1	3,3
4–6 aylıq	29	1	3,4	1	3,4
7–9 aylıq	31	1	3,2	–	–
1–1,5 yaş	28	–	–	–	–
1,5–3 yaş	30	–	–	–	–
Cəmi	148	4	2,7	2	1,4

Lerik rayonunun dağətəyi və dağlıq zonalarında yerləşən qoyunçuluq təsərrüfatlarında müayinələr aparılmışdır.

Lerik rayonunun Dağətəyi zonası üzrə Xanagəh, Peştətük, Bülüdül, Conu kəndlərində yerləşən təsərrüfatlarda eimerialarla 1–3 aylıqlarda 10,7%, 4–6 aylıqlarda 10,0%, 7–9 aylıqlarda 6,9%, 1–1,5 yaşlı heyvanlarda 6,7%, 1,5–3 yaşlı heyvanlarda 3,4%, kriptosporidilərlə isə 1–3 aylıqlarda 7,1%, 4–6 aylıqlarda 6,7%, 7–9 aylıqlarda 3,4%, 1–1,5 və 1,5–3 yaşlı heyvanlarda isə yoluxma aşkar olunmamışdır. Ümumilikdə isə Dağətəyi zonası üzrə qoyunçuluq təsərrüfatlarından götürülmüş 146 ədəd fekal nümunəsinin koproloji müayinəsi nəticəsində eimerialarla 7,5%, kriptosporidilərlə isə 3,4% yoluxma aşkar edilmişdir.

Dağlıq zonası üzrə Pirəsora, Cəngəmiran, Kəsəkəran, Nuravud kəndlərində yerləşən təsərrüfatlarda eimerialarla 1–3 aylıqlarda 6,7%, 4–6 aylıqlarda 3,4%, 7–9 aylıqlarda 3,2%, 1–1,5 və 1,5–3 yaşlı heyvanlarda isə yoluxma aşkar olunmadı. Kriptosporidilərlə isə 1–3 aylıqlarda 3,3%, 4–6 aylıqlarda 3,4%, 7–9 aylıqlarda, 1–1,5 və 1,5–3 yaşlı heyvanlarda yoluxma aşkar olunmamışdır. Ümumilikdə isə Dağlıq zonası üzrə qoyunçuluq təsərrüfatlarından götürülmüş 148 ədəd fekal nümunəsinin koproloji müayinəsi nəticəsində eimerialarla 2,7%, kriptosporidilərlə isə 1,4% yoluxma müəyyən olunmuşdur.

Müayinə etdiyimiz yaş qrupları üzrə ən çox yoluxma 1–3 aylıq quzularda aşkar edilmişdir. Aparığımız koproloji müayinəyə əsasən isə ən zəif yoluxma yaşlı heyvanlarda müşahidə edilmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, yaşlı heyvanlar parazit daşıyıcısı olur və onlarda təkrar yoluxma nəticəsində bu invaziyalara qarşı immunitet yüksək olur.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda aparılan digər tədqiqatlar zamanı Eimeria və Kriptosporidium cinsinə aid olan növlər təyin edilmişdir.

Tədqiqatlarımız zamanı Cryptosporidium cinsinə daxil olan 3 növ (*C.parvum*, *C.andersoni*, *C.xiaoi*) aşkar edilmişdir. Lakin cryptosporidium cinsinə aid olan növləri təyin etdikdə çətinliklər yaranır. Buna səbəb: kriptosporidilərin oosistalarının ölçüləri 8,0–8,5 mkm–dan böyük olmaması və morfoloji cəhətdən bir–birindən fərqlənməməsidir. Müasir dövrdə kriptosporidiləri təyin etmək üçün molekular metodlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq oosistaların morfometrik parametrləri onların növ səviyyəsində təyini üçün əsas meyarlardan biridir.

Qoyunlarda kriptosporidium oosistalarının ölçüləri

Cryptosporidium cinsinə aid olan növlər		Oosistaların ölçüləri, mkm		Fİ	
		Min–Max	M±SD	Min–Max	M±SD
<i>Cryptosporidium parvum-like</i>	Uzunluğu	4,0–5,5	4,8±0,53	1,00–1,25	1,13±0,08
	Eni	3,5–5,0	4,2±0,5		
<i>Cryptosporidium andersoni-like</i>	Uzunluğu	6,0–7,84	6,99±0,59	1,08–1,26	1,18±0,06
	Eni	5,0–6,5	5,91±0,47		
<i>Cryptosporidium xiaoi-like</i>	Uzunluğu	2,94–4,42	3,96±0,48	1,00–1,32	1,13±0,11
	Eni	2,94–4,42	3,52±0,45		

Cryptosporidium parvum-like növünün maksimum ölçüsü: uzunluğu 5,5 mkm, eni 5,0 mkm, minimum ölçüsü: uzunluğu 4,0 mkm, eni 3,5 mkm, orta ölçüsü: uzunluğu 4,8 mkm, eni 4,2 mkm olduğu təyin edilmişdir. Beləliklə aparılan tədqiqatlar nəticəsində oosistaların uzunluğu 4,0–5,5 mkm və eni 3,5–5,0 mkm, orta ölçülərinin isə 4,8±0,53x4,2±0,5 mkm (Fİ=1,13) olduğu müəyyən edilmişdir.

Cryptosporidium andersoni-like növünün maksimum ölçüsü: uzunluğu 7,84 mkm, eni 6,5 mkm, minimum ölçüsü: uzunluğu 6,0 mkm, eni 5,0 mkm, orta ölçüsü: uzunluğu 6,99 mkm, eni 5,91 mkm olduğu təyin edilmişdir. Beləliklə aparılan tədqiqatlar nəticəsində oosistaların uzunluğu 6,0–7,84 mkm və eni 5,0–6,5 mkm, orta ölçülərinin isə 6,99±0,59x5,91±0,47 mkm (Fİ=1,18) olduğu müəyyən edilmişdir.

Cryptosporidium xiaoi-like növünün maksimum ölçüsü: uzunluğu 4,42 mkm, eni 4,42 mkm, minimum ölçüsü: uzunluğu 2,94 mkm, eni 2,94 mkm, orta ölçüsü: uzunluğu 3,96 mkm, eni 3,52 mkm olduğu təyin edilmişdir. Beləliklə, aparılan tədqiqatlar nəticəsində oosistaların uzunluğu 2,94–4,42 mkm və eni 2,94–4,42 mkm, orta ölçülərinin isə 3,96±0,48x3,52±0,45 mkm (Fİ=1,13) olduğu müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гаибова, Г.Д. Криптоспоридии (*Cryptosporidium*, *Coccidia*, *Apicomplexa*) животных в Азербайджане и обзор современных подходов к идентификации их видов // – Баку: Изв. НАН Азербайджана. Сер. биол. наук, – 2004. № 3–4, – с. 92 – 108.
2. Крылов, М.В. Определитель паразитических простейших / М.В.Крылов. – Санкт – Петербург: Наука, – 1996. – 602 с.
3. Fayer R., Santin, M. *Cryptosporidium xiaoi* n.sp. (*Apicomplexa: Cryptosporidiidae*) in sheep (*Ovis aries*) // – Seul: Veterinary Parasitology, – 2009. v. 164, № 2–4, – p. 192–200
4. Якубовский, М.В. Диагностика, терапия и профилактика паразитарных болезней животных / М.В. Якубовский, Н.Ф.Карасев; – Минск: Хата, – 2001. – 375 с.
5. Ayana, D., Tilahun, G., Wossene, A. Study on *Eimeria* and *Cryptosporidium* infections in sheep and goats at ELFORA export abattoir, Debre–zeit, Ethiopia // – India, Kerala: Journal Vet. Anim. Sci., – 2009. v. 33, № 5, – p. 367 – 371.

Journalism

Coverage of religious conflicts in the media

Abstract

Giorgi Abazadze

CIU Doctoral program mass communication, Ph.D. Student

There are numerous conflicts arising on religious grounds in the world and in Georgia as well. Religious conflicts are particularly sensitive, that's why it is very important for the journalist to show great discretion in their coverage, in order not to irritate the opposing parties and increase tension. However, in the researched articles and videos, it is clear that journalists often speak from the standpoint of one side, there is often an evaluative tone and even a call to specific action. Often, the source of inspiration for conflict is unverified information, in which a large contribution is made by the media. The best way to resolve conflict is proper communication. The main contributor to conflict resolution is its correct coverage and objective delivery of information to the audience. Accordingly, the approach of both Georgian and foreign media on religious topics needs significant improvement. In the coverage of religious conflicts by the media, the facts of insecurity of standards are visible, which is an important problem.

keywords

peace journalism; war journalism; media and conflict; conflict coverage; Media-Bridge Builder, Conflict Resolution.

There are many countries in the world where media organizations have to work in conflict situations. It is imperative that they continue to do their work because the media can play an important role in conflict resolution. People are easily manipulated if they do not have access to neutral and independent information. The media can provide people with information that will keep them safe and help them make informed decisions. Media challenges in conflict coverage are mainly related to problems such as conflict zones, where media and journalists have a difficult and dangerous environment. Warring parties often try to prevent the work of independent journalists. The hostile attitude of many governments towards the media can affect the production of independent reporting by demanding influence over media representatives through bribery or providing false information. Sometimes the media is censored, or intimidation leads to self-censorship. In addition to physical security risks such as harassment and detention, there are also digital vulnerabilities. Journalists are often unable to use the appropriate secure tools and platforms, which can lead to exposure of their own or their sources' personal data. Providing reliable information to the public during a violent conflict requires additional journalistic skills. By providing this information, journalism can better inform the public about the conflict behind the violence and can help resolve it. Reporters should be aware of the critical role journalism can play in conflict. It should also be noted that covering a conflict for journalists when they are members of one of the conflicting parties has certain professional and moral dilemmas. This creates a tension between their professionalism and their sense of belonging to the community.

In relation to conflict coverage, it is important to consider several studies that describe the participation of journalists in journalistic activities in different conflict zones of the world. One of these studies is the analysis of the work of Cypriot Cypriot and Greek Cypriot media during the

conflict. Based on semi-structured, face-to-face interviews with Turkish Cypriot media and Greek Cypriot media journalists, the study explores journalists' self-reflection on their roles and the forces they believe influence their work in reporting on the Cyprus conflict.

The research determined how the conflict conditions in Cyprus affected journalism and how journalists covered the current conflict situation, as well as their roles and influencing forces. (Şahin, 2021). Interviews conducted for this study revealed that journalists are committed to professional values that have strong role ideals. Nevertheless, they faced restrictions in the form of political and economic censorship and self-censorship, and experienced tensions over professional and ethnic identity. On both sides, journalists felt they had a responsibility to help solve the problem. These responsibilities require them to play different roles at different times, such as advocating for change or observing the political elites who lead the peace negotiations. The research found that journalists believed that ideological and structural obstacles such as censorship, access to information and media ownership interference limited their practice and sometimes undermined their professional autonomy. However, it should be noted that journalism on both sides was shaped by the political, cultural, economic and media contexts of each society, and inevitably there were differences in its conceptualization and execution. For example, Turkish Cypriot journalists, who experienced economic and political restrictions in their daily lives due to the internationally unrecognized status of their administration, wanted to play a more active role in solving the problem. As for Greek Cypriot journalists, on the other hand, they were concerned about the division and limitations of the island. Depending on the state of conflict or transition their communities are going through, journalists renegotiate the meaning and role of journalism. Journalists committed to professional values also showed patriotism in their work. (Şahin, 2021). In the negotiation process, new norms, ideas and practices can be legitimized, as was seen in the example of Cyprus, where journalists identified their role as peace journalists. (Hanitzsch, 2019). Based on the mentioned research, we can conclude that journalists on the side of the conflict can play an important role in establishing peace and mediating between the conflicting parties or, on the contrary, aggravate the existing conflict.

It should be noted here that journalists easily identify violence carried out by individuals or groups and developed conflicts where individuals or groups in conflict try to hurt or kill each other. However, depending on journalistic practice, there may be other types of violence that cause great harm to society and are relatively difficult to see and explain. One of these is cultural violence, where one group abuses another for years, which may include speech, images or beliefs that glorify physical violence. It can be:

- Hate speech: Different ethnic or cultural groups openly talk about each other in negative terms. One group blames the other for the difficulties and problems it experiences. Violence is encouraged to eliminate the criminal group;
- Xenophobia: A people's or country's hatred or fear of another country creates wrong perceptions and promotes policies that promote conflict with that country;
- Myths and Legends of War Heroes: A society whose popular songs and history books extol the ancient victories of one side can incite hatred against the other;
- Religious justification of war: extreme intolerance of other faiths contributes to conflict;
- Gender Discrimination: Allowing unacceptable practices and laws against women that are not accepted against men is a form of violence. (Sylvester, 2004).

Presenting and properly noticing these forms is essential for journalists to be able to identify conflict-causing signs and provide them to the public, the goal of which should be conflict prevention and avoidance.

It should be noted here that structural violence is harm that is built into the laws and traditional behavior of a group or society, the harm of which is allowed or ignored.

Researchers have found that in any conflict—whether within a family, between neighbors, between groups within a country or across borders—certain things must happen to end the conflict. Conflict does not end by itself, so one of the most important things is communication. In order for the two sides of the conflict to move towards a non-violent solution, they must first talk, this is where the role of good journalism lies, which is one of the important and active participants in conflict settlement.

It should be noted here that professional journalists are not trying to reduce conflict, they are trying to present accurate and unbiased news, and it should be noted here that conflict is often reduced with good reporting.

We should also mention some elements of conflict resolution that good journalism can automatically convey as part of the daily work, including:

Communication channels: The news media is often the most important channel of communication that exists between parties to a conflict. Sometimes the media is used by one party to convey threatening messages. But other times the parties talk to each other through the media or specific journalists.

Education: Each party should be aware of the other party's difficulties in moving toward reconciliation. Journalism that explores the particular complexities of each side, such as its politics or powerful interests, can help educate the other side to avoid demands for simplistic and immediate solutions.

Restoring trust: Lack of trust is a major factor in the emergence of conflict.

The media can reduce suspicion by talking about sensitive issues and revealing them without violating state secrets.

Correcting Misperceptions: By exploring and reporting on two sides' misperceptions of each other, the media encourages opposing sides to revise their views and move closer to reducing conflict.

One of the important issues is the transformation of conflict parties into people by journalists, which means getting to know the other side, both by name and by their visual image.

Identify core interests: In a conflict, both parties must understand the core interests of the other. Good reporting does this by asking tough questions and looking for the real meaning of what leaders say. It should also be noted that good reporting also goes beyond the interests of leaders and seeks the interests of larger groups.

Emotional outlet: It should be noted that when resolving a conflict, there must be a way for each party to express their hurt or anger, otherwise they will explode in frustration and make the situation worse. Therefore, the media can provide an important means of giving both sides the opportunity to speak. (Şahin, 2021).

It should be noted that during a conflict, a different description of the problem can reduce tension and start negotiations, which is essentially a merit of the journalist's high professionalism. When two sides try to resolve a conflict, they need to calm the fears of their supporters, so the media allows conflicting leaders to take action to reach a consensus.

Encouraging balance of power: Conflicting groups, regardless of inequality, need to believe that they will be paid attention if they meet the other side in negotiations. Good journalism promotes negotiation, the journalist reports objectively and impartially, the goal of which is to promote the balance of power and settle the conflict. At such a time, the journalist pays attention to the position of all sides. Therefore, the journalist contributes to the balance of power in order to listen to complaints and seek solutions. (Şahin, 2021).

conclusion

By providing the right information, journalism can better inform the public about the conflict behind the violence and can help resolve it.

During hostilities, significant attention is paid to the provision of verified and reliable information, and in the post-conflict period, media representatives play a major role in restoring trust. Various media outlets are offering their online platforms to the public regarding the conflicts so that the dialogue can be conducted in a public and constructive manner.

Reporting the conflict based on objective criteria helps to resolve the conflict. The causes of the conflict are the insufficient availability of resources and their uneven distribution, which creates the basis for the formation of the conflict. as well as spreading hate speech and providing other destructive and contentious information to antagonistic groups in society. Journalists should have proper knowledge about the characteristics of the conflict in order to be able to see and report objectively.

used literature

Şahin, S. (2021). Journalism in conflict-affected societies: Professional roles and influences in Cyprus. *Sage Journals*, 25.

Hanitzsch, T. (2019). Role orientations: Journalists' views on their place in society. *Worlds of Journalism*, 15.

Sylvester, S. (2004). Conflict sensitive journalism. *International media*, 15.

Proceedings of the 4th International Scientific Conference «Research Reviews» (November 16-17, 2023). Prague, Czech republic, 2023. 247p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of Prague

Vrbova 142

Prague

147 00 Czech Republic